

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА VII.

За серпень 1902 року.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ЗМІСТ

оьсмої книжки за серпень 1902 року.

	Стор.
Із поезій Надії Кибальчич	89—90
” ” Івана Пleshкана	90
” ” Митра Короля	90—91
На старі теми, Івана Франка	91—92
Поворот, повість Вол. Лаврівського (кінець буде)	93—136
На рідному перелозі, Олександра Журбенка:	
I. Ти побідив...	137—144
II. Неждана рецензия	144—155
Мінятюри:	
I. На річці, В. Поточного	156—161
II. Штрюф (кара), Іларія Карбулицького	162—164
III. На провесні, А. Веретельника	164—166
Із словінських письменників. Переклад Грив- ця Тимошука. Із ескізів Зофки Кведеро- вої: I. І то любов, II. Нужда і III. Криниця	167—169
Із оповідань Франца Мешка: Пізнане	169—173
Із „дияльбогів“ Джакомо Леонарді. Переклад II. Карманського:	
I. Розмова Землі з Місяцем	174—179
II. Розмова вчителя гуман. наук та Саллюстія	179—181
Із англійських поетів. Перекл. II. Грабовського	182—184
—	
Дмитро Маркович. Літературна характеристика С. Волоха	54—75
Раси Європи і їх історичні взаємини, Дра Владислава Олехновича. Переклав В. Г.: I. Арийське питання з точки погляду фільо- логії і історії (далі буде)	76—94
Із славянських літератур. Огляд за рік 1901: I. Болгарська література в р. 1901. Перек. Остапа Луцького	95—99
Новини нашої літератури:	
I. Вік 1798—1898, Івана Франка	100—102
II. Палій, воскреситель правобережної України. Исто- ричне оповідання Вільхівського	102—104
Уряд і горілчана монополія, В. Мирвця	105—113
Хроніка і бібліографія	12—23

ІЗ ПОЕЗИЙ НАДІЇ КИБАЛЬЧИЧ.

I. Спогад.

Тоді як в примарі чудна ніч лягала :
Душна, непорушна, пахуча, важка...
Зірниця над сходом що хвилі шугала,
У темряві тихій журлива така,
Тремтіла і гасла...

І знову займалась, вила ся по хмарі.
Було тихо-тихо, лиш жаби гули,
Болото курилось ; в прозірчастій парі
Всі риси рівнялись. Різкії були
Мовчязні зірниці...

В ту ніч невеселу квітки мов повяли
Й отрутним дурманом усе налили.
Ніщо не шуміло. А хмари стояли
Низькі, непорушні... Зірниці були
Без краю журливі...

II. Маленька пісня.

Лети, моя пісне, маленькая ти !
Лети, моя пісне, лети та лети !
Лети, бо ти вільна, лети, бо смутна,
А смуток як промінь, як співів луна
Скрізь може літати. В країну чужу
Неси мої думи, куди я скажу.
Хоч ніч як могила, хоч місяць у млі,
Хоч зорі не сьвітять, все спить на землі,
Лети, моя пісне, і вільна й смутна,
Як промінь від зірки, як співів луна,
Скрізь будеш літати. В країну чужу
Неси мої думи, кому я скажу.

Тобі я сказала... Хоч ніч облягла,
 Хоч зорі не сьвітять, хоч стелить ся мла,
 Хоч сон скрізь царює — не сплять ще Вони,
 І стиха, тихенько ти їм зазвени.
 Звени, моя пісне, у тиші німій,
 То вчуєть ся зразу там голос їм мій,
 Та глянуть у вічі їм очи мої.
 Лети, моя пісне, в далекі краї!

III. Ранком.

На акації цвіт осипаєть ся,
 Все на землю летить та легить.
 У тумані осика купаєть ся
 І на сонці блищить та тремтять.

На березі все вітє хитаєть ся,
 Аж прозоре в сей ранок ясний.
 Вітер віє, а цвіт розлітаєть ся
 Далі й далі сухий та ясний.

ІЗ ПОЕЗИЙ ІВАНА ПЛЕШКАНА.

Уся вселенна в піснях потапає,
 Несєсь в простір симфонія —
 Гей, чом мужик-робітник не співає?
 Чом груди його розстроєна?!

Не дивота... Не в смак рабу співати,
 Він змучений плетєсь домів;
 Він мусів много кіп панам нажати,
 Щоб кілька заробить снопів.

3.7 1886.

ІЗ ПОЕЗИЙ МИТРА КОРОЛЯ.

О, дайте жить! О, дайте серцю волю!
 Най лють ся пісні родини сьвятої!
 Від лютої, суворої недолі
 Ховав я їх, носив я їх з собою.

Ховав я їх, на сьвіт не сьмів казати,
 Бояв ся я наруги злих над ними,
 І тільки ось тепер я, пане-брате,
 Їх повиймав з замкнутої скринини.
 Із скрині тої, що тут беть са в грудях,
 Що серцем звуть. О, дайте-ж, дайте жить,
 Най сі пісні мене до праці збудять
 І родину заставлять най любить.
 Не дайте-ж бо загинуть на чужині,
 Не дайте спать тим тяжким, вічним сном,
 Що обіймав мене на самотині...
 Мені він гірш залізяних оков.

НА СТАРІ ТЕМИ.

VII. Гласъ копіющаго къ пѣстыни...

Було се три дни перед моїм шлюбом.
 У чистім полі я пшеницю жав.
 Був південь. Я спочити сів під дубом,
 В душі-ж мов сьвітляний алмаз дрожав.

І враз почув я голос невимовний,
 Той голос, що його лиш серце зна,
 Для уха тихий, але сили повний,
 Що душу розворушує до дна.

„Заким ще ти почав ся в лоні мами,
 Я знав тебе; заким явивсь ти в сьвіт,
 Я призначив тебе перед царями
 Й народами нести мій заповіт“.

І мовив я: „О Пане, глянь на мене!
 Простак убогий, молоде хлопя!
 Хто стане слово слухати невчене,
 Кого наверну, розворушу я?“

І мовив голос: „Від отсеї хвилі
 Ти мій. Про все, чим доси був — забудь!
 Усе покинь! Вірь тільки моїй силі,
 Мої слова нехай тебе ведуть.“

„А що сумнів ся ти в мойому слові,
Так знай: нікого не навернеш ти;
Мов стріли бють ся о щити сталеві,
Так твій глагол о людських серць щити.

„На вітер будеш мій глагол метати,
Проповідати будеш ти глухим;
Де станеш ти, ніхто не схоче стати,
Що похвалиш, всім видасть ся лихим“.

І мовив я: „О Господи, я грішний!
Чи щоб спокутувать всіх вин вагу,
Ти на сей труд важкий і безуспішний
В тій хвилі кличеш свого слугу?“

І мовив голос: „Не тобі се знати!
Не за провини я призвав тебе,
Не безуспішно будеш працювати,
А серце в тобі я скріплю слабе.

„Твоїми говорити-му устами
До всіх народів і до всіх віків,
Твоїми я тернистими стежками
Вести-му своїх вибраних борців.

„Тобою я навчу їх відрікатись
Житя і сьвіта для високих дум,
Сучасних нужд, погорди не лякатись,
У сьвітлу ціль зостріливши весь ум.

„Ось твоїх уст я пальцем доторкну ся
І вложу в них своїх глаголів жар.
І наострю твій слух, щоб, як озву ся,
Ти чув мій голос, паче грім із хмар“.

Я ниць упав: „О, чую, Пане, чую!“
І серп я кинув і пшеничний стіг
І батьків дім, невісту молодую,
І від тоді не бачив більше їх.

Іван Франко.

П О В О Р О Т.

Повість

Володимира Лаврівського.

III.

Слідуючого дня рано пустив ся Іван Грабар іти дорогою в село. Хотів відвідати свого брата Остапа і гадав вступити до школи.

Ідучи по-при школу завважав рух. Громадили ся люди. Стаючи розмовляли одно з одним; усі тягли на шкільне подвір'є. Малі діти бігли босоніж з полотняними торбами, перевішеними через плече.

Школа стояла на горбку. Була низька і мала, свіжо вибілена, з трьома чисто вимитими широкими вікнами. Латана і нерівна солом'яна стріха вказувала на поважний вік білого, дерев'яного будинку. Школяр потягав за шнурок дзвінка, що завішений на високім стовпі, баламкав ся і скликував діти на науку.

Грабар минув людей і вступив до школи. Шкільна с'яля стояла отвором. Кількоро дітей сиділо в лавках. Тихо гуторили. Ті, що переходили мимо Грабара, витали незнайомого пана божим словом.

Грабар застукав до дверей против шкільної салі. Вони відчинили ся і на привитанє подала Марійка Грабарови руку.

Стояв Грабар в невеликій кімнатці. Жіноча рука завела лад і чистоту. На нетинкованих, ледво побілених стінах висіло кілька історичних образів. Вікно вбирала біла, легка, тканина ослона, з рожами синьої бинди по рогах.

В однім розі стояло опратне ліжко, в другім — шафа в книжками. Стіл був застелений синьою скатертю і заставлений паперами, книжками та приборами до писаня. По середині стояв фляков в запашними, сьвіжими цвѣтами.

Марійка, що покінчила недавно свої науки, стала господарювати як учителька в тій школі.

Сьвіжа і весела витала Грабара в своїй хаті.

— Ви вже зібрані і готові до цілоденної праці, — говорив Грабар і мимоволі почув себе знов непевним ладу своїх слів.

— Вона ще невелика, — відказала Марійка, — бо більша часть дитий помагає родичам в осінній праці, — ледви вписи покінчила.

Просила сідати.

— Як вам та праця надала ся?

— Ще тяжко приходить — бракує вправи.

Склонила голову. Зробила се Марійка на жаданє батька. Батько хотів бачити будучність своєї одиначки забезпеченою і разом мусів її мати коло себе.

Від року старий Осоховський помагав сам молодій дочці в школі, як міг.

— І вам не тяжко приходить ся оставати тут самій і без товариства, серед невігоди, такій молодій і живій? — питав Грабар.

— Можна звикнути і до саїтних думок.

Голос її звучав ясно і певно. Простота і щирість розливали ся на молодім і сьвіжим лиці дівчини.

Вона піднесла голову і глянула на Грабара.

— А ви, пане Грабар, не були ніколи самі? Ба, вас заєдно поглитувало живе і рухливе місто! Може я й завидую вам у глинні мого серця...

— О, прошу, не завидуйте, лиш не завидуйте, Марійко! Нехай вам навіть до голови не приходить міняти той чистий спокій за вигоди і приємности нервового і до огидности вибуялого життя ненаситних міщухів.

Грабар не надіяв ся своїх власних слів. А сказав їх живо і одним духом. Ба! навіть діткнув ся невеличкої руки Марійки і учув її тепло. Дивні гадки стали громадити ся в його голові... Вернув неспокій. Готов був у дитини просити нараз поради для своїх гадок, розколисаних як та вода, введена з рівноваги і спокою.

Глянув на Марійку. Вона так просто, так тихо і такими добрими очима дивила ся на нього, що він стрепенув ся.

— Не дивуйте ся, — говорив тихо, — мені-б жаль було видіти вас у місті! Шкода вас! Я волю з вами говорити тут у школі. Ви-ж тим чорним, осмаленим дівткам вливаєте крихітку свіжого тепла в груди. І я тут колись учив ся... Лиш прошу вас, не шліть їх відси, від себе, до тих шкіл, що я... Я знаю, що вчителі по селах люблять се деколи робити.

— Що вам, пане Грабар?

Марійка дивила ся великими очима.

— Або я знаю, що мені; але я вже від давна чую, що я багато-багато дечого зробив у житю, чого не повинен був робити. Властиво, Марійко, а нічого доброго в житю нікому не зробив, бо я лише вживав того житя до сита. Потім вживав, аж остогидло!

Марійка дивила ся уперто-ласкаво. Спершу пробувала висвободити свій погляд з під Грабарових очий, але чогось їй се не вдавало ся. Сиділа тихо, мов прикована і ні слівцем не перебивала. Чекала дальшого потоку слів зворушеного чоловіка і любила ся їх звуком і силою.

Грабар сидів блідий. Він чув, що бє в ньому кожний живчик і дивне дроганє переходило членами його тіла. Не сподівав ся, що йому прийде сновідатись з тих гадок, що їх перемучив цілий вечір і цілу безсонну ніч, але скоро раз потекли, вже їх спинити не був в силі.

— Видите, я шалений, приїхав тут до вас на певну згубу: мене-ж замкнуть і посадять у тюрмі, а се буде моя смерть, бо я там завидію. А преці щось силоміць тягло мене сюди. Потайна і величезна сила пхала сюди, щоб мені показати, який я мізерний. Як солодко-рафіновано плило мені бувало житє, як вигідно мріяв я про вас усіх, про ті низькі хаточки і про широкі поля! Снив. Але одного я не вмів і не знав: вашої муки, ні ваших сліз. І сам я доси не плакав ніколи і за то я певно згину, бо се тяжкий брак у психічним житю чоловіка.

Він устав, за ним устала Марійка. Просто і щиро глянула йому в очи.

— Відки-ж знаєте, що ви згинете? — питала. — Відки знаєте, що ви не вмієте і не можете терпіти? Вас вчорашня бесіда графа рознервувала, правда, Іване?

— Граф чоловік иньший, він хоч свою минувшину любить і за ню терпить, а я нічого в житю не любив, Марійко!

— О, ви любите, Грабар, мусите і будете...

— Та одна хвиля сумніву мине; ви полюбите житя і воно вам усміхнеть ся!

Грабар стояв зачудований нежданим вибухом сьмілих і теплих слів дівчини. Бачив, як її лице разом обляло рожеве полумя і завважав, що дівчина в слід за тим опустила руки і заперла в собі дух.

Грабар довго дивив ся. Здавало ся йому, що якась тайна і тепла солодкість нагло огорнула його серце і розіллала ся по всім тілі...

Та се була лиш хвиля. Мов збуджений з теплого і спокійного сну, отряс ся і протер очи. Досадно стало, що він як школяр стоїть тут перед учителькою і чемно вислухує її дівочих фраз. Він похитав головою.

— Ви молоді! — казав Грабар Марійці. — Ваше серце добре і гадки ваші чисті! О, стережіть себе і обережно оминайте ті хвилі, що часом уміють роздерти серце чоловіка на двоє, спалити хорошу будівлю дитинячих мрій і лишити по собі один марний попіл і чорне згарище... За вашу щирість, Марійко, я вам від серця дякую!

Тільки всього вишептали його губи.

Тим часом як вони так розмовляли, з подвіря стали долітати щораз голосніші звуки. Там роїло ся від людей. Часть їх стояла на дорозі, де станули два вози, запряжені рослими здоровими кіньми і густо наладовані сніпками соломи. Люди здіймали кулаки до гори і кликали:

— Не дамо!

Широкоплечі, червонолиці парубки оганяли ся від тих людей, що окружали фіри. Вони зіскакували з фір і коротко тримали коні за поводи. Коні порскали ніздрями, крутили головами і били о землю тяжкими зелізними підковами.

Молодий парубчак, котрого очи сьтіли силою і здоровлєм, боров ся з вйтовим сином, що хотів йому вирвати поводи з рук.

— Пускай! — кликав парубок.

— Не поїдеш!

— Хвба то моє! Хвба я за моїм інтересом їду? Чого ви причіпили ся до мене?

— Ми їдемо, де нам казали! — обясняли иньші парубки.

— Не поїдете! — ревів гурт.

— Навертати! — кликали ті, що стояли на шкільнім подвірю.

Вони зачинили шкільну браму, затарасували її пеньками та бельками, а декотрі підперли власними широкими плечима. Грозили кулаками і кликали:

— Вара! Не будеш скидав! Не дочекаєш пошивати гнилими сніпками шкільну стріху!

Дітвора приглядала ся з шкільних вікон тій події. Цікаві очі і на-пів відчинені губи тиснули ся в вікнах; ішов тихий шепіт дитинячих голосів.

Парубки старали ся опанувати вози. Відганяли людей батогами, напинали поводи, наганяли коні і скручували дишлі в сторону брами.

— Не поїдеш! — кликнув вїтїв син і захопив молодого парубчака з заду за рамена.

Парубок в мить крутнув молодими плечами і пустив гнучкий кулак в сторону очий вїтєвого сина.

Той упав, а парубок затяв коні. Здавало ся, що дишель виважить браму, з таким лускотом гушнув о негрубі, на-пів спорохнявілі дошки. Однак він лиш вивалив діру в брамі і кінець дишля штовхнув того, що її підпирав, в бік. Чоловік скричав з болю і підпер ще дужче плечима браму.

Остап Грабар, що доси стояв на дорозі і рвав з цілої сили коня першої фіри за поводи, тепер метнув ся наперед, перескочив пліт, станув на шкільнім подвірю і закликав на цілий голос:

— А-ну, кількох на стріху! Нехай важуть ся її зривати; будем вартувати, хоч би й до самої ночі!

Кількох молодих, здорових парубків перескочило пліт за Грабаром. Як стій знайшла ся драбина і за хвилю були вже на стрісі. Попереду драпав ся на гору високий Грабар, з великим костуром у руках. Коли вже станув на верху, загудів на весь голос:

— Хвба по наших трупах станеш пошивати ту стріху!

Марійка й Іван Грабар вийшли з хати. Налякані дивили ся на людей, котрих очі кипіли від невгамованої злости.

Іван Грабар, здавало ся, не розумів причини того заколоту. Він чув крики людей; бачив, як молоді й старі, сильні й немічні,

всі гуртом підносили кулаки, як кричали і рвали ся, страшні і виведені з рівноваги, похопні до найлютіїших починів.

Старий дід з довгою, сивою, косматою бородою підпер кінчиком плеча стовп брами. На сукатім, каблуковато загненім костурі запер ся кулаком і тяжкими, твердими чобітьми зарив ся в землю. Його старечі, немічні губи ригали тяжкі проклони.

Іван Грабар бачив його.

— Чого ті люди злорічать? — питав він себе. — Чого проклони мечуть їх уста, чого в їх очах злість, чого їх рухи такі страшні?

Він приступив до сивого діда.

— Батьку, змилуйте ся, чого поневіряєте свій вік? Скажіть, що те все значить ся?

— Злодійство значить ся, пане, і рабунок, от що! — трясучись ледви вимовляли старі дідові губи. — Обдерли нас зі шкіри і тепер продають її поволи! Не гріх таким гноєм пошивати здорову, добру стріху? Дві сотки казали за те заплатити, от що! О, не дочекають, хіба тут усі до одного голову положимо і я тут з ними погребу мій сивий волос!

— Війта нам, війта дайте! — кликав тим часом Микола. — Ходім кількох по війта!

— Нехай робить лад, коли він війт! — кликав Остап Грабар з верха хати. — А ні, то ми собі самі повійтуємо!

Іван Грабар глянув на стріху і пізнав рідного брата. „Остапе!“ Вже його уста хотіли разом кликнути зі самого дна серця, де царювала щира, братня любов. Уже хотів Іван дранати ся по драбині, щоб по таких літах розлуки виласти братови в обійми. Він глянув на високу появу брата, що сидів на версі з костуром, грізний і страшний, і мимохіть перейняв його тіло мороз. Біль задавив коло горла, а невимовний стид склонив голову в низ...

В тій хвилі дав ся чути скорий і рівний туркіт повоза.

— Посесор! посесор! — несло ся з уст до уст.

— Посесор їде!

Невеличкий, на жовто лякерований угорський візок заточив ся в середину поміж гурт людей. Пара легких каштанів несла його. Фірман в ліберії поганяв. Люди розступались і вмовкали. Візок задержав ся. Тихо стало. Посесор підняв ся. Він мав зелені, зухвалі очі і гордо тримав голову в гору. Оббіг одним поглядом згромаджених довкола і кричав на парубків:

— Чого ви тут стали? Чого не відчиняєте брами, чого гаїте ся!? Я таких слуг не потребую!

Говорив голосом певним, лиш незначно на жидівський лад затагаючи мову. Був молодий, лице мав червоне і стягнені губи, а на губах грав насьмішливий, гордий усьміх.

— Не пускають нас, пане! — кликали форналі.

— Хто сьміє не пускати? Чиє тут право?

Тихо було скрізь; кождий запер у грудях дух, а те мовчане роздмухувало посесорову відвагу.

— Хиба я нарешті в кождим обідрапцем і дідом годити ся стану за мою роботу? Я її дурно не роблю! Ви всі ждете з мене; з вас кождий разом хотів би красти і вїтувати в громаді! Брам у пускайте, роби кождий свою роботу; сонце високо — школа дня!

Щось зашуміло в гурті. Підносив ся щораз голоснійший ропіт. Погляд посесора повїс ся на подвірє.

— І там уже люди? А, і пані учителька... Добрийдень пані!

Він легко підніс капелюх і на його губах блиснув досадний, їдкий усьміх.

— А ми таки нашої стріхи не дамо! — загудів Остап Грабар з гори. — Хлопці, тримайте ся!

— Не дамо! — заревіла товпа гуртом і голосно.

— Що? Грабар не дасть!? То бунт! — кликав посесор. З його уст злетів усьміх і очи закипіли огнем.

Товпа не переставала ревіти. Одни поперед одного кричав і проклинав. Знову понесли ся кулаки в гору і в гурті знов закипіло.

З гурту виступив чоловік середніх літ. Був ростом високий, мав худе лице. Дві морщини перерізували жовту шкіру лица по-здовж. Був одягнений в довгу сермягу і підпереваний широким ременем. Говорив низьким голосом, акцентував досадно.

— Люди, втишіть ся! Той пан нашої кривди не схоче! Честь кому честь; ми йому поклоним ся і він наш покліч прийме, хоч у нас лиш одна хлопська шапка на голові.

— Ну, кажіть дальше, кажіть, пане Бас, чого вони хочуть? — лагіднійше заговорював посесор.

Люди втихали, Бас говорив дальше своїм різким акцентом.

-- Чого вони хочуть, пане? Вони хочуть вам сказати, що їм тепло під старою стріхою і що дворови до їх стріхи нічого, бо пан своїх дітний не шле до тої школи. Пан має свою школу

в місті. А як та стріха буде нам зла, нашим дітям стане холодно вчити ся під нею, то ми собі пошиємо її самі, бо ми на се вчені і дамо собі лад і раду з хлопською стріхою без вас. Пан криє свою хату гонтом або дахівкою; пан нашої шапки не потребує, а ми не потребуємо ваших шапок, пане! Правда, люди?

— Правда ваша, правда є! — заревів гурт.

— З тим і наш поклін вам, пане! — кіччив Бас.

Злість минула ся і сьміх поніс ся скривъ між народом.

Блідий стояв на своїм візку посесор. Він глядів довкола, мов хотів на память вивчити всіх, що тут стояли за своїм добром. Мовчав, по хвилі казав:

— Ви дуже мудрі, пане Бас, і знаєте ваше хлопське право! — казав посесор. — А я знаю своє і кажу, що се бунт! Розумієте? Побачимо, чия буде правда; на таких зухвальців є ще рада, пане Бас! Фіри навертайте назад до двора! Ян, до міста!

Ян в ліберні затаїв коні. Поточив ся на жовто лякерований угорський візок і посесор поїхав в одну, а фірмани наверхувши вози зі сінками помахали в другу сторону.

Після того злізали чоловіки з стріхи, отворила ся шкільна брама і весело гуторив нарід.

Таке діяв гурт, між яким станув тепер Остап Грабар, злізши зо стріхи. Його очи горіли огнем. Окружений своїми — вїтїв син і Микола нерозлучно держали ся його боку — він мовчки глядів, як щаслива і весела купа сьміючись розходила ся до дому.

Микола вдаривши Остапа по рамени, кликав:

— А тепер, коли хоч, купи Остапе в мене ґрунт; я готов Жида не пустити!

Однак Остап не чув його слів. Його очи проводили тих, що весело розходили ся домів.

— Вони вам раз-два забудуть за ту стріху! — казав Грабар, хитаючи головою.

— Хто? — питав вїтїв син.

— А он ті, що весело гуторять, як після якого празника! А я мав охоту розвалити ту стріху і зрівнати її з землею!

— За віщо? — питав Микола, широко отворивши очи. — Щож вона тобі винна?

Грабар мовчав, погляд темних очий пустивши в далечінь.

— Що? — говорив по хвилі. — Нічого! Але вона бідна, така, як ми всі! Ліпше, як би вона тут не стояла!

— Знаєте, братя, — тягнув даліше, — щось мене в нутрі пече і щось страшного тисне за серце...

Безсильно опустил Остап Грабар рамена...

В просторій шкільній салі засіла тим часом у лавках громада, а діти пустила учителька домів. Зібрані люди радили, як би відвернути лихо і боронити свого хлопського майна, своєї стріхи. Вони чули, що бідні і безсильні супротив посесорської руки. Отже радили, яке-б то їм писати до властей поданє.

Іван Грабар вийшовши зі школи, не міг віднайти брата. В салі шкільній його не здивав і на подвір'ю стало пусто.

А віднайти його він хотів конче. Образ брата, що кидав зі стріхи невгамований погляд, ліз йому перед очі. „Чого він був такий страшний?“ — питав себе Іван.

„Вони всі були не свої, як кричали і гомоніли перед школою. Але він був просто страшний!“ Іван лагодився застати заживного брата, при праці, серед богатих ланів, поміж товстими коровами, на богатім гумні. Він застав його на стрісі з грубим костуром у руках, худого, блідого і з проклятем на устах. „Чого се? Преці в нього достаток і тихе, родинне гніздо...“ Мусів собі Грабар признати, що в селі не застав того, що колись бувало. „Бунт, бунт!“ — гуділи посесорові слова в його мізку. — „Против чого-ж бунтуєть ся той чоловік? Чи се хвилиний забаг недовірливої дитини? Чи може захланність, що трясеть ся над кожним сотиком?“

„Таж їм ходило, — думав даліше Грабар, — о ту стріху, що таки справедливо варта нового поштя... Га! не раз малі річі викликають великий подвиг; в на сьвітї якийсь вічний бунт і вічний протест, що нищить усьо, що під рукою; нищить із засади і без пощади; нищить дорогу, котрою сьвіт іде, щоб кровавим слідом посунути ся на стежці о один марний крок наперед“.

Все те було по гадці Грабара можливе. Певною справою стояло лише бажанє побачити ся з братом око в око. То не була потреба успокоєня перемучених гадок, що пересичені житєм у місті, гнали Грабара на лоно простих радощів, відпочивати серед лїнивого спокою.

Ся потреба плила з иньшого жерела.

З якого?

Того Грабар не знав. Чув лише, що хвилями, коли те бажане ханало за серце, щось могутнє разом рвало ся з його серця, щось утаєне просило ся на верх, на свободний, широкий сьвіт!

Іван Грабар відчинив двері і переступив поріг сінній Остапової хати.

Його прийняли в просторій кімнаті з чотирма вікнами, зі сьвіжо біленими стінами, що стояла по противній стороні кімнати, котру звичайно замешкували Грабарі.

Крім Остапа сиділо на лаві ще кілька чоловіків: був Микола, вїтїв син, був і чоловік у латаній сермязі. Всі вони встали, коли прийшов Іван Грабар, і дивили ся на нього цікавими очима. Іван приступив до брата, огортав його шию своїми раменами і цілував його холодні губи. Остап стояв мрачний, із його грудий не добув ся ніякий теплий звук повитаня.

Коли так стояли один против одного, чудували ся люди, які подібні були обриси їх лиця. Очи мали оба ті самі, що трохи тужливо і задумчиво гляділи на сьвіт. Були вони блискучі і глибоко осаджені в очних ямах. Інший був ніс у Остапа: значний, протяглий і з досадним горбком низше насади — чистий батьківський ніс. І сама поява Остапа — його високий і худий стан — ріжнила ся від повної і вже дещо важивної появи молодшого брата. Помимо східности черт лица, були ті черти у Івана лагіднійше заокроєні, чим на суворім і мрачнім лиці старшого брата; однак найбільше вражали дві морщини поміж луками бров, котрі в хвилях дужшого зврушення глибоко заокроювали ся у обох братів і тяжкою хмарою ослонювали глибокий погляд темних, тужних очий. І тепер зарисували ся ті морщини на чолі Остапа, підчас коли Іван радував ся і пригортав брата до своєї груди.

— Стілько літ! — кликав Іван. — І по такій силі літ я стрінув тебе, Остапе, там на стрісі! О, як завзято ви її боронили!

Вїтїв син став просто обясняти, що були готові навіть головою наложити, а не дати її.

Іван став розпитувати, яка справа була з тою стріхою. Вони поясняли; Іван велухував ся в сповідь їх жалю і кривди, чудував ся силі їх слів, безпощадним рухам їх здорових плечий і завзято горючим очам.

— Ми довго терпіли, але перебрало ся! — кликав Микола.

— Я свого батька вирік ся за ту стріху! — кінчив вїтїв син.

Нечайно підніс ся чоловік в обідраній свитні.

— Правди ми шукаємо, паноньку, от що! І мені тяжку кривду заподіяли вчора! І я її доси надармо ношу на собі!

Став розказувати за свої коні, що їх заняли з конюшини. А коли Іван признав ся, що був свідком його кривди, стягнув чоловік спину і припавши Іванови до колін, говорив:

— Правда, паноньку, що так роблять злодії? Ти наш і ти нам кривди не даси зробити! Нині дідня вийшли таксатори і присудили по півтретя срібла від штуки! По півтретя срібла, цілих п'ять срібних за дурнісінько! Відки їх мені взяти і за що, питаю ся?

Вразили Івана блискучі очі бідака. Кулячи ся стояв він, годі сказати, щоб покірно: радше мов причаїв ся і кидав кругом лихий погляд.

— Паноньку, ти наш, ти наш, ти вчений на се, ти нам кривди не даси зробити!

Говорячи се чоловік скулив ся і майже на колінах просячи, став підкрадати ся. Вже вхопив його руку і хотів її цілувати. Нагло став Остап і зморщив брови.

— Чоловіче, сам стій за свою кривду і не проси! — різко промовив Остап.

— Не бій ся! — тягнув дальше. — Платити за свої коні не станеш, ти ще їх будеш мав у своїй стайні, то я тобі кажу!

Тихо стало в кімнаті. Здавало ся, що важке Остাপове слово придавило думку кожного. Іванови стало найтяжше. Підлесна просьба того бідака вразила його; однак до живого зворушило його сухе і горде слово брата. А преці чув Іван, що в тих словах була правда. Так, їм діяла ся кривда! І те правда, що він був їх, з їх гнізда, і вчений був, і вони мали право просити помочи в нього. Жаль захопив груди. Іван устав і взяв брата за руку.

— Остапе! — промовив. — Стільки літ у мене не було туги; я жив вигнанцем між чужими і нині крию ся перед очима влади і уряду — ти знаєш! А як палило мене бачити вас і пожити хоч одну хвилину з вами! Ось я тут, бідний, бездомний, без кавалка власної хати і без свого кута! Як завидую я, брате, тобі і твоїй долі! В тебе є своя родина, своя здорова хата, свій гарний кусень поля, в тебе є все, чого чоловікови потреба до щастя, ти щасливий!

Не сподівав ся Іван, що йому прийдець ся таку сповідь сповідати. Перла його міць, котрій тяжко було оперти ся. Він хотів переконати брата і сказав, що лежало на серці. Так приступно

і щиро сказав, аби брат зрозумів як слід. Стоючи тепер між ними і висповідавши ся зі своїх тайних мрій, благальним оком просив у брата одного теплого і щирішого слова. Однак Остап не двигнув ся. Противно, бачив Іван, що поява його дивно-дивно видовжила ся і чогось то побіліло лице...

Мовчки подали собі руки. Безсильний і прибитий, не діждавшись відповіді, пішов Іван витати братову і побачити свого брата, котрому від учора мало полекшати на здоровлю.

В кімнаті лишив ся сам Остап зі своїми.

— Він пан, а завидує хлопській долі! — зареготав ся на всю хату чоловік в обдертій свитині. — От тобі штука! — Сьміючись показав горішний ряд здорових і білих як сніг зубів.

Остап двигнув ся. Його лице прояснило ся.

— Ні, він чигає на мій ґрунт! — тяжким відгомонам залунало по хаті Остапове слово.

— Хиба ґрунт не твій? — питав Микола.

— А хто його знає: то панська справа, а я так добре його сив, як і він!

— І ти того боїш ся, Остапе? — питав ся війтів син.

Остап гримнув кулаком о стіл.

— А не дочекає він! Своєї скиби боронити буду до останньої краплі крови!

— А мою до купиш? — питав живо Микола.

Остап мовчав, знов стягнув брови і глянув на Миколу.

— Ні, Миколо, жіночої частки на Розтяжній я купувати не стану — продавай, як знаєш, Жидам!

Остап знов усів на лаві і втопив погляд у куті за пледом, де стояла велика, жовта, в червоні цвіті крашена скриня з жіночим приданим.

Іван Грабар не гнівав ся на брата за холод і упокоренє, якого дізнав в часі своєї гостини, бо чутке серце прочуло, що за тими холодними словами мусіло крити ся якесь прикре терпінє. Противно, мрачний Остап і тиха смутноока Оксана хопили Івана за серце. Він був би радо слухав щирої і отвертої їх сповіди; не був же глухий на зойк і плач болючої душі; був би їм радо подав долоню якогось ратунку, та дарма, брат її відкинув.

За те той немилий бідак з лестними, недобрими очима благав у нього помочи. „Я мушу йому допомогти!“ — шептав

Іван Грабар. — „Всі вони такі бідні! О, як він уміє вколоти чоловіка, де найгірше болить!“

Горячково спішив домів і дорогою обдумував способи рятунку для пари увязнених коненят і для чоловіка в латаній сермязі. Поговорить — думав — з графом, порадить ся Осоховського, врешті особисто піде до того гордого панка і буде його самого просити — всяке упокоренє знесе, а щось зробити мусить.

Хотів щось конче зробити. Чув, що йому легше прийдесть ся перетравити сьвіжі вражіння, коли стане по дорозі предмет, котрого чинив ся, буде над ним думати і за ними стане побивати ся.

З графом про сю справу Грабар не говорив. Сидів граф того дня підчас обіду лихий; лаяв і посилав до всіх чортів Павла, а Осоховському зробив висівку, що на старість усі його цурають ся, навіть найвірнійші приятелі.

Осоховський знав натуру графа. Добродушно взяв старого після обіду під рамя і відвів до кабінету — велів спати. Граф улягав старому другови, як дитина.

Осоховський вернув після того до гостинної кімнати. В просторій салі, украшеній ловецькими трофеями: випханими головами диків, розмаїтим птаством і рогами оленів, сиділи Осоховський і Грабар у вигідних глибоких фотелях і пили чорну каву. Павло приніс довгу файку і подав старцеви. Сивий клубок диму уліє ся горою.

— Наш граф як вередлива дитина! — говорив Осоховський. — Ціле життя був невільником хвилі — доброго і злого гумору!

Грабара пекло його діло. Він став Осоховському розказувати про подію в школі і ще раз про ті коні.

— Ми були сьвідками невинности і на нас тяжить обовязок сповнити той довг сьвідків.

Осоховський признав, що по стороні Грабара повна правда. Так, на них тяжить обовязок сьвідчити, ба, обовязок ближнього і обовязок правди, та вони оба, Осоховський і Грабар, як невільники тяжкої судьби, мусять сидіти тихо.

— Мовчи, Іване, бо тобі грозить тяжка річ!

Осоховський сам своїх слів наполохав ся і не докінчив. Над усе ходило старцеви о судьбу Марійки. Він не занедбав обяснити перед Іваном, що Грабар прочував і без його визнання. І так, казав, непотрібно вона вмшала ся в справу громадську.

Непотрібно писала подане з жалобою до властей. Усунути ся була повинна, бо їй як учительці і жінчині воювати тяжко зі світом. З того огляду мусить Осоховський справу у посесора якось направити і до його діл даліше мішати ся не може.

Старий був дуже пригноблений. З його лица читав Грабар велику безсильність, що добула на верх того рода сповідь. Ледви допили рештки кави, котра їм сьогодні не вдала ся. Мовчки розійшли ся.

Грабар бачив своє безвихідне положенє. „Я вигнаець — шептали його губи — позбавлений найпростійших прав горожанина, що мусить крити ся перед оком світа! Мої уста мусять бути німі і руки безчинні!“

А всеж таки отея невгамована внутрішня жадоба не дозволяла з соромом кинути справою о землю. Грабар рішив ся і після обіду вибрав ся особисто відвідати пана посесера в його хаті.

Посесор прийняв Івана в кімнаті, котрої невисокі деревляні стіни і підлога вистелені були дорогими килимами і обвішані образами жінок у модерних строях. Ціла, не дуже велика кімната стояла густо заставлена меблями в стилу старонімецьким: широкими канапами о високих поручях, грубими матовими столами і тяжкими дубовими кріслами. Збиток, томлячий лад і гордий блиск бив в кожного кута.

Посесор мав ся добре. Крім власного маєточку і крім незлих інтересів, які робив у селі на хлопській шкірі, він дістав за жінкою поважний гріш. Перед кількома літами оженили його з дочкою багатого ляхваря в однім із більших галицьких міст. Грубо едукована дама внесла в дім посесера блиск, вимоги і манери гордої та здеморалізованої қасті, багатой жидівської буржуазії.

Отже тепер той посесор дуже делікатно запрошував Грабара сідати і питав про культурне і вигідне житя в великім місті. Даліше став нарікати на страшну нудьгу гречкосія серед нецивілізованого села, де цілий божий рік не чуєть ся ні звуків грімкої орхестри, ні ніжного голосу артистки зі сцени. За вчинену Грабаром честь гостини віддав зі своєї сторони своему гостеви честь: висловив ся, що він от відживає, побачивши жителя великого міста і що в тій хвилі буде служити жінка, котра дуже цікава побачити Грабара на власні очі.

Грабар сидів між тяжкими меблями, як не свій. Досадно йому стало, що місцевий потентат брав його з найневдячійшого боку

і відновляв звуки, котрих Грабар рад був що найменше тепер не чути. І чим довше сидів Грабар, вслуханий в бесіду посесора, тим досаднійше йому ставало і тим яснійше бачив силу і власть того чоловіка над собою.

Приступив просто до річи. Розказав, що особисто був свідком події на полі і просив, щоб з огляду на очевидний злочин двірських слуг посесор зволив розказати випустити коні.

— Ті люди домагають ся, пане, щоб я здав моє свідощтво по совісти!

Сказав се Іван Грабар і зараз чув, як в невластиву сторону звернув ся з тою справою і як нещасливо поставив її в одну мить на вістря меча. Була вже така невгамована Грабарова натура: вложити відразу себе цілого, віддати ціле своє „я“.

Посесор сидів як перше услужний і старав ся дальше показати делікатність і добрий тон.

— Ви, пане Грабар, дивили ся оком цікавого міщуха на ту просту сцену. Як вас міщухів усьо зацікавлює! Подивляю вас і заввдюю! Спішите в горячий сквар за нашими буденними, нудними занодіями!

Грабар чув, що посесор стараєть ся збунати його байками; филя крови одна по одній вдаряла до голови. Однак він гамував ся.

— Я там був случайно, пане! — казав. — Коні йшли до-ріжкою і на однім сидів верхом хлопчина.

— Ох, ті коні немилосерно тратують мені конюшину! — звернув ся нагло посесор до Грабара. — Ті люди сирисягли ся на мою біду і чигають на мою голову. Ви-ж сьогодні бачили той бунт перед школою?

— Ах, вони ратують лише своє, пане! Щож винен був той хлопчина, що їхав, кажу вам, спокійнісенько! В тім, видите, надбігли пси...

— Отже, бачите, спокійнісенько їде через мій лан! Отже як тут жити з ними добре? А вони не хочуть узнати, що з моєї ласки живуть усі до одного!

Грабар з трудом слухав мови посесора. Він чув, що той панок лише заходить його манівцями і до решти тратив терпливість.

— Однак ті коні... — вже молив він.

— Ах, коні, вони безпечні в моїй стайні!

— Ви зневажуєте, пане, моє свідощтво! Пускайте коні, бо инакше будем муїли удавати ся висше...

Дивно-спокійно сидів посесор, лиш якось-то ліниво губи скриплював і бавити ся став книжкою, що лежала на столі.

— Ані вам, пане Грабар, ані нікому з двора не раджу удавати ся висше і раджу рівно тою справою, як взагалі ніякою в селі, не займати ся більше.

Поволи цідив Жид ті слова. Мов викладаючи найзвичайнішу річ. Зрозумів Грабар її вагу і значінє. Щось страшного діяло ся в його мізку. В очах то темніло, то вдаряло до голови. Грабар зірвав ся зі свого місця. Хопив ся долонею за край крісла і стояв з лицем кровю залитим. Однак в тій самій хвилі знов усів.

— Отже ви не ласкаві! — ледви вештали його губи.

І замовк опутивши голову.

В тій хвилі ввійшла до покою пані. Мала на собі ясно-блакитну вільну сукню, таку, яку женщины звичайно носять рано, убрану білими і дорогими коронками. Женина була висока, чорноволоса, з протяглим, блідим лицем і довгим та добре горбатим носом. Бліде лице вражало немало: хоч виплекане, було воно строге, без ніжних черт і з грубими, пристрасними губами. Пізнати було на ній молоді ще її літа, котрих слід рівночасно затирали повні груди і широкі, розрослі, пристрась виявляючі клуби. Держала в руках вахляр і том поезій Міцкевича; ввійшовши витала Грабара, подавши свій повний корпус наперед. Просила сідати і стала говорити на ту саму тему, що недавно співав її муж: про нудне і безідейне житє селяхів.

Грабар мав досить. Запустивши ся в саме дно душі сего панка, що з хвилию прибутя жінки стояв знов покірний і солодкий і оглянувши нагу підлість з близька, без прикрас килимів і меблів у старонімецькім стилю, забав Грабар чим скорійше увільнити ся від обіймів тої тяжкої атмосфери.

Отже став звиняти ся браком часу, перепросив і попросив ту хорошу пару, про котру чув, що чекає лиш на смерть графа, щоб відкупити село на власність.

Грабар відітхнув на широкім, сьвіжім воздуху. Аж тепер відчув він своє положенє. Аж той панок показав йому, скілько він був варт. Уста його були справді заткані і його руки звязані. Одно нерозважно кинене слівце, і вже було по рештці його людської свободи і щастя.

Мов наполоханий швиденько гнав Грабар з того дому. Мов злодій обережно минав людей, що з плугами та боронами вирушу-

вали після полуденку в поле. Біля брами, котрою в'їздило ся на двірське обійстя, стрітила Грабара пара покірних і разом злих очий. Скулена женщина стояла, опираючи ся о стовп брами. Руки покірно зложила на грудях. „То вона — шепнув Грабар — жінка по коні, жде, щоб я їх випустив, у посесора вимоливши ласки“. Аж тепер нагадав собі Грабар, що пару тих очий він видів перед пів годиною біля ганку палати графа, що вони супроводили його сюди, на двірське подвіря і тут ждали на його слово.

Грабар зморщив брови. Він приступив до женщины і втиснув їй в руку гроші.

— Заплатіть за коні, що вам таксатори присудили!

Женщина швиденько сховала гроші за пазуху.

— А хлопець, паноньку добрий, кошту має вам на скрізь перебіту! Ви ж самі виділи, як крутив ся в болю! Був чоловік у Пересни і кошту зложив. За те казав собі заплатити. Хтс верне мою кривду і біль хлопця? Люди рають везти хлопця до суду!

Її очи лукаво сьвітили ся, а досада давила Грабара дальше. Він ще раз втискав гроші в долоню баби і ще раз вона їх ховала за пазуху.

— До суду хлопця не везіть, не сьмійте того робити! — казав Грабар і став скоренько втікати і замикати ся, як казав корчмарь, на всі замки в покоях графської палати, де серед тяжких думок пересидів сам один до пізнього вечера.

Була глибока ніч. Грабар вийшов на сьвіт відітхнути щирим воздухом-широких піль. Пустился йти дорогою висадженою тополями до місця, де стояли три хрести. Відтам тягнув ніжний полудневий легіт.

На небі стояла повня. Сонною мракою сповиті і заколисані ніжним, тихим блиском місяця широкі поля, долини, горби і дрімаючі людські оселі, дихали-віддихали повні туги і тайного бажаня. Ледви колисали ся в сні верхи струнких тополь і криві верби, що рядком присівши одна при одній, шептали собі ніжним листям горячу сповідь.

Грабар ішов вдивлений в пів-мрачний сьвіт і вслуханий в нескінчену музику місячної ночі. Він тернів, щось коло серця рвало ся. Навіть тоді, коли почув болюче штовханє багнету в бік і відважив ся втекти, як перший-ліпший збіглець, навіть тоді не тернів так.

Молода сила рвала ся до уживаня жия; йому поцастило втекти і він далеко побіг від дороги, устеленої тернем і зрошеної слізми.

Інакше сьогодні. Прогнаний і понижений блукав тепер з горючою в нутрі раною.

Перший-ліпший негідник ударяв кулаком у похилений карк і впавшого притоптував ногою.

Як кричала нарушена гідність людська і еґоїзм пониженого „я“!

Тут, на тім кутику людського пристановища, що вабить до себе ніжною красою і тим могучим магнетом, що живе й дихає в нутрі сього родинного кута, забито Грабарови терен у ногу, тут, де збігали ся всі найкрасші його бажаня і всі найгорячіші його мрії. Грабар глянув на той сьвіт: широка, безкрая, півмрачна далечінь тягла ся над берегами спокійної ріки.

Стояв Іван Грабар на горбку поміж трьома хрестами і похилив голову. В обрисі блідого лица вривало ся пятно глибокого болю і терпіня. Могуча туга стискала серце. Тріскали струни перетягнутого чутя. Гадки товпили ся і змінiali ся, як акорди великої пісні. А та широка і безкрая сторона все оставала сдна: тиха і ніжна простяглась і в тій тишині й ніжності велика, нескінчена, неперебрана дихала одним спокійним і величавим віддихом місячної ночі.

— Любити її, чи проклинати? — кликав Грабар. — Чи варт вона душі людської і любови горячого мізку? Вона манить кожного до себе і тулить кожного негідника, рівно як і доброго. Мільони сліз, мільони крові приймає зі спокоєм та земля, в котру все так вникає, як в губку!

— О, як би так не жити! — шепнув Грабар. — Як би так вдеревеніти і перестати мислити і чути!

Однак мислити і чути Грабар мусів, бо жив.

І хотів жити...

Опритомнів. Зачув шелест листя. Тихо було скрізь, а серед глибокої тишини листе зашелестіло і в слід за тим щось живе шелеснуло. Чісь сліди стали наближати ся. Грабар затаїв у грудях віддих. Слідив. Пара осіб, як дві тіни, блукаючи в півсонній мраці, стала пересувати ся перед його очима. Грабар скрив ся за корчем.

Високий, крепкий мужчина горячо обіймав довгими руками стан гнучкої дівчини. Який безсильний біль виявляли тужні його очі! Вона склонила голову на його груди і віддана йому давала вести себе,

куди тягнули його рамена. Так ішли і так стали спускали ся дорогою в низ. Потім бачив Іван Грабар, як зійшли з простої дороги і пустили ся йти просто луками. Грабар знав ті місця. Нагадав собі, що там був потік, що розливав ся в борівній і місцями стояли води. І бачив Грабар, як високий чоловік брав дівчину на руки і на руках переносив через мокравини. Далше стали дві тїни драпати ся на горб, котрого верх поростав молоденький гайок, і в тім гайку згнули вони йому з очий обоє — він і вона.

Іван Грабар дивив ся і очам своїм віри не давав. Так, се справді був він, Остап, його брат, той мрачний Остап, з котрого Іван не міг витиснути одного братнього устиску? З чужою дівчиною блудить по ночі? Тулить чорноволосу до грудий, покинувши свою жінку з смутними синїми очима разом з хорою дитиною?

Іван вийшов зі своєї криївки і стояв зачудований.

Місяць станув високо на небі. Небесний шлях, мов би застелений молочною тканиною, нагло прибілїд. Стояла саме північ. З дрїмаючих піль, на яких де-не-де хлопці пасли конї, відїзвала ся сонїлка. Жалїсний спів повїс ся далеко полями. Нескінчена каскада пасажів зависла тоненьким як нитка голосом в воздуху.

Іван стрепенув ся. Станула перед його очима гола правда, страшна і сувора, немилосерна і безпощадна.

— Так, се бунт! — шептали його губи. І тужно стало коло серця, тужно, що таким трудним і спадягим шляхом пре той свїт наперед і таким жене шаленим перебоем, кров свою лишаячи слїдами, котрими ступає.

— Бідні, бідні вони! — кликав Грабар уже за них, за їх муки й за їх терпїня.

Пустив ся назад вертати домів, відки прийшов, щоб мертвих хрестів не видїти, ні того тихого свїтла, що вбїрає погань в чаруючий блиск.

Жаль йому стало брата; чув, що мусіло велике горе скривати ся на дні того серця і що на такі машівці певно не повела його розкіш.

Так думаючи пересунув ся Грабар дорогою між тополями, переступив браму і станув на ганку перед палатою. Тут стрїнув Марійку. Сидїла на ганку, очима блудила в півмраці місячної ночи, велухана в ті півсонні голоси, що добувають ся серед ночи і злваючись творять один гармонїйний і глибокою тайною вколисаний акорд.

— Ви ще не спите? — питав Грабар.

— Така хороша ніч, що з нею розстати ся тяжко! — відповіла Марійка, несміливо підносячи голос і очи.

— Така ніч до серця промовляє, Марійко!

Вона знов опустила головку.

— Вона страшно промовляє тим своїм підлесним шепотом!

Іван Грабар говорячи се, не зводив очий з дівчини.

— З нею добре часом порозмовляти! — тягнув він далше. — Ми стілько розмаїтого проживаємо! Нераз кілька годин стає за вік! Я сподівав ся, що та ніч втихомирить деякі гадки, однак вона як та розпещена жінка...

— Чого ваші слова заєдно такі важкі? — перебила Марійка. Грабар вибухнув.

— Чи-ж ніхто з вас не бачить, що як блудний скитаю ся нині по світі з тяжкими гадками?! Чи-ж ніхто з вас не розуміє, що я вигнанець без хати?! Ніхто з вас серця не має, щоб зрозуміти ту глибоку рану, що ссе всі найліпші соки і губить спокій чоловіка в найтруднійшій його годині!?

Дрожав як лист на холоднім, зимнім вітрі. На чолі був піт і дві морщини глибоко врили ся в його шкіру. Марійка встала, лагідно і з співчутєм глянула в його очи.

— Я сам не знаю, чого чіпати ся! — тягнув Грабар далше. — Я приїхав сюди, бо хотів випросити у вас сього кута і хвилі рівного спокою... О, який я тут спокій знайшов! Зойк, плач і шалену розпуку! Щож мені вчинити?

— А як би так, пане Грабар, піддати ся тій карі, що вас неминучо жде і травить спокій ваш?...

Марійка сказала ті слова уривано і несміло. Попереджувало їх мовчанє і мовчанє слідувало. Сказавши стояла і рада була запасти ся під землю, бо зараз відчула вагу сказаного.

Стало ся.

Широко роздійзавши повіки глянув Грабар наляканими очима на Марійку, як той злодій, котрого захопили на горячій учинку. Таж тої гадки бояв ся Грабар, як опира. Навіть проблизки її старав ся пильненько вигладжувати в своїй голові. А тепер, коли її почув з молодих, невинних уст, онімів, і здавало ся, що дух завмер у його грудях. Потім знов виступили між рисами його лица давні пятна болю. Він похитав головою і промовив тихо: — Знаю я, Марійко, знаю ту гадку! Ви мені її відси видерли,

в під самого серця! Тяжка вона і давить мої думки, як камінь; під'їдає останній корінець мого життя, на котрім ще вишу! Чого ви мені се сказали?

— Іване, така се тяжка кара? Не смерть же... — говорила налякана дівчина.

Грабар видів, як дрігнули її губи.

— Ні, Марійко, тільки тюрма з її душним, нездоровим і за-каженим повітрям! Тяжка неволя, бренькіт кайдан і строге лице вартівника! Глуха, мертва неволя, котрої я вже бояв ся, котра мене цілих десять літ переслідувала і не давала тихого спочинку, ні спокійного сну! Ні, ні, сто раз ні, я туди добровільно не піду!

Він закрив лице долонями.

А Марійка готова була в тій хвилі припасти йому до ніг і просити помилування за свою невмілу раду і за нерозважне слово.

— Даруйте! — шептала. — Чи-ж могла я се знати?

Він стояв недвижний. В обрисах блідого лица видніло ся пятно могутого зворушення. А потім почув, що великий жаль сти-скає його серце. „Чого жалувати?“ — шептав. Бліді уста дів-чини молили помилування. Ні, чогось більше вони молили... Грабар се чув. Вони манили. Йому нагадала ся рапіння розмова дівчини і румянець на молодім личку. Мороз перейшов його тільки, він вже чув хвилинку свою безсильність... Однак се була лише хвиля. „Ні, сто раз ні!“ — кликав Грабар і мимоволі стягнув рамена, мов готовлячись боронити свого загроженого „я“.

— Кинь мене! — шептав Марійці в ухо. — Забудь про мене! Ти добра — — — однак я завтра втечу відси!

З тим лишив Іван Грабар дівчину саму. Довго чула Марійка тяжкий і страшний хід його ніг. Потім знов усьо втихло, знов лишила ся сама. Лише відгомін його останніх слів позістав у воз-дусі і могутим тягаром спадав на неї, огортав серце жалем, як серед згарища після пожежі.

— Пропало! — кликала Марійка. Як вона тепер терпіла! Який біль розпирив груди дівчини! Щоб успокоїти жаль і уразу, дала волю сльозам. На вколішках припала до лавки і отулюючи лице долонями, шептала дріжучими губами:

— А я тебе так люблю, люблю, люблю!...

Ніжний, тихий промінь місяця доторкнув ся блідого і мо-крого личка дівчини, пересипавши своє сьвітло через листя за-живних лип. Ще раз поніс ся тужний войк сопілки з широких піль...

IV.

Місяця вже не було видно. Сирий запах мрачного осіннього поранку, що наближався, вже чути було в повітрі. Двірський гуменний дохранив рештку сну на солом'яній постелі в кінській стайні.

Невеличкий хлопчина з опухлим лицем вивів двоє дрібних хлопських коненят зі стаєнної комірки і замкнув її за собою на колодку. Хлопчина мав на собі довгу, подерту загортку, трясся на всім тілі з зими і повів коні за двірську браму.

Два здорові чоловіки, котрих тіни параз виринули з непроглядної своєї мраки, відібрали від хлопця коні. Вони посідали на кінські хребти і вже мали трапом пускатися їхати, коли один із них обернувся і став щось добувати з кишені.

— Треба тій проворній німоті захвати рота! — казав він до товариша.

Отворив широку кишонку з темної шкіри і витягнув із неї гріш. Якись незрозумілі звуки став добувати з себе хлопець, дивно складаючи губи.

— Ти гроший не хочеш?

— Бо-о-ий-сцю! — з трудом вимовили губи хлопця.

Він трясся від зими і танцював босими ногами по вохкій землі.

— Відки я тобі дістану борщу, дурний?

— Дай йому хліба, що маєш за пазухою; в нього всьо борщ! — промовив другий їздець низьким, однозвучним голосом.

Перший їздець видобув кусень хліба, хлопець прийняв. Трапом пімчалися коні з їздцями в село; німий пішов тою дорогою, що вела з села у вільне поле.

Та ледви уйшов пару кроків, як станув, поміркував і назад став вертати ся, відки прийшов; переступив двірську браму, двірське обійстя і приложивши вухо до дверей стайні, став прислухувати ся до важкого храпаня сплячих там людей.

Потім обережно відчинив двері і добувши за пазухи ключа, тихієсько положив його на полиці, що завішена стояла над головами сплячого гуменного. Той щось поворкотів крізь сон, на другий бік обернувся і став дальше храпати. Німий скрутив ся. Знов зачинив за собою двері, а станувши раз на гумні, став бігти бігцем тою дорогою, з котрої перед хвилиною навернув ся.

Він зник у тяжкій мраці.

Два їздці, Остап Грабар і Микола, доїздили тим часом до обійстя, що стояло на самому краю села за ставком і ровом. Було се незасібне газлівство. Маленька скулена хатина, з двома як маківі головки віконцями, виглянула з обіймів мраки. Нужденний оборіг і ще нужденніша стайня стояли в заду.

Їздці зіскочили з коний. Вибіг жовтий, кудлатий пес з буди, в піддертим і-в гору закрученим хвостом, з довгою, вовчою мордою. Раса се проворних і ласих сільських псів. Привязані більше до коний, чим до своїх панів, вони невідступні товариші кінського поту. Їх у нас виводять від вовків. Разом зі своїми панами терплять вони цілий рік нічим незаспокоєний голод і прокормлюють ся в більшій часті падливою. Гинуть звичайно на стєклизну.

Микола кинув псови решту хліба, що мав за пазухою. Пес обнюхав конї, радісно помахав хвостом, доторкнув ся мордою обцасів людських чобіт, присїв відтак на задних ногах і придержуючи шкіру хліба передними, висуненими перед себе ногами, став її глотати.

Тихцем обходячи хату, повів Остап свого коня на обійсте і до стайні. Там разом з Миколою увязували конї до жолоба і за драбини поклали трохи конюшини, яку застали на обійстю.

Доконавши мовчки свого діла, казав уже по дорозі Остап Грабар до Миколи, стягаючи брови:

— Той німака плюнув на твій гріш, Миколо! Що за біс сидить у тім хлопцеві?!

— Марна річ, Остапе, нехай здоровий махає з вітром по полі! Але ми зробили, як хотіли! Може тепер Захарко спокійно спати! Конї навад його!

— Ні, він спати не сьміє, він поїде вниї на ярмарок і повезе сына до суду! А я з ним! — казав Остап.

Після сього вони попрощали ся і кожний пішов у свою сторону.

А як вони крутили ся на обійстю тої крайної мізерної хати, властитель її, Захарко, чоловік у латаній сермязі, з парою недобрих проворних очий, сплючи снів солодкі річи: як Остап Грабар розбиває двірську колодку, як ціле село збігаєть ся і відбивають пару голодних Захаркових коненят..

А німий хлопчина махав собі „з вітром по полю“. Згорнув руки до куні, а лахами, що ледви тримали ся, отулював змерзле

тіло. Хто він? Ніхто не знав. Бувало, як з під землі виринав: з'явиться ся в селі. Стане на порозі, криво зложить широкі губи і просто витягаючи руки мимрить:

— Бо-о-ий-сцю!

Стане кому гуси пасти день-два; прокормлюють його, а потім знов без сліду щезає хлопчина зі села.

Складали про нього розмаїті байки. Казали, що мати його — знатна пані. Придбала собі сина і щаслива була, що він без сліду зник від тих, котрих лютий опіці поручила байстрия і котрих опіки воно вирекло ся. Деякі говорили, що й мова в нього є; але він з нею криється ся, бо мови нашої він не знає, бо з чужих, німота, країв.

Таких пройдисьвітів без хати, без матери, без імени в нас не так мало; ними справді опікується хіба „вітер в полі“ і людський кулак. Їх матірю широка земля. Вони як той хащ, що виріс у рові: ніхто не знає, по що і як животіє, поки його вітер не зломить.

Той хлопець уже цілий місяць крутив ся по глухівським дворі. Вносили йому дівки страви, а він їм за те помагав у роботі.

Стоячи передучера о заході сонця на мураві, що ровом околувала лан двірської конюшини, бачив він, як летіли наполохані коні, як гавкали пси і як комить головою злітав з коня хлопчина, гонений двірськими парубками.

Коні зачали, а йому німому дали їх поїти та доглядати.

З вечера, як німий хлопець вів їх до води, заговорили його Остап з Миколою. Мігами показували на коні і на себе. Хлопець кивав головою і німі звуки став добувати з грудий: кривив губи і всьміхав ся. Зрозумів і пізним вечером викрав німота ключ гуменному з полиці. Сплячого на околоті під дверми комірки, в котрій гумений замкнув з вечера коні на колодку, збудили Остап з Миколою. І знов німий кривив губи, знов усьміхав ся; добув ключа зва пазухи, зробив своє як слід і — щез, помахав „з вітром по полю“.

Куди? Земля широка — вона вся його. Гостинні ліси, долини багаті з чистою, жерельною водою, величає, тепле сонце, до сну вколисуючий промінь місяця і добрі люди — все його, як далеко ноги занесуть, без огляду на границі установлені людською рукою і правом.

І справді, право стояло немичне против нього: хлопець того вечера передер ся лісами через границю і пішов сьвітами в иньші краї.

Скоро день підняв ся, стали люди на ярмарок збирати ся. Про подію, що трапила ся в дворі, довідали ся аж на від'їздінім, бо аж пізнім ранком нагадав собі гуменний за коні — відчинив комірку і застав її порожною. Глуха стояла, аж ляк збирав глянути.

Дали знати посесорови. А Захаркови було се байдуже. Зачувши туніт своїх коненят у стайні, зірвав ся на рівні ноги з постелі, гладив довгі, кінські шиї і їх добрі морди: дав їм добре попоїсти і скоро день збирав ся їхати до міста.

Він добре зрозумів свою штуку; отже коли Остап Грабар прийшов до нього і просив ся присісти до міста, він став розказувати про несамовиту силу, що нічу зіслала йому коні назад до стайні...

Поїхали. Вкинули на віз шматами і мотузками попереязуваного хлопчиська зі зломаним обойчиком.

Слідом за ними їхав Микола з жінкою. Довго стояв на порозі старий Кисіль і наказував, щоб поля на Розтяжній продавати не сьміли.

— Старий щось недоброго готує! — розказував Микола дорогою, коли Грабарови навкучилось їхати з Захарком і до Миколи присів ся.

— Сам один замикаєть ся в коморі і стогне, аж комора ходить!

— А ти таки поле продавай! — казав Остап похнюпившись.

Недовго забавив Грабар з Миколою; ще навіть не заїхали до корчімок, що поровкидані по одній, по дві, стояли при мурованім шляху, де Жиди перехоплювали товар, що його люди несли на торг до міста, а вже Грабар зліз із Миколиного воза і причіпив ся до иньшого.

Тут розповідали люди за якогось пана, що мав бути вчера вечір у селі. Бачив його то сей, то той, і один одному про нього тепер розказували дальше. Вдягнений був пан у хлопську одягу і з далеких країв, казав, приходить, ізза моря. Там його царство. До себе їх просив: руське там царство зготує і рай для свого руського хлопа. Його так колись скривдили за добре для них

серце, як їх кривлять, і з живого чоловіка зробили мерця. Ні! він не вмер, їх царевич Рудольф, він живе і кличе їх до себе.

Нарід, котрого мозок так радо приймав усяку, аби лиш романтичною краскою підправлену байку на допомогу своєї біди, тремтів з радощів.

— Так, він живе, наш добрий батько, підемо за ним!

Однак Остап Грабар не пішов за ним. І така фантазія не була в силі вирвати його з круга тяжких гадок, в які вліз. Щось з ним робило ся. Якийсь тягар міцно пригнітав його груди. Нічю не міг спати, а сплючи бачив томлячі сни. Зривав ся і жаль втишав у обіймах тої чорноволосої Гандзі, що служила в дворі.

Зіскочивши знов з воза, та йдучи вже самітними стежками, гадав про неї Остап Грабар. Чорноволоса вона, чорноброва, з парюю чорних очей, така, як та ніч тужлива. Огорне руками і десь утихне на хвилю плач хорої дитини і десь подіюють ся ті очі Оксани, покірні як у собаки і жалібні мов голос похоронних зводів.

Остап Грабар почав швиденько бігти наперед. Здалека бачили люди його довгі ноги і довгі руки, поки на скрутї не зникли за головатими вербами.

Ярмарок лише що лагодив ся: з'їздили ся вози, Жиди розкладали лавки з товаром.

Горячково вештав ся поміж ними Грабар, прийшовши до міста. Торгував багато річий. Був між шевцями, що навезли силу нових, вигідних чобіт. Увивав ся між боднарами, котрі білим, деревляним знарядєм заставили цілий ринок. Оглянув кожду лавку з сьвятими образами, кождий крам з теплим одїнем і нічого не купив.

Ще перед полуднем стрінув ся з Миколою. Пішли в шинок, де чекав на них Нухім. Нухім мав купувати ґрунт; його нараєв Миколі глухівський шинкарь. Нухім, видно, знав ся докладно на річи. Був грубий, як бочка, Жид; мав чорняву бороду і опухле, набрескле лице, тонесенькими, рожевими жилками обписане — звичайна річ у людей, котрих лехкі роздуті. Мрачно і сонно світила ся пара блїдих очей на верхи лиця. Встромлював руки за чорний пояс і цїдив слово по слові, мов від нехочу під носом, тяжко кашлаючи.

Той Нухім повів нині Миколу до надопікуньчого суду, де Микола мав нагоду перекопати ся, хто такий Нухім?

Ходило о те, що дім по вмерлій Анні Кисіль, по батькови Гремента, був ще не переведений. Отже надопікуньчий суд жадав,

щоб з огляду на малолітню сестру і двох братів Ксеньки потаріят полагодив заведбану справу і до часу видачі правосильного декрету дідицтва радив здержатись з контрактом продажі. Однак Жид обставав при своїм: йому так спішило ся, як і Миколі. Він хоче купити частину Ксеньки; се йому вільно, скоро лише Ксенька заявить ся і зголосить ся до часті, котру їй колись суд признасть. Ставши раз властителем, Жид постарасть ся о скоре переведене діла.

Та мало з того розумів Микола.

В судовій салі був гомін і крик від великого числа людей, покликаних на термін; а від розправи судії з Жидом хлопови потемніло в очах.

Вийшли зі салі. Жид запевняв, що все зробить ся, аби лише жінка підписала контракт. А Миколу палило покінчити справу сьогодні і постарати ся о паспорт еміграційний. Були в тім усі його мрії й бажаня. Він вірив, що в новім обіцянім раю заживе новим, вигідним житєм: розбогатіє, жінку й дитину забере колись до себе і переконає світ, що він робив справедливо. Його підштуркували слова Остапа, та їдь добувала ся з болючої груди, котрій жите стало за тісне.

А преці Микола чув, що Остапові слова були якісь чудні й нездорові. Микола був собі пересічний хлоп, не найліпший газда, але й не послідний. Еміграційна горячка впила ся в його мозок, як у багато иньших, з причин глибших, суспільних. Однак жите він любив і любив той кусень скиби, що його орав і засівав. Та рівночасно чув свою неміч і знав, що без помочи Остапа не втне ні кроку доріжки наперед.

Отже стрінувшись з Грабаром, зігнув карк і стояв, як огомшений. З цілого того жидівсько судейського урядоваця розумів одну річ: Жид дає три сотки за поле, яке завтра, за годину кому будь продасть за чотири, а може і пять. Жид ошукує. Однак як Миколі без жидівської голови поладнати справу з пертракціями, контрактами, судами і адвокатами? Там не приймуть ні хлопських сліз, ні хлопського серця. Там жадають готової, розумної і вченої бесіди; а Микола чи втне її?

Отже звів голову до долу і скаржив ся перед Остапом, сидячи за шинковим столом.

— Старий тесть має рацию: не яло ся зачинати справу з Жидом!

— Чого-ж бо так?

— Обікрасти і обдерти хоче невіра! Три сотки дає!

— А тобі що? — питав понуро Остап.

— Жаль, брате, землиці!

— Гей, до біса-ж тобі її? Іди і бери, що дають; хіба то не однаково? Вона й того не варт, щоб на неї глянути!

З тим пішов Остап і лишив у серці Миколи свіжу їдь і грижу.

Та що Грабарови!

Він стрінув чоловіка з парою недобрих очий. Захарко був одягнений в ту саму подерту сермяжину, котру носив у себе дома. Хлопця до суду ще не возив, бо була важнійша справа; продати підготований, живий товар. Саме не зле продав проворний мужик і пустився з Остапом до суду.

Грубого Нухіма стрічали по дорозі. Жид прицмокував і якійсь жінці показував пару дуже великих і червоних коралів. По величині й колірі їх судити, були вони фальшиві. В другій руці тримав хустину всю жовту і з полиском, котрої цвіт ханав за очи. Жінка чогось збороняла ся, Жид приговорював. Лише крадькома поглядала Ксенька, Миколовна жінка, на червоні коралі і гарну хустку.

Довго, довго стояв Остап, придивляючи ся тому торгови. Він шептав Захаркови на ухо:

— Ксенька поле продасть, нічого не pomoже! Такі гарні коралі і хустки!

Їдкий усміх скривив його губи.

В суді ледви допитали ся наші люди за судією й місцем, де їм з їх справою належало удати ся. Розпитавши станули в невеликій і низькій кімнаті. Було в ній душно від людей і паперів, котрими стояли завалені стіни. Питав їх грубий писарь, що мав червоне, товсте лице і ходячи дуже сапав. Розпитував, слухав, навіть не глянувши на них. Роблять так люди, котрим справа не новиною. Миучи в губах слиною обмочений кінець шкіряного і дуже смердючого цигара, повагом витягнув писарь довгий папір з шухляди великого стола і лїниво втопивши в нього ніс, питав ся тих, що терпливо чекали і гадали, що се сам найвисший судія так сопе й питає їх:

— Хто побив?

— Земля побила! — гукнув на цілу кімнату Остап.

Глянули на нього. Він стояв мрачний і стягав брови.

Вийшов справдішній судія. Був ще молодий, мав зігнений карк від сидження хильцем і ввійшовши глянув косо з під мутних очей, узброєних у скла. Питав уже ласкавійше, чим його писарь, і живійше займав ся справою. Все до гори підіймав брови, розпитуючи і одним пальцем правої руки судорожно чи з навички підбивав у гору крохмальний, білий манкет сорочки, що після права тяжкості заєдно спадав на діл.

Захарко став скаржити ся за коні. Широко обясняв свою кривду і розказував річ, яка притрапила ся хлопцеві. Покірно стояв при дверях, кланяв ся по пояс і м'яв криса капелюха в руках.

— Хто буде свідчив? — питав судія, знов косо глипнувши, перше на хлопця, потому на Захарка.

— Всі посьвідчать, високий суде, ціла громада, всі виділи, всі чули! — просив ся Захарко.

Судія хитав головою.

— Іван Грабар най посьвідчить! — відозвав ся нагло Остап, що стояв під нецом, майже доторкаючи його своїми плечима, і очий не зводив з судії.

— Хто-б там такого пана трудив! — з поклоном говорив Захарко.

Цікаво повів очима по присутних і ще раз криси солом'яного капелюха обернув у руках довкола.

Судія став розпитувати за того пана Грабара.

— Ось брат їх, той чоловік! — розказував Захарко, показуючи на Остапа. — І так тее... то... як по божій правді, самі казали, що мали видіти, але тее... хто-б там їх...

— Завидує гараздови хлопському і моїм достаткам — най свідчить! — з досадою говорив Грабар.

Судія не слухав. Післав по двох докторів. Писарь став лїниво махати пером по папері і протоколи зачали ся.

Приходили доктори, мацали і обертали раменем хлопця, сьміяли ся зі шмат, котрими позв'язували хоре тіло і нетерпливо сердили ся, коли хлопець йойкав з болю.

— Обойчик зломаний! — говорив маленький живий доктор, гласкаючи борідку. — Значить ся, тяжко ушкоджене тіло! Ну, так швиденько пишій, пане писарь, ярмарок, часу шкода!

Знов повагом витягав писарь новий папір зі столика, на ново вліплав грубий, червоний ніс у письмо і дальше махав лїниво пером по папері.

— Відшкодованя жадаєш за біль і час? — питав судия Захарка.

Захарко мовчав.

Судия обяснив, що мусить свою волю подати до протоколів.

— А хто-б нині відшкодованя не брав! — казав Захарко по хвилі. — Тее... і біль... ну, і стратний час, ба, і лїки... Таки так, що правда, то не грїх! А най таки платить, кому суд присудить вину, коли вже така ласка і воля!

Захарко ледви зі себе видусив ті слова. Зігнув спину в-двоє, оглядав ся і видно бояв ся.

Глянув на Остапа, глянув і замовк. Грабар сьміяв ся в голос.

— Кумедно, пане судие, вже третій раз буде брав за те діло гроші! Щоб хоч був сам коненята ратував, а то преспокійно спав собі в хаті, собака!

Всіх погляд разом обернув ся на Грабара. Стояв високий, наперехрест зложив руки на грудях. Кривий усьміх заграва кутиками губ.

— Пяний! — гукнув писарь. — Видно лихий, що хлоп забирає судови часу!

Судия засьміяв ся.

— Гм, ярмарок, звичайна річ...

Нїхто більше не звертав уваги на Остапа Грабара. Скоро після підписаия протоколів суд повелїв Захаркови вийти, він боязко оглядаючись спрятав ся з хлопцем. Передсїнки судові були набиті громадами людий, що облягли суд і голосно гуторили.

З гуртом людий змішав ся Захарко і в гурті потонув.

Остап Грабар не бачив його вже більше. Вільною ходою вийшов самітний зі суду. В терплячій душі росла тяжка досада. Захарко з ласими, недобрими очима, писарь з п'яним лицем, Микола зі скуленою головою, червоні коралі, що манять дурну Ксеньку — всьо те бігало в горячій голові Грабара, як під каменем у жорнах зерно.

— Марна полова і нічого більше! — шепчучи кляли його губи. Чув спрагу в горлі і голод, нічого ще нині не їв. Вступив до шинку. В шинку людий було повно. Зібрали ся чоловіки з доохресних сел. Розмаїті крики і людські сьміхи зливали ся

в один невтихаючий гомін. Від пороку і диму було темно. Зада-
влював віддих горілчаного сопуху і людський піт.

За столом сиділи чоловіки, збивши ся в купу. Скоро Грабар
увійшов, вони піднесли крик:

— Грабаре, до нас, до гурту! — кликав його вїтїв син,
бючи своїм звичаєм кулаком о стіл.

Сидїв Микола з червоним лицем уже підохочений і ще дехто
зі села. Говорили про еміграцію. Їх мнїмий Рудольф, чоловік, що
об'їзджував села, стояв на устах кожного. Читали листи від
брата чи від сусїда, що прийшли з тамтого краю зва моря.

Горячка огортала всіх.

— Їхати, їхати! — кликали.

— За море, в Канаду!

— Поле і хати продаваймо! Берім жінки й діти, і за море!

Їх лїннїві губи і повільні рухи, здавалось, оживали.

Грабар морщив брови. Йому налляли горїлки і він її пив,
один келїшок по однім.

— В того ще здоровий лик! — жартував дехто.

— Він що йно приучуєть ся! — додав иньший.

— Най-по спробує морського сопуху!

— Остапе, поле продавай і з нами їдь! — кликав Микола. —

Я вже готов! Жид дав цілих пять соток; контракт жінка під-
писала...

— За червоні коралї! — мовив Грабар.

А кожде його слово палило, мов окріп. Иньший аж у другий
бік відвертав ся, глянувши на нього. А він питав вдивляючи ся
в Миколу і дивно кривив губи.

— Чого-ж вас так за море тягне?

— Панувати, брате! — кликав вїтїв син.

— Жити хочеть ся нам! — кликав Микола. — Станемо там
вигіднійшу будувати хату, чим та, що нас тут нинї дусить!

Його лице ще досаднійше розцьвілось червоним цьвітом від
жару власних своїх слів.

Підняв ся маленький, лисий і тоненький чоловічок.

— Жити хоче кожда животи́на! — промовив тоненьким го-
лосом. — На те создав її Бог, на Господнюю хвалу і на мно-
гая літа!

Сказав, кахикнув і на дяківський лад придержуючи щоку
долонею, затагнув пісню.

Підохочена компанія не жалувала голосу, пісня грімко залунала і напйток пішов даліше.

— Грабаре, пий! — частували добрі і веселі люди.

Однак Грабар стояв як мертвий, мрачний і похнюпив ся.

— Ні, не стану я з вами пити і не піду за море з вами і хати з вами ставити не буду! Черева захотіло ся вам грубого і багатаго панованя, брата! А я того не хочу! Братя! я сам не знаю, чога я хочу...

Вдарив Грабар у щйру, сердечну нуту.

— Братя! — ще раз промовив, дріжучим голосом на них закликав, блудними очима повів довкола і вмовк.

— Ні, я нічога від вас не хочу! — кінчив Грабар по добрій хвилі і вилетів із шинку, не поздоровившись ні з ким.

Усі вони як сиділи, гляділи на нього широко розчинивши очи. І довго після його відходу сиділи вони німі, поки прийшли до себе і поки на ново порозв'язували ся їх роти.

— Що тому чоловікови? — питав сухолиций чоловік з чужога села.

— На ярмаркови плете, значить ся, паний! — обясняв иньший з гурту, чорнявий і з прижмуреними очима.

Глухівці мовчали. Анї одна душа не стрепенула ся боронити чоловіка, що їх усіх боронив.

Остап Грабар не чув їх мови. Але він її мабуть відгадав своїм чутким серцем, бо скорою ходою минав людий, минав вози, торг і місто і пустими полями біг домів.

Страшний біль роздирав його серце і тиснула туга.

Чога його ніхто не пізнає? Сам один він на сьвітї, один, як палець; ні одної душі не має. І то вже від давна, ще з малку, був він не той, що пньші, і його вже на дорозі при забаві хлопці не злюбили.

А він так їх рад був любити! Рвало ся щось від серця, та могоча сила, що хотіла любови і до неї перла, до великої і нескінченої любови.

— Чога-ж ті люди такі нині чужі і чога всео на сьвітї гидке і не таке як слід?... — шептав Грабар і біг навпростці домів.

На скрутї доріг поміж трьома хрестами стрінув Кисіля. Старий чатував тут на поворот своїх із міста. Нетерпливо оглядав ся і боязким, непевним та питаючим поглядом витав Грабара.

Грабар зрозумів.

— За коралі, батьку, за коралі продала доня Жидови свою ниву!

Хотів Остап Грабар уже розширити губи і їх кутиками дрюгнути до їдкового усьміху, та не встиг. Бачив, як поява старого нараз випростувала ся, як вирівнали ся зігнені від старости плечі, а черти лица в тій самій мінуті мов разом застигли і скаменіли. Лише костур дрігнув раз у руках. Остап Грабар відвернув ся і не засьміявши ся згорнув до себе рамена. Скорою ходою пустился йти дорогою висадженою тополями.

Різкий, осінній вітер тряс могучими галузями паркових дерев і через відчинене вікно долітав до кімнати, де стояв Іван Грабар. Сиві хмари, що плили широким зводом небес, боязко колисали ся в горі. Перелом був у природі, що віщував не так уже далеку, холодну осінь.

Іван Грабар лагодив ся до виїзду; розбирав у своїй голові, що довше оставати йому годі, не знайшовши спокою і не влагодивши перетомлених гадок.

В самій річи Грабар бояв ся — то що нічю лучило ся, потрясло ним. Невпинно думав про Марійку.

— Шалена голова! Позбути ся каже тягару і посидіти кілька літ у тюрмі! Яка страшна гадка! А прецінь від давна бушує в моїй голові! Ні, ні, сто раз ні!

Отже задумав утікати. Куди? Не там, де вже був, бо там стояв йому сьвіт порожній. Потребує, казав собі, піти дальше — за море... там, куди їх так тягне... за ними...

— А може лучше ще дальше і цілком окремо від них, щоб затерти слід того, що могло-б у тяжкій годині нагадати давне?

Грабар зупинив ся. Глянув у зелену гущавину диких куців і дерев парку і відчув, що в нього гадки ясні та помотані і що він мов би в лісі блудить від рана ріжними стежками. Отже став знов нагадувати собі, що було вчора.

— Ті два ясні пунктики: раз, як спаленіла і любити казала, а потому в ночі, як схияляла головку і вмовкла. Може й шкода, що вмовкла... Ні, вона зовсім иньша жінка, як ті, що я їх видав бувало...

— А преці дивна річ! — кликав Грабар. — Гадало ся, поїдеш, може спічнеш; не одно тобі прояснить ся, бо-ж там усьо ясне! А тут борба на кождім місці!

Нескінчено мотали ся Грабарові гадки. Спер ся ліктями о вікно і слухав, як вітер свище і як рухають ся німі дерева.

Було ледви з полудня. Тоненький голос дзвінка обізвав ся в двірського гумна і скликав людей до праці. Залунали три грубі металічні удари о мідяний таріль — давали знати, що обід графа на столі.

Грабар підняв ся. В їдальні сиділи вже члени спокійної родини за столом. Грабар сів біля Марійки. Була на лиці бліда і мала на собі темну блюзку.

— Де ховаєш ся цілий ранок, Іване? — питав граф і вліпив у Грабара яркі, чорні очі.

Грабар звиняв ся, що писав листи. Дивив ся на темну блюзку дівчини і питав себе, чому се вчинила. „Йї лїпше підпадає до лица ясна“. Вона розказувала, що розпочала науку в школі; діти зійшли ся, був спокій.

— Однак ти бліда! — казав Осоховський до дочки.

Марійка спаленіла.

— Голова трохи болить! З полудня переїду ся, може перестане!

Грабар спитав, куди гадає їхати? Марійка розказувала, що в сусідстві жиє їх приятель сьвященник. Вона там часто буває.

— Там весело, интересно? — питав Грабар.

— О, дуже! Сьвященник жонатий, має пару гарних діточок і цікаві книжки!

— А як би я поїхав з вами?

— Дуже радо, поїдемо в двійку!

Урвала і вмовкла, опустивши голову.

Обід не смакував. В душі Грабар кляв свою нетерплячку.

— По що вихоплювати ся! Сьвященник певно грубий і курить файку; жінка має чорні, спрацьовані руки; пара обсмарованих діточок і передпотопові книжки... І ще „у двійку“... А де твій від'їзд?...

Однак помимо того Грабар з полудня сів спокійнійше настроєний біля Марійки на візок і вони поїхали. Фірман Микита встроїв повагом батіг у шкіряну руру і цмокнув на коні; вони понесли ся шпарко. Їхали гладкою дорогою. Спершу бачили кругом себе рівні поля, потому в'їхали в старий ліс, котрий неспокойно зашумів.

— Забуток давних ліпших часів! — говорив Грабар, показуючи на ліс.

— Ще його не вирубали! Засібний властитель нильнує, як ока в голові!

— Чому ви вчора так разом замовкли? — спитав нагло Грабар у Марійки.

Вона мимоволі глянула на похилу березу, що сумно звисивши галузя, дріжала дрібним листем, самотна на горбку при дорозі.

— Жаль мені вас стало! — казала Марійка по хвилині. — Ви так рішучо висказали ся за від'їздом!

— Ви докоряєте мені, Марійко?

— Ні, не вам, лише собі! Як я сміла піддавати таку страшну гадку, котрої сама налякала ся, як прийшла до себе; але вже було за пізно!

Грабар мовчав.

— Однак ви на мене за се не гнівні? Я вам таку прикрість вчинила! Який мені тепер жаль, даруйте, Іване!

її голос дріжав, як те листе берези. Грабар почув дрож по тілі. Минули ліс і знов повіяв рівний вітер з піль.

— Я під страшним колесом, Марійко! — казав Грабар, — і бою ся, щоб воно мене не роз'їхало! Сили опускають, мушу втікати!

— Я так само гадаю, їдьте і будьте щасливі!

Розмова вірвала ся; їхали мовчки і їдучи числили борозди, що перерізували в попереk поля.

Микита фірман розмовляв то з сивою, то з гнідим. Коні порскали, він їм прицмокував „на здоровле“. Виринули чотири голі шпилі високих топіль. Минули сільський цвинтар і поуз сільських хат в'їхали в тісну вуличку.

Були на місці. По середині села стояла на горбку деревляна церковця, з одною банею, критою бляхою. Хрест на версі, облитий сьвітлом сонця, відбивав сніп ясного проміння. Церква була низька і широка. Виглядала, як дбала мати, що викормила багато дітей. Ішли люди, хрестили ся й здіймали шапки.

Входові двері плебанії відчинив сьвященник молодий, сухий і високий, гнучкий на ході та з гнучкими чертами лиця, котре вічно сьміяло ся. Подавав мягку, шовкову долоню, котрої приємний дотик остає довго на руці. Мав довге, чорне волося на голові і чогось радісні, чорні очі.

Витав ся, знайомив ся і вже був ти йому досконалим гостем і старим знайомим. Такі люди легко собі підбивають серця многих; кождий радо відвідує їх і за ними тягнеть ся шнур прихильників. Вони говорять щиро і просто, поводять ся скромно, розумні в ділах і ніколи надто ідейно не говорять, а лише менше-більше до річи.

Іван Грабар чув се відразу і йому чогось зробило ся лекше. Пішов познайомити ся з їмосцею, котра вмiла по пенсіонарськи кланяти ся: дуже низенько і здалека, дещо приклякаючи на одно коліно. Однак се була лише хвиля. Гармонійно сьміючись саджала гостя за стіл, виходила з своєю слабiстю на верх: гляділа великими, дуже закоханими очима на свого мужа і прикликала до себе двох бубнів, то є синів, що пустуючи робили всілякі пакости на підлозі.

Товариство їло саме сливки, сидячи за столом заставленим більших розмірів полумиском, білими тарільчиками і застеленим кремово-жовтою скатертю.

Сидів тут ще один осiбник, котрого приїзжі застали при добрім апетиті: з верховатим тарелем сливок перед собою. Був се трицять шість- до трицять-вісімлітний мужчина. Заживний, з грубошкірним карком, коротко стрижений, шпаковатий, коротконогий і в окулярах. Мав довгу бороду, м'ясистий, червонявий, з полиском ніс і волосем оброслі, тяжкі руки. І зі всіх сил і зі смаком сьміяв ся на цілий голос. Витаючи ся не вставав, лише недбало подавав руки.

— Доктор Шпак! — представив Грабарови сьвященник. — Окружний лікар і наш чоловік!

— Свій, батьку, свій! — говорив лікар дещо охриплим голосом, — а властиво в отсїй хвилі оруде до перетравлення цілого тареля сливок. Йй Богу, смачні, угорські!

Розсіли ся за столом і розговорили ся. Про історію Грабара мусіли вони знати, отже не згадували, анї не розпитували. Того Грабар не надіав ся і було йому з тим мило.

Говорили про тифоїдальну епидемію, що була цілею приїзду лікаря. Грабар питав, якого роду горячка.

— Цевно кишкова?

— Ні, п'ятниста! — обясняв лікар. — Справа голоду і пужди! Мокрі були літа, значить ся, біда і голод!

— А при тім темнота! Вона мусить відгравати немалу ролю! Нарід забобонний і бідний, лікарєви не вірять; о, він дуже бідний! — казав Грабар.

Сказавши се, подумав, що своїм серцем похвалив ся непотрібно. Сьвященник глянув на Грабара недовірливо і легко стягнув брови.

— Не те, бачите, добродію, у нас! — казав сьвященник, вертаючи до свого щирого погляду. — У нас він уже не такий темний і вірять лікарєви!

— А на доказ того мій живіт! — докинув лікарь, розсьміявши ся в голос. — Я-ж із нього, брате, живу, з хлопа!

— Не то, що вірять, але нашого Шпака любить! — засьміяла ся їймость, показавши ряд білих і здорових зубів.

— О, він у нас самосьвідомий і боронить уже себе сам без нас, добродію! — тягнув далі сьвященник.

— За се ми йому вповні вдячні! — говорив лікарь, стягаючи з полумиска ще одну сливку і проковтуючи її. Мимоволі нагадав собі Грабар усе, чого сьвідком був учора!

Тим живійше нагадав, коли Марійка стала їм розказувати за шкільну стріху. Всі зацікавили ся і поскладали лікті на краю стола. А Марійка так горячо розказувала, що Грабар мимоволі глянув на неї повними, здивованими очима.

— Ви не пізнаєте товаришки їзди? — питав лікарь, широко розхиливши губи до сьміху.

Їймость почаствовала за се Марійку найлучшою сливкою, котру сама вишукала в полумиску, а лікарь мучив дівчину, щоб йому ще в-друге розказала, як підносили чоловіки кулаки в гору, підпирали плечима браму і в костурами в руках тягли ся на стріху.

— То чудова історія! — кликав лікарь. — Таж то не-аби яка самооборона; прошу, в Глухові, в тім глухім Глухові бунт!

Лікарь радував ся, за ним радувало ся ціле товариство.

Грабар чув, як поволи переймає його щирій і свобідний настрій душі. Розглядав ся по лицах тих, що сиділи за столом і не міг здати собі справи, чи вони роблять собі забаву з тої до глибини серця потрясаючої історії, чи навпаки, в їх утісі пробиваєть ся невимушене, свобідне і безпересадне серце.

Та широка погода щасливих і до життя здібних умів, котрі кожду яснійшу іскорку вміють роздмухати до сили огню, щоб зготовити собі в житю щастє!

„А передовсім люблять його“ — гадав Грабар і ту любов життя читав він з їх поглядів, з їх рухів і з їх простих, буденних слів.

Потім устали і пішли оглянути огороди. Відвідали улїї зібрані біля стебника, сьвіжі щепи засаджені рукою сьвященника, добре справлені грядки в огороді, хороші, колисті грядки в огородці, повні цвітучих рож, бальзамін, левконій і братків. Пішли поміж стодоли і оглядали чорні, запорошені і важкі лиця тих, що працювали кругом молотільні, котру вправляла в рух пара коний, лїниво ступаючи в колі на гумні, запряжена до киратового колеса.

В сьвіжо збудованій стайні дзвінко вдаряли копитами коні, що обганяли ся від мух. Стада курий збирали по подвірю зерно; широкогрудий когут, з пишним гребенем на голові, рознявши широко дзюб, на ціле горло верещав вечірної.

І в воздуху чути було недалекий вечір.

— Стає нам поволи втікати день! — говорив лікарь.

— Осїнь за плечима! — казав сьвященник, глянувши на широкий звід небес, що на заході громадив сиві облаки.

— Жаль літа, жаль краси, як жаль дня, що вкорочує людську працю! — парікала їймость.

— То правда! — говорив доктор, сїдаючи до від'їзду в невеликий візок і беручи поводи в руку. — Знов потемки трясти ся прийде по ямах і вертепах!

І від'їхав. Його здоровий, червоний карк ще здалека сьвітив ся під ширококрилим капелюхом.

Стали Грабар з Марійкою й собі виїздити. Вона пішла ще зі сьвященником відмінити прочитані книжки; по хвилі знов стояла на ганку, якась сьвіжа і весела; цілувала дїтий і гласкала довговолосого, вірного пса.

Прощали ся. Микита стягнув коні перед ганком і візок поточив ся.

Їдучи ще менше розмовляв Грабар з Марійкою, як перше. Ще більше неясні стягали ся гадки і ще дужше щеміло щось коло серця. Просив лише Марійку розказати, що то за люди, з котрими познайомив ся.

— Він сьвященник з діда-прадіда! — казала Марійка. — Добре бідував, поки не виходив собі місця в тім куті відтяти від людей і від сьвіта! Має се бути вайгірше місце, на яких

сидять сьвященники, а преці доробили ся, є в них достаток і люблять дуже одно одного!

— Лікарь, — тягнула Марійка по хвилині, — з походження хлопського! Здаєть ся, що доси лишив ся ним душею й тілом! Його хвалять; заєдно певний себе і має щось таке, в що вірують люди!

Розказувала, як вміла.

— Так, щоб збудити довіря, треба самому вірити! — казав Іван Грабар, доїжджаючи вже до села.

— Вірити і любити! — додав собі, вже мовчки снуючи гадку.

Вже вечеріло. Гойдаючи ся зависли сонні облаки на заході небес. Сонце ховало ся. Всьо разом утихало в природі, мов застигло.

Грабар глянув на Марійку...

Захід загорів кривавою загравою. В'їздаючи в глухе село за-уважали Грабар і Марійка небувалій неспокій. Бачили, як пастухи, що з пасовиск гнали на ніч худобу, покинули її серед дороги, обертали ся і бігли кудись. Повагом підіймала корова голову й собі-ж, обертала ся і ревла, отвираючи великі, сонні очі. Коні, ще не-заведені в стайню, стояли самі на подвірю, чогось іржали, а по хлівах пищали голодні безроги. Вибіг пес з піддертим у гору хвостом, а знизивши голову питаючи, вдарив носом о ногу свого властителя і побіг за ним стороною, куди спішили всі. По вулицях збирали ся баби. З хати вибігали чоловіки і старці з сука-тими, кривими палицями в руках і всі летіли одною дорогою до хати біля церковці.

Облягли її довкола люди. Одні стояли на вулиці перед хатою і з запертим віддихом надслухували; иньші перескакували плоти і товпили ся в садку, де від їх широких плечий тріщала деревина. Одні на одних спинали ся в вікні, де через найменшу щілину поміж людськими раменами старали ся встромити голову в хату.

Зліз Грабар з візка перед хатою і питав у людий причини.

— Кисіль убив зятя! — відповідали йому люди і те саме розказували один одному. Зі скорістю блискавиці бігла чутка з уст до уст.

— Лежить на помості мертвий Микола! — з купи до купи переказували старі тайним шепотом і шептали молоді губи дітий.

Грабар не витерпів; просив Марійку їхати домів самій і разом з иньшими силкував ся продерти ся крізь товпу людей на вулиці і на подвірю, поки не увійшов у хату.

Справді, на мощеній дошками підлозі лежав труп Миколи в сьвіжій калюжі крови. Зі спущеними долів головами і з суворо видовженими та недвижними лицами стояли люди, оголомшені сусідством справдішної смерти. А ті, що перекравши ся в під палиці присяжного, з цікавим та жадним поглядом на лиці входили що йно в хату, побачивши трупа в одній хвилі стягали з переляку черги лица і їх появи мов деревеніли. Поперед усіх сам вийт стояв серед хати. Повновидий, мов роздутий, рудавий, здавало ся, щось ненастанно пережовував між зубами, моргав вусами і тяжко сапав. Від часу до часу будив ся з задуми і посилав штовханця під бік першому влізливому. Мав на собі довгу сермягу, ясні, ледви замінні рісниці і такі-ж брови. Говорив храпливо. Що хвиля доторкав ся палицею чобіт трупа, як би хотів перекопати ся, чи не оживає.

А труп лежав недвижно з далеко відкиненими руками і розставленими ногами, ницьма, лише голову трохи скрутив і відкрив половину блідого, як полотняна шмата, лица. Мав скривлені губи і лице було як би поздовж перерізане пиятном страшного і наглого болю. Той біль мав у хвилині останніх судорогів видовжати черги і в тій самій минуті разом з ними застиг. Череп був перебитий в місці гуза правого тімени. Зубатий кінець сьвіжої плоскої кости виставав і з заглиблення сьвіжа мозкова тканина витікала на поміст. Подальше лежала на помості сокира з сьвіжими плямами крови на плоскім і тупім кінці топорища. Выглядала чогось подібна до трупа: була довга і як би нежива, втомлена.

Так згинув Микола. Той, що його вбив, сидів у куті на лаві і мав руки перевязані в заду на крижах посторонком — слід справедливости громадського начальства: вбили руки, значить ся, найпокутують!

Тупий був погляд очий Кисіля і здавало ся, що його гадки були далеко від того сьвіжого плоду і від того трупа, котрого звалив на поміст. Як би втомлений сидів на лаві в куті і не зважав ні на слова, ні на погляд тих, що в нього вліплювали свої застрашені очі. Насупротив гамору й шепоту, що доходив з надвору, в хаті всьо вперто мовчало. Здавало ся, що дрож пе-

ребігала тілом кожного, хто хотів відчинити уста. Стояв, дивився і думав, от приміром, для чого то ліва нога лежала рівно, а права боком; або для чого котрась там кишеня сермяги мерця була роздерта і для чого убійникови перевязали руки на крижах, а не на грудях...

Такі принаймі справи розбирав Іван Грабар, що стояв оподалік вїята і руки сціплені в кулаки втопив у кишенях верхньої загортки. На силу хотів надати иньший напрям своїм гадкам: хотів дужше вглубити ся в риси лица убійника і видістати з них може яку ненависть, чи боязнь, або покуту. Або хотів нахилити ся над трупом і ближше приглянути ся тому осередкови людського почування і вчинків, що в постаті густої, білявої маси розпливав ся по підлозі.

Однак Іван Грабар не міг сего вчинити. Щось його спинювало. Отже мимоволі обернув ся і побачив над собою довгу шию брата Остапа.

Той останній, Остап Грабар, що йно прийшов. Висхий о яку голову над усіх, оббіг Остап одним поглядом усьо, що було кругом і оглянув того, що лежав на помості, з кривим лицем, розтягненого і страшного, з слідами крови, що витекла з губ і носа; того старця, що спутаний куняв на лаві; тяжко заспаного вїята, оперезаного синім поясом, і накінець того, з чїими очима стрінув ся тепер його погляд. Дальше втопив Остап очи в сокиру, що з кривавими плямами лежала біля трупа. Глянув і мов застиг Остап Грабар — щось разом дух заперло в грудях. Мав таке почуванє, як би приріс на місці; не міг ворухнути ся і хопити за ту покинену сокиру, що манила і просила ся прогнати нею того хлопчину, що саме видрапав ся по людських плечах у вікні аж на гору і всунув у середину хати як лєн білу голову, враз з цікавим задертим носиком і парою чорних оченят, тай закликав тоненьким, мягким голосом:

— Он такий біленький мізок, як у барана, що наші тато вчора зарізали!

Здавало ся, що після сих слів дитини труп ще дужше скривив лице. Убійник якось страшно втопив блудні очи в хлопця. Вїйт, Іван Грабар і Остап ворухнули ся. За ними ворухнули ся разом усі, що стояли в хаті з похнюпленими в низ головами.

З подвіря дав ся чути сьміх. Купка людей під вікном захитала ся і в тій мінуті влетів хлопчина коміть головою в хату,

однак зупинився щасливо на лаві і станув на рівні ноги на помості. Нараз опритомніло кругом усьо. Війт гукнув. Кинули ся присяжні.

— Геть усі! — кричали і виганяли людей з хати.

Перший вийшов з хати Іван Грабар. Станувши між людьми на подвірю, він перше всього відітхнув широко сьвіжим, осінним воздухом. Опритомнів. Став слухати, що розказували люди, що стояли на подвірю.

Тут заводила жінка вбитого, Ксенька. Запаскою обтулювала лице і дуже плакала. Казали люди, що вона спершу не плакала і аж тепер пустилися текти сльози.

Її обступили довкола жінки, похитували головами і складали на грудях на-вхрест руки.

Інші люди обступили знов Ксеньчину сестру, Настю. Дівчина їм розказувала, що виділа — вона була тоді в хаті, коли склала ся подія. А склала ся вона по просту. Микола над вечір вернув п'яний до дому. Перша злізла з воза Ксенька. Тримала в руках коралі і жовту хустину з полиском, за нею п'яною ходою точив ся Микола. Старого Кисіля вони, злізаючи з воза, не виділи. Ксенька розказувала, що скрізь було тихо, як прийшли до хати, лише дитина кричала в колисці. В хаті не застали навіть молодшої сестри, Насті, котру полишили дома з дитиною; однак за хвилю Настя прийшла. П'яний Микола став кричати на дитину, що пищала і кляв її. В куті коло припичка стояла сокира. По добрій хвилі скригнули двері, перше від комори, потім другі від хати. В дверях станув старий Кисіль. Такі якісь дивні мав губи, що Настя кляла ся ще тепер, що батько її сьміяв ся, як прийшов. Як потому воно склало ся, сего вже жадна з них не вміла розібрати. Микола приспівував до тестя якоїсь веселої — звичайно п'яний. Вони обі пообертали ся до стіни і сестра сестрі стала показувати коралі тай ту жовту хустину. Потім зачули, як щось луснуло з цілої сили і зараз потому йойкнуло. Як обернули ся, побачили, що Микола хитаєть ся і паде ницьма. Вони до нього — однак він уже лежав без памяти.

І більше вже не збудив ся. Стала текти кров, витікав мозок. Ще раз потім дрогнув і випростував ліву ногу.

Іван Грабар вертаючи домів, старав ся впорядкувати мисли. Однак образ трупа, що лежав у калюжі сьвіжої крови на помості,

ліз уперто на гадку і випирав усяку пнью думку. В тій події була така сила трагічного моменту! Іван розвідав ся про все. Старий Кисіль одним розмахом хотів відвернути грозячу сім'ї руїну. Однак не сама захланність пхнула тяжким топором чоловікові в голову. Любови своєї для того кавалка батьківської скиби боронив старий против молодика, що сьмів зневажити країну хлопських мук і сліз, що бажав розбогатіти без неї.

І потекла кров, стався злочин. Жаль стало Грабарови того, котрий погіб безпощадною смертю. Жаль ставало й тих тупих очий, що гляділи нині на сьвіт з пятном убійника. Жаль їх усіх, що так криво гинуть серед мук і тяжких злиднів.

І як Іван Грабар ту справу розбирав, як її розкавалковував і назад стягав; він чув, що могучий і сильний огонь добував ся з його грудий. Огонь любови, котрий казав любити їх бідних — дуже любити, цілим почуванем і цілим своїм „я“!

Бувають події, що своєю силою вміють стрясти самою глибною людського чуття. Тоді зробить ся нараз ясно, де перше залягала мрака. Подібно, коли через якусь щілину продреть ся новий промінь сьвітла, заясніє докола иньшим блиском і стане ясним, що недавно темніло. Або коли згодом добудеть ся через якусь щілину в скелі утаєне, живе жерело, могуче і сильніше чим ті, що засплювали живчики доси, — розібе скелю, живою струєю витрине на верх і потече сьвіже жите і сьвіжа сила.

Грабар чув, що так може стати ся... Однак мимо тих думок він, ідучи, не міг позбутися образу довгої шиї брата і пари його очий, з котрими недавно стрів ся. Хоч знав, що вони остали в хаті, він їх чув за собою і бояв ся їх.

— Так глядів на мене, — казав собі Грабар, — як би я був убійником того трупа і винен його смерті!

І ще раз стало досадно Грабарови, що він такий немічний і що мусить утікати відси, де повинен остати...

Так роздумуючи зайшов домів. В їдальні побачив сьвітло. Сиділо їх трое біля стола. Павло урядово повертаючись подавав вечерю. Питали про подію в селі. Розказав, як умів. А нахляючи ся до Марійки, шепнув їй Іван Грабар на вухо:

— Я ще не поїду...

Розширила повіки і глянула йому в очи. На молодім лиці знов виступали рожеві плями. А в хаті, де стало ся убійство, кінчали урядоване війт з присяжними. Робили порядок і людей

гнали до дому. Прийшов жандарм, писав протоколи і скував Кисілеви руки по своїому: ланцюшками і з переду.

Поставили в хаті варту. На варті хотів оставати Остап Грабар. Хопив за сокиру, котрою Кисіль убив зятя і присягався, що буде добре вартувати — розібе голову кождому, хто поважить ся доторкнути трупа.

З трудом удало ся власти відігнати Остапа Грабара.

— П'яний по ярмаркови, йди спати! — кликав війт.

Прогнали. Мрачний відійшов Остап з сокирою в руках. Довго-довго стояв на дорозі і широким поглядом мірив Кисілеву хату. Потім пішов додів і поклав сокиру в куті, в тій другій просторій і незамешканій кімнаті.

Знов вийшов. Однак того вечера не йшов уже більше до корчми, тай у своїй хаті не лягав спати. Повний місяць, що виринув на темнім небі, не звабив його на горбок, де стояли три високі, німі хрести і де двірська дівка Гавдзя надармо вичікувала свого коханка.

Остап Грабар вийшовши з хати, пішов блукати в гущавинах глибокого ліса. Ліс був той самий, котрим сьогодні переїздили Грабар і Марійка. Там у глибині ліса біг пограничний пояс. Там почував Грабар. Пізнім ранком склеїли ся його очи до короткого сну.

(Конець буде).

На рідному перелозі.

I. Ти побідив...

«Я на сторожі коло них поставлю слово!...»

Шевченко.

Стояв марець. На дворі дуже пахло весною.

Сідаючи посилало сонечко на прощанє на землю надто м'які, ласкаві проміння, заливаючи усе на ній рожевим сяйвом. Від того ефектного освітлення навіть убогі хатки великого села Соснівки, здавалось, виглядали надто весело, не дивлячись на те, що їх стіни за зиму досить пооблуплювались, а у деяких то й похилились від часу.

Сніг уже зтанув, і лише убита дорога, що залишала ся ще саяною, білою стьожкою простягла ся через село і вигін, далеко ще видніючись у полі поміж чорною рілею.

З воріт оселі пані П., або „двірця“, як звали на селі двір тієї пані, виїхали невеличкі саянки, запряжені однією конячкою. Позаду сиділи двоє юнаків, як видно по убранню, студентів; з переду, за погонича — молодий парубійка з дуже веселим обличчєм; біля нього лежала невелика чорна скриня, яку він придержував однією рукою.

Один із студентів, Сергій, був хрещеник пані П., другий, Олександр, його товариш і щирий приятель. Перший приїхав на село писати свою працю, яку він повинен був подати до університету в осени, другий після тифу, яким він прохорів до Різдва місяців зо три, поправити тут своє здоров'є.

Отсе вони їхали у сусіднє село, Шаповалівку, що відокремлювалось від Соснівки, де була оселя пані П., лише греблею.

Сьогодні неділя, і у тамшній школі має бути читанє задля народу з туманними образами. Ініціатором цих читань був Сергій, і обидва студенти приймали у них найдіяльнійшу участь.

У чорній скрині хоропив ся ліхтарь з усією справою. Тим то візник, що звав ся Павлом, так і пильнував про неї.

Усі троє — і студенти і візник були тепер надто веселі. Павло взагалі любив дуже їздити з своїми „любими паничками“, а на читаня у Шаповалівку і надто. А обидва юнаки так були захоплені справою тих читань, так вірили в добрі наслідки свого діла, що кожен раз у день читаня задля народу з ранку вже почували якесь відмінне, приємне схвилюванє.

До того-ж ще їх дуже веселили ці ознаки жаданої весни: у лице їм повівав такий ласкавий вітерець, навкруги так весело журчали, ніби кудись поспішаючи, швидкі струмочки весняної води, торішня трава на горбочках здавала ся такою посьвіжівшою і взагалі усе навкруги мало такий урочистий вигляд, немов природа готуєть ся до якогось сьвята.

Усе, здавало ся, було так само, як то доводило ся бачити юнакам що року впродовж свого житя, і отже все таки це солодке відчутя оживаня природи було у їх душах таке сьвіже, немов усє те, чим так красна весна, вони побачили тепер уперше...

Воровий „Ветерець“, ніби вгадуючи незвичайний настрій усіх трьох сідоків, здавалось, надто жваво перебірав ногами, раз-у-раз прискаючи, на що Павло що разу не забував вимовити звичайного побажання: „Бувай здоров!“ — як тому він навчив ся від старого візника Якима.

Санчята ніби плили по крижаній мокрій дорозі, а студенти тим часом весело розмовляли то проміж собою, то з Павлом, який, коли вони хоч на хвилину замовкали, підбадьорював їх, обертаючись назад усім тілом і по молодецьки затрясуючи головою:

— Чого панички упали духом?... Хиба козацька сила ослабіла!?

Останні слова, які він вичитав у Гоголя, видко, дуже йому подобались, бо з ними він часто звертав ся навіть і до дівчат.

Хвилини через п'ятнадцять їзди вони в'їзжали уже в Шаповалівку. Там на вигоні їх зустрічали радісними криками цілі юрби хлопчиків та дівчаток, що на підсохших уже горбочках грали то в гусей, то в дучки, то в довгої лови. Привітавшись гучно до

паничів, вони зараз же розбігалися по вулицях розкинутого села, і відтіля швидко доносилися їх дзвінкі голоси :

— Паничі з ліхтарем ! Паничі з ліхтарем !

А „паничі з ліхтарем“ проїхавши тим часом вигін, в'їхали у широку вулицю, що простяглася через усе село. Тут швидко сани спинилися біля критого ганку довгого будинка, що своїм веселим виглядом робив приємне вражіння. Це й була недавно збудована школа.

На дворі біля ганку зібралось вже чимало людей різних полів і років.

Студенти швидко на обидва боки зіскочили з саний і приязно відповідали на привітання усієї товпи. З деякими з селян вони поздоровкалися по приятельськи за руки і пішли у школу. Відтіля теж нісся гомін людських голосів.

Декілька хлопців кинулись було до саний, щоб знести скриню, але Павло так зиркнув на них і таким величнім тоном промовив : „Не руш!“ — що вони не осмілились навіть підійти дуже близько до саний. А Павло узявши на обережок скриню і через силу в нею переступаючи крізь товпу, яка тепер шанебно перед ним розступилася, сам поніс її до школи. Його завжди веселе обличчя виявляло у цю хвилину свідомість своєї власної ваги. „Ви не думайте, що так усякий і може біля цього діла ходити!“ — прочитав кожен на ньому. Хлопці з задрістю подивилися йому у слід.

У невеличкій кімнаті, що була через сінні від школи, студентів зустріло звичайне товариство : молодий батюшка, його жінка, сестра жінки, молоденька панночка, що тільки-що скінчила гімназію, і тутешня поміщиця, велика приятелька пані П. і справжня порадиця селян. Усі весело привітали юнаків.

— Ну, ну, панове студенти, що це новенького привезли ви сьогодні нашим „алчущим“ слухачам? — спитала поміщиця веселим тоном, але з великою цікавістю.

— Та ми то привезли багато цікавого, та от не знаємо, що скаже батюшка: адже він один відповідальне лице за ці читання! — відповів Сергій, поглядаючи на пан-отця. — Ми привезли „Кобзаря“! Що ви на те скажете, батюшка, га?

— А що це? вовків боятись, — у ліс не ходити! Хай буде, що буде, а не читати нашому народови Кобзаря, це на мою думку прямо гріх!

— От люблю, батюшка, за такі речі! — скрикнув Олександр, відразу оживившись і обіймаючи пан-отця. — Не все-ж нам дурницю читати народови на рідній мові!...

— Чудово! — додала поміщиця.

— Ну, а з образами що будете сьогодні читати? — запитала панночка.

— А з образами — про ховрашка.

— Ну, так і не будемо-ж гаяти часу! — сказала поміщиця. — Там певно вже повнісенько людей!

Усі пішли через сіни у школу, де вже справді було стільки людей, що ледви лишалося місця задля того, щоб помістилися ті, що ввійшли. Дітей не було: задля них бувають читання окремо по понеділках. Парубки, дівчата, чоловіки, жінки, навіть старі діди та баби сиділи на лавах і стояли по кутках. Вікна були закриті і свічка застановлена невеличкою ширмочкою; через те у хаті було темно. Так завжди велися читання з туманними образками.

Після звичайного привітання з обох боків у кімнаті запанула тиша; тільки Олександр та Сергій перекинулись у півголоса кількома словами; зараз же після того Олександр з „Кобзарем“ у руці ввійшов з гуртка своїх і сів за стіл, на якому стояла свічка. Світло від неї ясним снопом проривалося крізь навмишено оставлену в ширмочці щелину, освітлюючи не широку смугу стола — книжку, яку нервово перелистував Олександр і його схилену над нею голову; далі воно простяглося крізь темряву світло-сірим стовпом аж до стіни, визначаючись на ній ясною плямою.

Олександр, здавалось, був зараз надто схвильований. Він декілька хвилин перелистував книжку то вперед, то знов назад, ніяк не находячи того, що йому було потрібно. І не диво: адже сьогодні він уперше буде читати народови Шевченка. Це-ж їх мрія з Сергієм. До тепер вони читали по українськи лише якінебудь коротенькі гумористичні речі маловідомих авторів і не завжди артистичні. Головна-ж частина читань на історичні, природописні та інші теми велися по російськи, бо читати по українськи народови заборонено урядом навіть зовсім.

Нарешті Олександр спинився на якійсь сторінці, і розгладжуючи долонею листок, окинув поглядом темну масу голов. Покірнати йому поглядови товпа нараз ще більше притихла, і слідом за тим розітнувся тремтячий, трохи ніби непевний голос Олександра:

Кохайте ся, чорнобриві,
Та не в Москалями,
Бо Москалі чужі люди,
Роблять лихо з вами!...

Дружній регіт слухачів перервав його: вони почули рідну українську мову, і певні в тім, що панич читати-ме щось дуже сьмішне про мужиків, як то завжди бувало раніш, зразу реготом настроювали себе на веселий лад.

Аоч Олександр і сподівав ся такої зустрічі перших стрічок, та все-ж таки той регіт неприємно вдарив його по напружених нервах. Голос його здригнув, але зараз же він узяв себе в руки і не переставав читати далі, піднявши голос і перемагаючи гомін. Дехто з товпи почав утишувати регіт, певно вгадуючи по надто серйозному обличю читаючого і може по тим драматичним ноткам, що тепер чули ся в його голосі, про те, що тут сьміяти ся поки-що не до речі.

Кличе мати вечеряти,
А донька не чує:
Де жартує з Москалицом,
Там і заночує... —

Читав Олександр слухаючи регіт, що хоч і стихав потроху, але все більше та більше роздратовував його...

Він читав, а в голові у нього мимо його волі проносили ся одна за одною сумні думки. Як же то? Шевченка зустрічають реготом! Що це сьмішного нашли вони у цих перших стрічках його такого артистичного твору? У їх зміслі нема нічого сьмішного. Вони регочуть ніби з того, що їм читають на рідній мові... Чого-ж то? Хто тут винен?... Та хто-ж, як не вони, ті, що провадили ці читання, а з них найбільше він, Олександр, що переважно читав селянам по українськи. Читав... 'тай не зумів виховати у цих темних людей поважання до рідної мови. Вони регочуть зараз тому, що панич читає „по їхньому“, бо у таким разі він прочитає щось дуже „кумедне“... Так, це його гріх, найбільше його; тим то цей регіт і відгукуєть ся у його серцеви, ніби гірким докором...

Але Олександр читав усе далі. Голос його тепер ніби окріп і перемагав той галас, який часами піднімав ся у кімнаті. Разом з тим він напружено прислухав ся до того реготу, що ніс ся то з одного, то з другого кутка і ніби разив його у саме серце; його обличє становилось усе більше та більше серйозне...

Сьміх почав помалу стихати... Ось уже його майже й не чуť. Чи слухачі зрозуміли, що у тому, про віщо читають сьогодні, немає нічого сьмішного, чи може просто їх спиняв серйозний, майже сердитий вираз на лиці у Олександра?... Певно, мало місце і те й друге.

Так рішив Олександр, і у нього почало відлягати від серця.

Нарешті зовсім стихло. Деякі з наймолодших попробували ще кілька раз своїм реготом настроїти всіх знов на попередній лад, але швидко таких легкодухих почала енергічно утишувати більшість.

Тепер на всю кімнату розтинав ся лише кришій голос Олександра, який уже тепер сам захопив ся читанєм і через те ще більше, ще дужче впливав на слухачів. Проста і разом з тим глибока драма, що розвивала ся у поемі, усе дужче та дужче захоплювала їх, усе більше та більше доводила настрій кожного до одного загального напруження. Здавало ся, тепер усі серця били ся у такт з Олександровим.

Слухачі вже забули про свої пориваня до реготу і тепер були ніби зачаровані гармонійними віршами і знервованим голосом читаючого. Кожен немов бояв ся і словечко упустити. У павзах, коли Олександр замовкав, щоб перевести дух, можна було чути, як муха пролетить. Здавалось, гений самого славетного співця України вітає зараз над цією притихнувшю товпою...

Сидить батько кінець столу,
На руку схилив ся;
Не дивить ся на сьвіт божий,
Тяжко зажурив ся.
Біля нього стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледви-ледви
Вимовляє допї... —

не переставав читати Олександр... Серед товпи почули ся схлипуваня, — то перші не здержали ся матерї... Перериваним від схвилюваня голосом він читав далї:

Не вертай ся, доню моя,
З далекого краю...
А хто-ж мою голівоньку
Без тебе сховає?...

За цими словами Олександрови довело ся читати з перериваними, бо його заглушали все голоснійші риданя, що несли ся

з усіх боків. Годі було держати сльози. Вони хлинули тепер разом з багатьох пар очий, шов з переповненої чаші, і гарячими струмочками потекли по свіжим щокам молодих дівчат і по глибоким бороздкам обличчя завчасу постарілих жінок і навіть по сивих вусах старих дідів...

Ти побідив, славний крепаче, незабутній співаче народнього горя!... Тут, у цій кімнаті, де ще яких п'ятнадцять хвилин тому назад лунав регіт, тепер сотні пар очий, що тоді світилися веселістю, проливають найширші, святі сльози. Так, святі, бо то не були лише сльози матері, що плакала по своїй доньці, такій же безщасній, як та Катерина; або старого зневаженого батька, осоромленого батька, або молодої дівчини, що її зрадив милий, — то були сльози обездоленого народу! Сльози, в яких кожен виливав не лише своє власне, хатнє горе, але якими оплакував загальну недолю всього темного, часто голодного, занедбаного народу!...

Здавалося, у цих сльозах хотіли вони вилити хоч частину того народнього горя, яке утворювалось віками і яке здавна так пригнічує обездолений нарід...

Олександр уже скінчив; він згорнув книжку і мовчки сидів біля стола, ніби не хотючи уставати з того місця.

Плач почав потроху угамовуватись, і тільки переривані глибокі зітхання та перечитування: „Ох, Боже праведний, Боже милостивий!“ — доносили ся то відсіль, то відтіля.

Нарешті Олександр устав і в-купі з иньшими став лаштувати, що треба до читання про ховрашка. Олександр повинен був переставляти образи у ліхтарі, який за недостаткою місця ставили завжди серед кімнати, просто поміж людей.

Коли після того, як Сергій сів за стіл, Олександр став біля ліхтаря, він почув, що його з заду хтось стика торкає за рукав. Він озирнувся і побачив, що то до нього хотіла звернути ся з чимсь стара баба.

— Спасибі вам, паничку, голубчику! — заговорила вона, схлипуючи і витираючи очи шорсткою полою своєї білої свити. — Також ви прочитали по нашому... прямо таки, як єсть, по нашому! Хай вам Бог за це здоровлячка пошле!...

Олександра, і так уже зворушеного усім попереднім, ще дужче зворушили ці прості слова старої баби; бідна! — вона не вміла розказати до ладу, за віщо їй хотілось подякувати. Вона усе ска-

зала отим: „по нашому“. Вона дякувала ніби від усіх за те, що їм на їх „мужицькій“, але-ж рідній мові прочитали тепер про їх „мужицьке“ горе, яке їм було теж таке рідне, таке рідне!...

— Спасибі-ж і тобі, бабо, за твоє немудре та щире слово, і вам, добрі люди! — подумав Олександр. — Бо в сьогоднішнього дня ваше рідне горе стало й мені рідніше!...

II. Неждана рецензия.

Сьогодні у Соснівці у дворі пані П. затіваєть ся беззаконне діло: усі молоді люди — пані, панночки і паничі, що позівжали ся на літо до пані П. і до сусідів, упорядковують сьогодні знов виставу задля народу. Це вже у-четверте вони так зухвало переступають постанову російського уряду, по якій простому людови можна виставляти лише після дозволу „начальства“ деякі пєси; у-четверте вже вони осьмілюють ся показувати українському людови без дозволу такі речі, як... українські водевілі.

Місцем цих „беззаконних“ вистав вони обібрали двір пані П. найперше через те, що вона не дивлячись на свої поважні літа, була дуже захоплена справою народньої просьвіти взагалі і тими спектаклями в-осібна і через те допомагала усім, чим тільки було можна; у-друге через те, що завдяки тому поважаню, з яким відносило ся „начальство“ до пані П., воно хоч і кривило ся нишком, чуючи про таке свавільство, але не рішало ся приймати проти нього яких-небудь мір; врешті ще й через те, що головний контінгент актьорів були в дому пані П. чи то її гості, чи то її рідні.

Пан Олександр, молодий студент, один із гостей пані П., що був обібраний за режисера, підняв ся сьогодні у шостій годині ранку, щоб ще холодочком зібрати по хатах численної челяді пані П. потрібну на вечір одєжу та бутафорію, бо на йому лежав також обовязок і реквізитор і бутафора, а часом навіть і парикмахера. Та навіть частійш лише до цього і зводила ся уся його діяльність, бо режисерувати в настоящім змислі цього слова йому майже не приходило ся; звичайно дами, як це буває часто і в инших справах, більше тримали ся свого „хочу так“, ніж його поради; деякі з актьорів не хотіли його признавати за режисера, бо на їх думку він був обібраний лише дамами, а не всім товариством, а врешті инколи він просто не міг виконати обовязку

режисера, бо й справді у цій справі мав досьвіду не більше, ніж деякі інші з його товаришів по сцені. Та коли-б він був мудрий як змія, твердий як сталь і хитрий як китайський міністер Лі-гун-чанг, — то й тоді-б мабуть не міг би він підтримувати свій режисерський престиж серед своїх співробітників. Не скажу, скільки у нього було того, другого і третього, але у всякім разі завважу, що любови до цього діла, як і взагалі щирости в відносинах до простого люду було найбільше. А коли ще узяти на увагу його 22 роки, то принаймні що до твердості можна догадатись, що й на ньому до якого часу справджував ся той відомий парадокс, по якому красний пол завжди буває сильніший як раз своєю слабкістю. Тим то найпростішу функцію режисера — призначувати репетиції і скликати на них акторів — удавало ся йому виконувати на превеличку силу, а часом то й зовсім не удавалось.

Сонце стояло вже зовсім високо і добре припікало, коли Олександр, зморений спекою та біганиною, сердитий привіс послідній оберемок різної одежі, і покинувши все те між иньший „реквізит“, побіг у парк розшукувати товариство, що парами та гуртками розсипало ся по алеях та по полянках, шукаючи прохолоди в тіни старих лип та дубів. Довгенько прийшло ся йому побігати, поки він нарешті надивав одну з пар — панночку з „соснівської трупи“ і молодого студента, що приїхав у Соснівку ради сьогоднішнього спектаклю.

— Ольго Михайлівно! — зрадів Олександр, побачивши їх. — На силу я знайшов хоч вас одну зо всіх!...

— Доброго ранку, пане Олександр! — перебила його панночка, простягаючи йому свою біленьку рученьку.

— Ах, добрийдень! — привітав ся Олександр до неї і до студента. — Я й забув, що сьогодні ні з ким ще й не бачив ся!

— Та у вас же того клопоту повнісецька голова! — сьміючись завважив студент.

— О, і ви вже починаєте говорити з ролів, дарма, що тільки в учорашнього дня живете у нашій „атмосфері реплік“! — здивував ся Олександр.

— Та я мабуть незабаром знати-му всі ваші ролі, бо й учора і сьогодні ваші актори в кожній випадково сказаної фрази, схожої на яку-небудь із реплік, починають імпровізовану репетицію.

Тим то я боюсь уже, що через це пропаде задля мене частина інтересу сьогоднішнього спектаклю!

— Нічого; ви тоді останетесь у Соснівці ще на декілька день і тоді побачите спектаклі, які у нас відіграють ся що вечора і навіть без попередніх репетицій, і то вже не водевілі, а цілі комедії з усіми атрибутами: з признаннями, з заздрістю і т. д... А може й ви тоді приймете участь?... Ха-ха-ха!... — І панночка дзвінко розсміялась, лукаво поглядаючи на студента.

Олександр голосно зітхнув.

— Ой, бачите! — не переставала жартувати панночка, як зітхнув наш пан режисер. — Тай не диво, бо кому, кому, а йому усякі тут спектаклі коштують не мало крови... Ха-ха-ха!... Адже-ж правда, пане Олександре?

— Та правда, правда! — відповів Олександр робленим, байдужим тоном. — Але я-ж шукав вас, щоб попрохати на репетицію... Це-ж уже остання! — послішив він додати, помітивши, що Ольга Михайлівна при його останніх словах зробила нижньою губкою вередливу гримасу.

— А я думала, що ви просто за мною скучили, не бачивши з учорашнього дня! — не переставала кокетувати панночка, скинувши знов лукавими оченятами на Олександра і роблячи жартливо засмучене лице.

Не дивлячись вона почувала на собі приязний погляд свого кавалера; їй це неначе піддавало духу, і вона не переставала любенько кокетувати. Олександр помітив це, і йому стало нараз якось навіть досадно; через те він майже сердито промовив до панночки:

— Їй Богу, мені не до жартів тепер, Ольго Михайлівно! У вечері спектакль, а ми ще й ролів як слід не знаємо!

— Але-ж мені тепер не хочеть ся йти з саду! — протягла мляво панночка, беручи Олександра під руку і граціозно спираючись на неї. — Тут тепер так гарно!

Олександр неначе тільки тепер помітив, що тут під розцвів-шими липами справді дуже гарно. Повітря таке запашне, дерева навколо такі сьвіжі, мов обмиті. До того й голосок панночки такий ласкавий, і сама вона так близько прихилила ся до нього своїм гнучким станом... Справді, як тепер тут гарно!...

Приїзжий студент навіть ніби трохи з заздрістю дивив ся на те фаміліярне повожене гарної панночки з Олександром.

Ольга Михайлівна помітила це, і навмисне схилила свою гарненьку голову до плеча Олександра і ще ласкавійше промовила до нього:

— Ну, голубчику, пане Олександре, нехай репетиція буде після обіда!

Олександр не міг далі устояти, хоч і добре бачив, що та незвичайна привітність не стільки задля нього, скільки задля приїзжого студента, якого це так або инакше повинно було вражати.

— А після обіда знов кому иньшому що-небудь перешкоджати-ме, тай знов буде не можна? — промовив Олександр таким тоном, який зразу показував, що він уже уступив у душі.

— Ні, ні! Після обіда я сама вам допомогати-му упорядкувати репетицію! — живо заговорила панночка, радіючи, що поставила на своїому.

— Ну, гаразд! — промовив Олександр, силкуючись придати своїому голосу таку інтонацію, ніби він лише у цей мент рішив уступити. — Тільки-ж памятайте, що обіцяли! — додав він спиняючись і тим даючи знать, що він мусить відійти від панночки і студента. — А я піду навідаюсь на сцену... Та прочитайте-ж хоч ролю до репетиції!

— Добре, добре!

Олександр швидко пішов до виходу з парку, лишавчи позаду пару.

— „Ба ні! З роду не з полохливого кодла!“ — долетіли до його з заду слова панночки, сказані в відповідь на якусь тиху фразу студента.

— Знов з ролі! — з досадою подумав Олександр, все-ж таки мимохіть силкуючись пригадати, з якого водевілю ця репліка.

Підходячи до балькону дома, що виходив у сад, він побачив там гурток панночок, що якось сумуючи озирали ся навколо. Олександрови здалось навіть, що вони ніби чимсь незадоволені.

— Вони остались на цей раз без кавалерів! — догадав ся він і пішов до панночок привітатись.

— А щож репетиція? — майже всі разом запитали його панночки перше, ніж він встиг перездоровкати ся з ними.

— Та Ольга Михайлівна каже, що вона... що їй... то... ніколи! — випалив нараз Олександр, не зумівши підібрати підходящого слова. — Після обіда буде репетиція! — додав він.

— Ну, а нам після обіда буде ніколи: ми поїдемо кататись! — завередали панночки. Вони тепер нудились і ждали, як мавни небесної репетиції, на яку повинні зібратись усі ті, що тепер розбрели ся, переважно парами, по парку.

— Ну, так як собі знаєте! — обурив ся зненацька Олександр. — Я вмиваю зрештою руки! Коли збалакастесь самі у-купі з Ольгою Михайлівною, тоді сповістите й мене, а я більше сам не знаю, коли у нас репетиція! — І він швидко набіг через покої до сцени, а панночки лише здивовано подивились йому у слід...

* * *

Ще не зовсім і смерклось, як почала з'їзжати ся і зіходитись публіка. До під'їзду дома пані П. під'їзжали і від'їзжали екіпажі; різнобарва товпа чоловіків, молодниць, парубків, дівчат і навіть старих бабів, що зібрала ся поки-що теж до ганку роздивляти ся на приїзжаючих панів, усе збільшувала ся. Як і завжди при такій нагоді усі самі собою поділили ся на гуртки: поважних чоловіків, бабів та молодниць, парубків і дівчат. Перші два розділяла різниця чоловічих і жіночих інтересів, останні — лише селянські традиції.

Обличчя молодят так і сяли веселістю. Вони щиро і просто-душно раділи з приводу сьогоднішнього спектаклю і ні скільки не спиняли свого запалу. Поважні чоловіки ніби якось соромились один перед одним того, що й вони тут. Деякі з них навіть напускали на себе такий вигляд, ніби вони зайшли сюди випадково і ніби зараз відтіль підуть собі, хоч разом з тим і почували, як добре усі знають, що вони будуть тут аж доти, доки будуть і иньші; як добре знає кожен із них, що он той дядько Петро, котрий стоїть сам собі і усе роззявляє рота, ніби повіхаючи, хоч і удає, що йому тут зовсім нема нічого цікавого і що він зараз піде спати, все-ж таки дуже хоче побачити, як то пани будуть „приставляти“, і не піде спати, хоч би то прийшло ся подождати й до півнів. Баби не могли себе здержувати і через те уявляли з себе саму цікавість; вони на цей раз навіть мало балакали проміж себе, — до того вони були захоплені і спектаклем, що мав бути і виглядом пишної убрання гостей, які усе під'їзжали до ганку.

Але ось кроків на сто від товпи спалахнув один ліхтарь, за ним другий, третій, четвертий, і в темряви мов винирнула сцена,

що була прибудована до одного з домів просто під відкритим небом. Червонувате тремтяче сяйво ліхтарів освітіло завісу, на якій був намальований якийсь пейзаж з водою, лісом, хмарами і т. и.; декілька рядів стільців задля інтелігентної публіки і за ними амфітеатром поміщені дошки задля селян.

Уся товпа посунула ся на світло, і по двору, по стінах та по дахах будинків заскакали, затанцювали велитенські тії... Розітнув ся дзвінок. Потроху став наповняти ся і „партер“.

За лаштунками, т. є. у кімнатах дома, до якого була прибудована сцена, була тепер страшенна сутаннина. Бігали, кричали, сьміялись, сварились і взагалі піднімали такий гомін, що його було чути навіть і у публіку.

На превелику силу удалось Олександрови нарешті після багатьох дзвінків скликали всіх до сцени, щоб там бути готовими до виходів. Тут він у-останнє окинув оком усіх, щоб ще раз упевнитись, чи всі загірміровані і одягнені, як треба, і дуже подзвонив.

— А суфлер?! — розітнулось чьєсь трівожне питанє.

— У будці! — заспокоїв Олександр, і кивнувши головою на завісу, якимсь урочистим голосом скомандував:

— Давай!

Нараз уся товпа затихла; деякі з панночок почали швидко хреститись. Важка завіса не швидко підняла ся у гору, і гомін між публікою нараз перервав ся, неначе теж по чийй командї. Почалось жаданє „преставленіє“...

Ішло досить гарно, і Олександр стоючи за лаштунками, радїв удачі. Але ось почули ся останні слова знайомї реплїки, за ними стукнуло з будки, і в широко розчинені двері Олександр вийшов на сцену. В перші хвилини він не бачив нічого у публіці, хоч і дивив ся туди инколи: усе здавалось йому якоюсь невиразною масою; але з часом, трохи освоївшись, він частїйше став поглядать туди і пильнїйше придивлятись. Тепер там його очам увижала ся картина, яка мабуть цікавила його не менше, ніж глядачів — вистава на сценї.

Ближче до підмостків на стільцях розмістила ся інтелігентна публіка; між нею кількістю переважали молоді панночки, які своїми яркими, ріжнобарвними убраннями тішили око. Вираз обличїв тут дуже гармонїював з яркістю барв: усі бачили на сценї своїх добрих знайомих або сьмішними, або гарними та веселими, і усім

їм, що переситилися вже всякими сільськими забавками — катанєм, гулянем, фліртованєм і т. и, ця оригінальна і рідка задля села вигадка була надто до душі. Усі щиро були веселі і цілком задоволені.

Але око Олександра не спинялося довго на цих знайомих обличчях, хоч між ними були більше або менше дорогі й симпатичні йому. Він силкувався вглядіти ся у ту масу ріжних голов, що піднімала ся горою позаду „партеру“ : то-ж ті, що задля них повинні були призначати ся ці вистави. Тремтяче сяйво ліхтарів і перескакуючі, ніби танцюючі тіні не давали бачити вираз обличчів у цій товпі чоловіків, жінок, парубків, дівчат і дітей, і Олександр по тому, що хвилинами удавало ся йому углядіти і по тій німій нерухомості, в якій перебували ці „алчущі і жаждущі“, швидче вгадував, ніж бачив їх напружене становище. Очима він відшукував своїх знайомих селян... Он дядько Петро стоїть на помості поруч з якимсь хлопчиком. Які подібні тепер пози у цього поважного чоловіка і у цього хлопчика, що мав років 14. Обидва підняли ся на здібки, обидва повитягували шиї, навіть роти обидва порозкривали. Неспокійне сьвітло на мить спинилось на обличчі дядька Петра, і Олександрови здалось, що вираз його обличчя у цю мить нагадує той, який з'являється у чоловіка, коли його що заболить. Він хотів пильнійше приглядітись, але сьвітло й тіни, наче жартуючи з ним, знов затапцювали на обличчі і на всій постаті дядька Петра. Олександр став відшукувати очима ще кого небудь із своїх знайомих. Ось старий Опанас!... Щож каже його очличе? Не можна розібрати — заровисте сьвітло не спиняється й на одну мить! Але-ж воно невеселе — це видно... Щож це? Невже-ж вони незадоволені? Невже-ж виконавці не догожають їм своєю грою?... Та ні, — це певно йому так здало ся! Адже-ж он хлопята навіть не можуть здержати свого веселого, щирого сьміху. Правда, вони ще за малі... Е, та он ще й Стенан Чайка, парубок уже не з молодих, аж підскакує від задоволення... Звичайно, це так тільки здало ся, що дядько Петро і старий Опанас незадоволені...

Олександр ще хотів приглядіти ся до товпи селян, але нараз до його уший із суфлерської будки донесла ся щось дуже знайома репліка... Так і є, це його слова! Трохи не прогавив! „Треба-ж грати!“ — промайнуло у нього в голові; він з сьміхом і голосно став казати за суфлером щось дуже сьмішне, і до його

уший долетів голосний регіт Степана Чайки, що нарешті не зміг себе здержати...

Завіса упала. „Партер“ плеще, з „гальорки“ до ушей виконавців, що побравшись за руки вийшли уклонити ся глядачам, доносить ся якийсь невизначний гомін...

* * *

Хвилини через десять дужий дзвінок сповіщає публіку, що час заняти знов свої місця: виставляти-меть ся ще один водевіль. Олександр, що був тепер вільний, тільки-що стер усе те, що було намазано у нього на лиці і думав іти в публіку, відкіля хотів подивити ся на гру виконавців, як то він обіцяв дамам, що грали у цьому водевілеви. Він мав також на думці ближче придивити ся до публіки з селян і може прислухатись, як вони будуть ділитись своїми вражіннями.

— Сашко! Деж книжка задля суфлера? — звернув ся до нього його товариш Сергій, що прибіг зі сцени, де всі дїєві люди чекали лише суфлера, щоб почати. — Там уже усі наготові, лише суфльор без книжки!

— Вона лишила ся в старому домі, в нашому кабінеті! Побіжи й візьми!

Кабінетом звала ся кімната в старому домі, в якій жили Олександр і Сергій, його друг, що доводив ся хрещеником пані П.

— Та я-ж її не найду там! — відповів Сергій.

— Ну, то побіжим разом! — сказав Олександр і обидва приятелі побігли.

— Я тобі віддам книжку, а сам відтіля піду у публіку! — казав Олександр. — Бо я обіцяв дамам подивити ся на цей водевіль відтіля і сказати кожній правду про її гру! — додав він з відтінком іронії в голосі.

— Стережись! Вони не завжди люблять правду! — весело відповів Сергій.

— Деж книжка, пане Олександрі?... Книжку суфлеру, пане Олександрі!... Пане Олександрі, немає книжки суфлерові!... — з усіх боків атакували Олександра виконавці, переважно жіноцтво, коли вони пробігали поуз сцену.

— Зараз, зараз буде! — заспокоював Олександр, пробираючись о скільки було можливо чемно крізь цю різнобарвну лаву.

Приятелі вискочили у широкий двір і побігли через нього, прямуючи до старого дому. Їх велитенські тіні усе виростаючи помірно з тим, як вони віддаляли ся від ліхтарів, посунули ся поперед них і переламавшись швидко скочили аж на дах старого дому.

На півдорозі їм перегородила шлях якась чоловіча постать. Приятелі швидко пізнали в ній Степана Чайку; він ніс у руках здоровенну колодку, щоб ставши на неї, таким робом опинити ся понад усією товпою, серед якої він якось прогавив своє вигідне місце. Він раптом покинув свою пошу і широко розставив руки, бажаючи не то спинити паничів, не то обняти якого з них.

— Ну, Сергій Михайлович!... Ну, ви... ви... — почуло ся разом з тим його лопотанє. — Ви... виовні дурака звалили! — випалив він нараз, підібравши нарешті підходящий на його думку вираз.

Обидва приятелі широко розкрили очі, здивовані такою чудною фразою. Що це? Навмисна образа, чи наївна фаміліярність? Лице Степана не дало їм довго вагати ся. Воно сяло таким щирим захватом, що ті слова неможливо було зрозуміти ні в яким иньшій змислі, як тільки в змислі найприхильнішої рецензії на справді дуже гарне виконанє Сергієм своєї комічної ролі у відіграному тільки-що водевілю. Обидва приятелі разом розсміялись такому простодушію і Олександр побіг далі, а Сергій обнявшись зі Степаном і декілька разів перекрутившись, жартуючи вдарив його долонею по спині промовивши:

— Ех, ти, Чайка безхвоста! — і став доганяти Олександра, лишивши Степана з його колодою.

Через хвилину Сергій біг уже з книжкою в руках, гукаючи з усієї сили: „Несу-у-у!“ в відповідь на протяжний жіночий голос, що ніс ся від сцени:

— Пане Олександре, кни-и-ижку!...

А Олександр оставшись у кабінеті, підійшов до вікна і відчинив його: в хаті було незвичайно душно; треба було впустити свіжого повітря. З вікна, що виходило у сад, пахнуло на нього прохолодою літньої ночі і запахом квіток. Його потягло туди, за вікно, у темний парк, де було так тихо, тихо, ніби й не знать, як далеко від тієї сутаннини, з якої він тільки-що вирвав ся...

Він рішив піти туди хоч на хвилинку. Пройшовши через кілька кімнат, він вийшов на балкони і спустившись по східцям,

опинився у саду серед темних дерев. Відійшовши кілька кроків від балкона, він сів на лавку, що стояла під здоровенним старим дубом. Тільки тепер він почув, як нили його натомлені безперестанною біганиною ноги. Йому захотілося лягти, і він закинувши під голову обидві руки, простягнувся на лаві.

Перші хвилини він милувався лише в відчуття спокою, і здавалось, ні жадної думки не було у нього в голові. Так солодко було йому тут вдихати в прохолодним повітрям ці пахощі квіток, так любо було потопити погляд у цій безкрайній темно-синій височині ясного неба, що виднілося між гілками, засіяне миготливими зірочками...

Але не довго пролежав він у цьому солодкому забутті: швидко йому стало здаватися, ніби йому треба пригадати щось таке, про віщо він думав досі і про віщо йому треба-б поміркувати ще. „Дивитись на водевіль“ — промайнуло у нього у голові. Ні, не те: це ще він встигне зробити; дарма, як трохи й співнить ся... „Впольні дурака зваляли“ — нараз неначе щось підказало йому і разом з тим він почув, що оце воно й є те саме, про віщо він думав і що немов йому мулило десь не то в голові, не то в серці.

Він замислився...

„Впольні дурака зваляли!...“ Так, це було сказано в прильві найщирішого захоплення, без ніякої іронії. Та чого-ж про те тепер ті слова відгукнулися у його серцеви немов яким глумом?..

„Дурака зваляли!...“ Олександр став вертїти в думці цю фразу, немов розглядаючи її з усіх боків.

— Так невже-ж усі ми з погляду Степана Чайки, та певно й не одного його, не робимо нічого більше, як лише „валяємо дурака“! — виринуло в його голові гїрке питання, і зараз же за ним ніби не діждавшись своєї черги, промайнула фраза, яку він так часто читав і чував: „Театр є школа задля народу“. Він спинив цю гадку. Так, школа. Але чого-ж навчить ся наряд там, де з його погляду лише „валяють дурака“? Чого навчить ся він у „соснівському театрі“?.. Нічого, — це ясно. Хиба лише ще більше соромитись усього свого мужицького, гїркого становища та своєї занедбанної „музицької“ мови. Бо-ж пани ось у цьому самому театрі певно на те й балакають тільки „по їхньому“, щоб насміятись з них. Не дурно-ж усі ті, що сидять попереду, регочуть ся так... Так, тільки так уявляв собі тепер Олександр те враження, яке робили на наряд їх сьмішні водевілі. І лише такий, як Степан

Чайка, перекручений салдатчиною та вештанєм по сьвітах, міг так легко віднестись до цієї справи...

І навіть чудно було Олександрови тепер: як він не розумів цього ранійше, коли воно тепер таке ясне? Як він не протестував у товаристві проти вистави тих кумедних водевілів?...

— Е, чи до того-ж було? — подумав він в такою досадою в серці, немов би це обходило кого иньшого, а не його самого. — Хиба-ж за тими „спектаклями“, про які казала панночка Ольга Миколівна, було коли обміркувати ту справу „народніх вистав“! — глузував він у думці над самим собою, немов навіть потішаючись тим. — Ходиш завжди мов у чаду в тій атмосфері палких романсів, приємних компліментів, многозначних недомовок, красномовних поглядів і т. и.. Тьфу ти, гидота! — Олександр навіть сплюнув за цією гадкою, до того він був сердитий на самого себе у цю хвилину. І досада і жаль...

Йому ввижалися ті немов ображені обличчя деяких селян.

Так, тепер він розуміє, чому то краці з народу так ніяково почували себе один перед одним, стоячи в товні і дожидаючи „преставлення“; чому отой дядько Петро так старанно удавав, ніби він зайшов тільки ненароком і ніби йому зовсім не цікаво, як пани будуть „передражнювати“ мужиків, і ніби він зараз піде до дому спати; зрозуміло, чому він, як і иньші, все-ж таки зоставався і навіть забуваючи про те, як він попередю боявся показати, о скільки йому все це цікаве, злавив на поміст і стояв там з витягнутою шиєю і з розкритим ротом поруч з якимсь хлопцем, майже не рухаючись увесь час, поки була піднята завіса. Бо там же за тією піднятою завісою було щось і цікаве йому і рідне; щось таке, що ніби приковувало його увагу. Там було ніколи щось подібне до справжнього мужицького життя. І зрозуміло було тепер Олександрови, чому лице дядька Петра, як і старого Опанаса, здалось йому зовсім невеселим. Їм було певно гірко, що ті пани, що там за завісою, на помості, представляють усе лише сьмішне та сьмішне, а ті, що сидять попередю, усе лише сьміються та сьміються над ними, бідними, темними мужиками, над їхнім сірим, частійше гірким, ніж сьмішним життям. Усе це було тепер надто ясно Олександрови, бо ті слова Степана Чайки неначе осьвітили усе у його голові. Своїми сьмішними водевілями вони лише деморалізували легкодухих з народу і озлобляли тих, яким було не до сьміху. Вони давали камінь тим, котрі протягали

до них руки за хлібом. Лише серйозні речі, будь-то драми чи комедії, могли впливати на нарід так, як того можна ждати від театру, що справді має право бути названим „школою задля народу“. Лише тоді можна заставити з підмостків цей нарід і плакати сьвятими сльозами і сьміяти ся чесним сьміхом. Як се ніхто з них не додумав ся до цього ранійш? Вони-б тоді не зробили такої помилки... Сььогодні-ж він побалакає про це з Сергієм, а потім і з усіма, і вже ніколи більше на цих підмостках не побачуть нікого з них у водевілі...

Але щож робити тепер? Невже-ж так і лишати їх, тих сердечних, зневажених думати, що пани нічого иньшого й не хотіли, як лише „зваляти дурака“, посьміяти ся над ним. Невже-ж і того дядька Петра, і старого Опанаса і иньших так і відпустити з нахмуреними обличчями і з гірким питаєм у душі: „За віщо-ж вони ще й глузують над нами?“ — „Ні, так не можна, не можна!“ — думав Олександр. Треба щось зробити... Але щож?... Піти туди, піти зараз же, і з тих самих підмостків сказати їм, що ми не хотіли тільки „дурака валяти“, що ми їх любимо, що нам їх жаль...“ За цією думкою Олександр навіть не хотів підняти ся з лави; але в ту-ж мить до його уший долетіли дружні оплески, що сьвідчили про скінченє вистави і немов сполохані тими оплесками думки Олександра нараз розлетіли ся. „Завтра про це!“ — встиг він подумати, і раптом схопившись на ноги, стрімголов пустив ся бігти в саду...

Коли він підбігав до сцени, селяни вже купками і по одному розходили ся, швидко зникаючи у густій темряві ночі. Зза лаштунків ніс ся веселий сьміх і гомін голосів. Ці дуже знайомі голоси зразу вернули думки Олександра в сферу режисерських турбот.

— Що то скажуть мені мої дами, коли на питає: „Як зійшло?“ — я відповім: „Не бачив“? — промайнуло у нього у голові трівожне питає, коли він пробирав ся крізь публіку за лаштунки..

Олександр Фурбенко.

МІЖЯТЮРК.

I. На річці.

Одного літнього ранку Петра Петровича та Івана Степановича закортіло половити вудками риби. На хисткому човнику припнялись вони до гнлястої верби, що схилившись з крутого берега полоскала галузя в чистій, прозорій воді; порозпускали вудки, понакидали у воду біля човна приади і затаїлись, дожидуючи, поки позбігаєть ся риба та почне клювати.

Огрядний, присадкуватий Петро Петрович спустив ся на дно човна, підклав під пахву собі кінець вудлища з надєжною вудкою з чорної волосіни і не вважаючи на дрібязок, що кругом човна плюскав ся, спокійно дожидав собі сома або корона.

Жвавий на вдачу, первовий Іван Степанович нахилив ся на край човна, аж мало вода в човен не леть ся, і весь подав ся на річку, пильно придивляючись до поплавка, що дріжав на воді, то потоне, то знов вирине, тільки круги од нього розбігають ся.

Петро Петрович та Іван Степанович — товариші по семінарії, разом скінчили сього року духовну академію і обидва збирались учителювати в духовних училищах. Іван Степанович гостював оце вакаціями у товариша. Звичайно, у них тільки й розмови було, що про педагогію, особливо про це любив балакати Петро Петрович, взагалі балакучий; він любив пригадувати різні події з власного шкільного життя, находячи, що історія старої бурен і цікава і багато дечого навчає.

Петро Петрович та Іван Степанович давні приятелі, але на річці вони стають ворогами. Тут Іван не може вибачити Петрови

його балакучости, бо таки-ж ясно як день, що його гомін полохає рибу. А Петро не може подарувати Іванови, що той своїми поривчастими, нервовими рухами завше так розгойдає човна, неначе навмисне, щоб скупати Петра Петровича з одежою на найглибшому місці.

Якусь годинку приятелі сидять тихо. Іван Степанович витягнув шию, простяг як тільки мога руку з вудлицем на річку: поплавок дригає, якась рибина ворожить коло його вудки, і він молить-благає: „Та торкни ще раз, дурненька, та клюнь бо, на милость божу!“ Серце йому стискаєть ся од думки, що от-от Петро забалакає про педагогію і риба втече злякавшись гомону. Але Петро Петрович мовчить, десь збираєть ся з думками.

— Іване, а Іване! — подає він трохи згодом голос.

Іван Степанович ніби не чує, пильніше придивляєть ся до полавка.

— Чуєш-но, Іване Степановичу!

— Та чого тобі? — нехотячи обзиваєть ся той.

— Так ти кажеш, що з нас ліпші педагогіи вийдуть, ніж ті, що нас учили?

— Еге! — одрубуює Іван Степанович.

— А ти в клеванській бурсі вчив ся?

— В клеванській...

— А здорово били вас у бурсі?

— Та відчепись ти! — огризаєть ся Іван Степанович. — Неначе не знаєш, що на річці треба тихо сидіти! Он у мене торгає!

Петро Петрович замовк. Настала коротка павза. Вода тихо котить ся поміж берегами, одбиваючи в собі блакитне небо, так виразно і так достотно, ніби чарівна картина розгорнулась у глибу, а на ній видно навіть малесеньку, біленьку хмарку, що сиріткою пливе ото в горі по безкрайїй блакитї.

Пригриває сонце, але наші рибалки в холодку під вербою. Кругом тихо, не шелесне, на гладенькому поверсі річки ані жмурочки! Тільки в пишній, незайманій луговій траві конічки стрекочуть, та десь в очереті бугай-птиця озиваєть ся: бу-гу!

Якась рибка клюнула у Івана Степановича, він раптово вихопив вудку з води, аж човен хитнув ся і од нього на всі боки покотила ся хвиля. На вудці теліпав ся голий гачок.

— Похопивсь! — каже Іван Степанович. — Не дав зажити, стягла клята червяка...

— А я, брате, вчив ся в Дермані! Ну, й били нас там, звичайно не різками, бо вже заборонено було бити різками учеників, ну, за те намордасники, запотилишники так і сипались! — почав Петро, зачувши голос Івана, але постеріг на собі суворий погляд Іванів і замовк.

У Івана Степановича знов щось клюнуло, він знов сїпнув вудкою так, що човен порядком хитнув ся.

— Спізнав ся, — каже, — треба було трохи раніщ підсїкти...

Петро Петрович набираєть ся сьміливости і говорить:

— Били нас і за провину і безневинно, особливо один учитель, що навчав грецької мови. Ну, й бив ся-ж, каторжний! Що того плачу було на його годинах! Бєть ся та нолі нам у журналі ставить і в карцер нас сажає. Одного разу ми таки не видержали, поскаржились на нього „смотрителеви“, що він одлупив одному ученикови вухо за те, що той сказав йому оксітона, а не пропароксітона. Ну, й набрались же потім страху!...

Тим часом у Івана Степановича знов клюнуло, він знов сїпнув вудлищем, хитнувши човна так, що мало води не зачерпнув.

— Та сиди ти смирініше, невгамовний! Розгойдав човна, що до мене от-от морська слабість прикинеть ся! — каже Петро Петрович до Івана.

— А ти не галасуй! — огризаєть ся той.

— Щасти вам Боже, паничі! — гукнув до них якийсь чоловік, пробираючись тихенько на човні по-під другим берегом.

— Спасибі! — обізвав ся Петро Петрович. — А куди так Бог несе?

— Та їду до свого покоса, споглянути!

— Тай добряча-ж трава поросла сього літа! — гукає на здогін чоловікови Петро Петрович.

— Та цить бо, ради Бога! — гримнув на нього Іван Степанович. — З роду більш не поїду з тобою на річку!

Петро Петрович замовк, але не на довго.

Знов Іван Степанович хитнув човна, виймаючи вудку.

— Спізнав ся! — каже. — Ну, тай хитре-ж з біса сотворіння, ніяк його не вловиш!

— Та що це ти все то спізнав ся, то похопив ся!

— Ото все через тебе, чортова потороче! Ти мені рибу лякаєш! — напав ся на Петра Іван Степанович.

— Ну, от уже й ляйтесь! Не гойдай ся на човні, як на гойданці, то може як раз угадаеш, коли підсікти! — завважив Петро Петрович.

— Так ото кажу, поскаржились ми на нашого грека смотри-телеви, — оповідав він далі, — десь той таки прочитав йому патерностера, бо приходить він після того в клас хмурий як ніч та лютий; став біля катедри, мовчить, тільки поведе очима по журналу з гори до низу, потім гляне з під лоба на учеників, а в клясі ні чичирк! А далі: „Осли ви!“ — каже, та раптово схопив ся з місця. Всі так і замерли. Підбіг до хлопця, що сидів на переду, та тиць його олівцем у лоб. „Ну, поміркуй ти, осляча твоя морда! — каже — для чого я це роблю?“ І знов тиць його олівцем, що той аж заточив ся. „Я це роблю для уро-зумліи-ня! Ви цього не тямите, скаржитесь на мене, нехай! Я буду з вами иначе... Ну, добродію Бичковський! звольте проказувати урок...“

Тут човен знов так хитнув ся, що Петро Петрович аж руками за бильця вхопив ся, думаючи, що вже перекидають ся

— Що там? Знов спізнив ся або похонив ся? — спитав Івана Степановича.

— Щось таке чимале бралось, та я прозівав, — озвав ся той, — заслухав ся тебе; мовчав би ти краще, а то нічого так і не половимо!

— То тобі так удалось! Тепер чимале десь до біса од нас позабігало налякане! От, бач, у мене, аві торкне! — сказав Петро Петрович, підняв свою вудку з непорушеним поживком на гачку і змотавши на вудлице поклав її вповодж човна.

— Виходить ото Бичковський до катедри, — знов почав Петро Петрович, — ні живий, ні мертвий, став урок проказувати, та на другому чи на третьому слові й замняв ся. „Ах ти порося! Полову тобі їсти, а не грецької мови вчитись!“ — каже вчитель — та лясь йому цокатку під ніс, аж луснуло, а в бідного хлопця аж іскри з очий посипались, такого вогню викресав. Далі другого, третього, десятого — все визиває, все „ви“ каже, „добродію“, та все нолі становить та кожному цибульки дає. Кресанув вогню й мені, три дні потім ніс болів. Здаєть ся, тоді дзвінок забув ся про нас, усе не дзвонить на кінець урока.. Нарешті таки про-дзвонив. „Свині!“ — гукнув тоді на кляс учитель, завернув ся і вибіг... Отакої!...

Але в той саме мент Іван Степанович, що вже давно перестав слухати колеґу, придивляючись до свого поплавка, так сіпнув вудлицем та так хитнув човна, що аж води зачерпнув. Вода побігла під Петра Петровича, той так і підплив.

— Ага, ага! Ну, й виводив же він мене, а таки попав ся! — радісно говорив Іван Степанович, знімаючи з гачка окунця.

— А бодай би тебе гойдало! — лаяв ся переляканий Петро Петрович. — Мало не втопив мене на цьому глибу; всю спину замочив, сором буде й до дому показатись! — І виговорюючи так він підвів ся і сів на лавочці.

Іван Степанович помітив, якого лиха накоїв він товаришеви, і щоб трохи загладити свою провинність перед ним, запитав його:

— Щож ваш грек довго ще допікав вам?

— Катував він нас місяців ще зо два, поки не занедужав, — одповів відходячи Петро Петрович, — усе ходили в напухлими, червоними носами. Але одного разу приходять до нас у кляс смотритель і каже: „Сьогодні урока грецької мови не буде, бо ваш учитель занедужав!“ Братця! що тут почалось у клясі: як заверещимо та загогочемо! Смотритель спробував угамувати нас. „Тихо!“ — гукає. Де там! ще більш розходились. Смотритель пішов, а ми ходором по клясі: той нявчить, той гавкає по собачому, один на лавку вискочив, гопака витинає, иньший через голову перекидаєть ся на голій підлозі. І не втямки нам було, що то чоловікови халепа трапилась...

— Ну, видно, він таки справді допік вам, що так зраділи! — сказав Іван Степанович. — А стрівай лише, чи не Оксана ото нас гукає? Хиба таки вже обідати кличуть? — прислухав ся він. — Так рано!?

Справді лугом розлягав ся чистий, дзвінкий, дівочий голос: — Паничі, гов! а йдіть обідати! го-о-ов!...

— А таки вона! — обізвав ся Петро Петрович. — Ач! не схаменулись, як і обідня пора настала...

— Ну, ти, язикатий! Знов через тебе нічого не вловили, знов глузувати-муть в нас, що ми рибалки нездатні! — дорікав Петра Іван Степанович, складаючи рибачькі причандали в човен, та поганяючи на той беріг.

— Та хто його знає, хто тут вишен, чи я, чи може не я! Ти-ж так гойдав човна! — обороняв ся Петро Петрович.

— Паничі! а деж ваша риба? — питала з берега Оксана, вертка дівчина-підліток.

— Ось тобі риба! — сказав Іван Степанович, зачерпнув води виливачкою і ляпнув на дівчину.

— Та не ляпайтеся бо, паничу! А чого то панич Петро та такі мокрі з заду? — допитувалась Оксана.

— Ось я тебе попитаю! Дай-но тільки мені зловити тебе! — говорив Іван Степанович, пристаючи до берега. Але дівчина була вже далеко, тільки хустка маяла поміж густою, високою травою.

Підтягнувши човна на беріг, щоб часом вода не зміла, та позбиравши вудки рушили наші паничі лугом до дому. Висока трава хилилась їм до ніг.

— Що, Іване! Ти таки по педагогічній підеш служити? — запитав ся дорогою Петро Петрович.

— А то-ж! — обізвав ся Іван Степанович. — Ми-ж таки будем луччі за наших учителів, наші ученики про нас певне не складати-муть таких сумних оповідань, як от ти про свого грека!

— Та хто його вгадає, які ще з нас педагоги вироблять ся! Може й наш грек думав бути ліпшим від тих, що його різками били, та чи не понівечили його, бува, лихі обставини? — завважив Петро Петрович.

— Може! — згодив ся Іван Степанович.

— Батьки наші судили своїх учителів за те, що ті їх били різками, ми своїх судимо за лайку та за бійку, а нас може так само судити-муть за кожне уразливе слово, що часом мимохить вихопить з рознервованого серця! — договорював Петро Петрович уже на подвірю коло хати.

— А деж ваша риба? — допитувались у хаті паничів.

— Та мабуть на дощ позалягала, не клює! — обізвались вони в один голос, неначе змовились.

— Зробіть от що! — глузували з паничів за обідом, знаючи їх вдачу. — Іньчим разом як будете вудити рибу, так ви, Іване Степановичу, сїдайте на березі, а не в човні, бо клятий човен завше чогось на воді гойдасть ся, — а ти, Петре, завяжи собі рота хусткою... Клювати-ме риба, на який би дощ не позалягала. Ось повірте!

В. Поточний.

II. Штрѳоф (қара).

Покортїло Циганчука піти в лїс та вкрасти дров. Зібрав ся він з двома сїльськими хлопаками тай гайда красти бучків. Але якось не пощастило ся їм. Лїсничий зловив і повів до „пана фортштмайстра“, себто управителя дїбр.

Укарали злодїїв остро, бо за те мусїли дати десять корон.

Прийшов Циган до дому та з гризоти не мїг нї їсти, нї пити, ба навіть не мїг узяти ся до своєї ковальської роботи. Страшно то його гризло, що от раз удало ся „ворогам“ його спїямати, та що треба платити грїшми або йти до арешту.

Але круть-верть, видобув Циганчук десь кїлька корон і післав уперед до „фортштмайстра“ свою жїнку, аби таки ще раз запитала ся, скїлько то є того „штрѳофу“.

Приходить Циганка до канцелярїї і заперши по тихоньки за собою двері, почала:

— Н'доврїй вам, паночку? Як си маєте? Здоровї, дужї? Дайте ручьку! Бігме, дайте! — нїби цїлувати.

— Чого ти, бабо, хочеш?! — запитав фортштмайстер.

— Та ласка божа, воля панцка, та сила небесна: ви, паночку, штрѳували-сте мого чоловіка за то, шїо нїс бучка до дому. Та я би просила божої та панцкої волї, аби сказали, кїлько то є того штрѳофу?

— Я вже казав твоїйому чоловікови, що десять корон, то по вашому пять левів! — відповів управитель.

— Коли забув, паночку, коли забув.. Та як кажете? Цїть левів?!

— Гай, забирай ся, бабо, геть, я з тобою не дїйду до кїнця! — крикнув управитель. Циганка вийшла за двері, але за хвильку отворила їх знов та ще заголосила:

— Паночку ясенський! Та кожую валожу та прьодам, а штрѳоф заплатк!

— На двір, Циганко! Чого ти мене вчїпила ся?! — крикнув ще раз розлючений управитель.

— Та йду, паночку, йду, та шїо йду!

Пїшла Циганка, а за якийсь часок прийшов сам Циган. Вступив до канцелярїї, випростував ся наче жовнїрь, а свою облуплену кучму стулив під паху. Чорний собі таки з уроди,

а його довгі, патлаті, пірєм і соліжками попереплітувані кучері спадали на потилицю і на його чорненьке, брудне личко. Він стояв коло дверей і чекав, поки не поспитає управитель, чого йому треба.

— Що хочеш, Цигане?! — запитав управитель.

— Паночку, голубчику, ласка божа, воля панцка, я преніс штрюф!

— Та маєш усі гроші?

— А я піби знаю, паночку?! Привіс-сми та зараз будемо ряхувати, ци всі! А то кілько, прьошу пана, слід би вам си світтив, кілько того штрюфу?

— Пять левів!

— Та бо то, прьошу пана, ми всі три маємо платити тих пять левів, а ті решта не хотят, кажут: „Плати, Цигане, сам!“

— А ти, злodyго, чого йшов красти?

— Я, паночку, бігме не йшов! То той злodyй Юрчишин, шйо вбиває свою маму! Він тогди дзвiгнув (ударив) свою маму мако-гоном по крежах, прийшов до мене тай каже: „Ходім крясти бучків!“ А я кажу: „Я си бою!“ А він каже: „Не бiй си, дурню, ходи!“ Тай дивiт си, прьошу пана, отак мене затыгнув у лiс! В лiсi здибав нас ще той Семен, той злodyга, сказив би си, тай так упхали мене, саряку невинного, в клопоцiю!

— Гай, гай, давай, Цигане, гроші, та не вповiдай менi, що ти не винен, бо се тобі не першинка!

— Я, паночку, бігме не злodyй, ану, ци ще їмили мене май коли в лiсi!

— Еге, бо добре втiкав-сь!

— А-я, втiкав, таки не могли ймити тай уже; аж тепер зробили мене таким злodyєм!

— Ну-ну, давай гроші! — сказав управитель.

— Прьошу, прьошу, паночку, коли ласка божа, воля панцка, прьошу ряхувати! — При тiм виймив Циган з далека iзза пазухи хустину з грiшми, розв'язав її i поклав на стiл.

— Та тут нема, Цигане, всiх грiшних, ще бракує 65 крейцарiв!

— Ну, коли не маю, то шйо зробю?

— Йди до дому та встарай!

— Вайльо, вайльо, що я буду нешесливий рьобити? Паночку дорогенький, є в мене семеро дiточок, не вмешила би божка! Я заложив свiй мiх iз кузнi та приніс вам гроші! Мiха нема, та

мусит жінка рьотом димати! Та так димає, паночку, так димає, шійо аж і' зюби почорніли від диманя! Змилуйте си та спустіт тих 65 грейцарів!

— Я не можу нічого спустити! Давай гроші всі, або забирай ся! — сказав управитель.

— А як не буде петки, то шійо буде, прьошу пана? — запитав Циган.

— Підеш сидіти, влодюго!

— Вайльо... сидіти? Я, паночку, не пішов би до арешту, хоть най буде шійо хоче; кожюшійок сей прьодам, а до арешту не піду!

— Ну, то йди, встарай ще решту грошій! — відповів управитель.

Циган зачав завивати свої гроші в платину, а при тім скотив ся один крейцар на підлогу. Він підіймив той крейцар, поцілував його, кинув до тих других грошій і заголосив:

— Грейцарику мій дорогенький, ти так падеш, як коли би ти мені був нездалий, як коли бис не знав, як гірко я тебе заробив... А дивіт си, паночку! — і при тім обернув ся він до управителя. — Коли ласка божа, а воля панцка, шійо за новенькі корьонки будут іти на штрьоф! Боже, Боже!

Завязавши гроші в хустину засунув їх поза пазуху і вклонившись аж до землі, пішов.

— Ласка божа, воля панцка; ну, тай вже! Дай вам Боже здоровечко, паночку! — сказав Циган, виходячи на двір.

— Гай іди, йди! Я вже знаю, якого здоровля ти мені бажаєш! — відповів усміхаючись управитель.

Глярій Карбулицький.

III. На провесні.

Осінь була дуже студена.

Як викопували бульби, то дощ падав день і ніч без упику, а з півночи потягало проймаючим холодом, так що заходили запарі наче серед лютої зими. В ту пору при копаню бульби на панськім простудила ся вдова Горпина, тай пролежала цілісіньку зиму у хатній на полі.

Коб не добрі люди, була-б лежачи хорою згинула з голоду і холоду, а Петрик і Касюнька теж були би пішли маминою дорогою.

Добра сусідка Ксенька навідувалась до хорої Горпини на день разів кілька; а за кожним разом щось приносила у вузлику або в придолі. Мамі все приносила щось ліпшого, а дітям чого будь, щоб тільки не голодні були.

Та як принесла, то зараз і наказувала:

— То вам, Горпину, а діти мають своє; не роздавайте їм, вони чим будь наситять ся, а вам не те, ви слабії!

А потім обертала ся до дітей:

— А ви, діточки, не просіть у мамі нічого, бо видите, що мама слабенькі! Бавте ся собі, тільки не гудіть дуже, а то он та Бозя злізе і бити-ме вас!

Діти поглядали зі страхом на старого, аж почорнілого образа, і се мало значити, що будуть спокійні.

По тих наказах добра Ксенька виходила, а часом то ще з сінній верталась і таке саме наказувала.

Зразу діти грали ся і все поглядали на образа, а далі забували і казали до мамі:

— Маму, їсти хочемо...

Мама тоді ділила ся з ними й тим ліпшим і наказувала, аби цьоці не казали, що вони їли від мамі.

Бувало так що день. Що день Горпина ділила ся ліпшим з дітьми. Мала тільки тих двоє і жалувала їх над усе. Жила тільки для них, побивала ся, мучила ся тільки для них, для Петрика й Касюньки. Скільки вона натурбувала ся, лежачи на полі немічною!

— Що станеть ся з ними, наколи я вмру? Яка тоді доля жде їх? — думала нераз і заливала ся пекучими сльозами. А далі як згадала за добру сусідку, то ставало їй лекше на серці, в ній родилась надія, що в такім разі, як думала, дітям її засяла-б яснійша трохи доля.

Нарешті минула важка та довга зима. Для Горпини вона була найважшою і найдовшою. І як розбитим віконцем у хатину влилось трохи повітря й благої весни, то хоч ще вона була досить недужою, а від того ставало їй лекше і милійше, вона наче на ново народилась на сьвіт, неначе сподівалась якогось великого сьвята, торжества.

Тиждень перед тим, як мали зацвисти садки, вона підвелась із ліжка. Що то радости було в дітей, як побачили, що їх мама вже перейшла ся через хату. Годі вимовити. А як прийшла до віконця та глянула на двір, то аж повеселійшала і подякувала

Всемогучому, що дозволив їй пережити ту страшну та важку зиму, де стільки вазнала горя, нужди й холоду, а що діждала до тої пори, коли родить ся все більше надії на далі. ясної надії.

— Щоб тільки до сил прийти — думала — а тоді піде инакше! Гірко то дуже дивити ся на чиюсь ласку і комусь у руки...

Тиждень ще побула в хаті з дітьми. Ксенька до них уже не навідувалась, занята була роботою. В неділю вечером мусіли йти спати не вечерявши.

Ранісінько встала Горпина, ладилась іти на роботу до двора. За нею повставали й діти. Тай лебедять — їсти. А тут нема й кришки хліба. Їй стало важко, дивлячись на плач голодних дітей. Довго стояла і думала.

— Не плачте, мої ангелятка! — мовила в кінці. — Я піду зароблю, то вам принесу їсти, тільки не плачте...

— А со ви нам плинесете?

— Принесу хлібця, діточки, зараз на полудне позичу вам у гуменної хліба і принесу вам! Тільки не плачте, а бавте ся ось тут на мураві!

І діти успокоїли ся. А вона лишила їм по палкому поцілуєви і пішла до двора, щоб принести їм на полудне хліба... А діти за-сумовані стояли і дивились у слід за мамою. Як уже її не видно було, тоді посідали на мураву і стали гратись.

— Мені мамка плинесут хліба, е!

— А мені такзе...

А. Веретельник.

ІЗ СЛОВІНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ.

ІЗ ЕСКІЗІВ ЗОФКИ КВЕДЕРОВОЇ.

І. І ТО ЛЮБОВ.

Вона була хора. Лежала в убогій комірці. Двері великої хати стояли отвором, до середини вбігла квочка з курятами. Сотки мух сиділи на столі, де ще лежали кусники чорного хліба. На подвір'ю відзивались безроги, зі стайні доходив плач дитини. Грубий, мужеський голос кляв тим часом.

До комірки ввійшов її муж. На собі мав ліпшу одіж, у руці держав батіг.

— Ти таки йдеш? — запитала сумно.

— Розумієть ся, йду! Гульден пятьдесят крєйцарів! Ще треба тішити ся, що взагалі могу заробити!

— Але мені гірше, радше лиши ся дома!

— Не могу! — Віп обернув ся і сказав ще на порозі:
— Оставай в Богом... і... будь здорова! — і зник.

На дворі почув ся ляскіт батога, а по сім задуднів на вулиці вів.

Його лице було, як звичайно, поважне і супокійне. Мав везти до міста сільського купця. Та той ще не владив ся. Його жінка дала візникови склянку кави і булку. Візникови докучав голод і панське сніданє смакувало би йому. Перехрестив ся, його очи блистїли.

Розважив щось, прикликав хлопця, дав йому булку та каву і приказав коротко:

— Віднеси се моїй жінці!

II. Нужда.

Хтось стукає до моїх дверей.

Стук, стук! стук, стук! Як боязлива пташка.

Отвиряю. Мале дівчатко тиснець ся трівожно до мене. Лице цілком синє від морозу, рученята під фартухом, тонка одежина, стара і подерта.

— Чого тобі треба?

Воно не говорить нічого, відкашлюєть ся кілька разів і зачинає співати хрипливим, уриваним голосом:

„Тиха ніч, сьвяточна ніч...“

Я слухаю. Звуки такі страшні, всверлюють ся в серце, мов би мали пазурі. Хочу крикнути:

— Не співай! Не співай!

А однак слухаю. Стою тихо і слухаю.

По любій, скромній пісні йде весела Тиролька. Голосочок ще сумніший, ще нещасливіший. Зі стогоном виривають ся звуки з малої груди.

— Перестань! Перестань!

Дитина дрожить і мовчить. Вона так страшно стрівожена.

— Хто тебе післав співати? — питаю.

— Мама!

— А батька не маєш?

— Ні!

— А сестер і братів?

— Лише маму маю, а вона хора, горить! — відповідає дівчатко.

Я даю йому ніклевую монету і відпускаю. Та мені так тяжко стало зараз! А хрипливий, уриваний голос співає дальше в моїй зимній, одинокій кімнаті.

III. Криниця.

На подвір'ю стоїть криниця. Широка, з подіравленим дахом і з низьким, старим обмурованєм. Вода, яку черпають чорним, зеленавим ведром, чиста мов хрусталь.

Деколи, як не маю що робити, сідаю на низькім мурі і дивлю ся в долину. На гладкім, спокійнім, чорнім зеркалі лежать широкі пасма сьвітла, ясні плями, а коли-ж сонце загляне крізь діри в дасі — горюче, жовте золото. Я дивлю ся в воду і мрію.

Тоді приходить мені нечайно думка: Як за глибока ся криниця? Що там може бути в долині?

Спускаю в долину ведро — глибоко, дуже глибоко. Коли витягну його, в нім вода ясна, як рибяче око, а зимна, як лід. Така погожа, смачна вода!

Але я ще невдоволена. Знов біжить ведро в долину, доки стане ланцюха. Потім ще колишу ланцюхом то в один бік, то в другий. Що там у споді? Як глибоко? Довго, довго треває, заки витягну ведро. Воно таке тяжке! А ланцюх скрегоче, скрегоче! Вже гойдаєть ся ведро над криницею. По нім стікає болото. Дивлю ся до середини. Болото, болото, саме болото. Гляджу в криницю. Вода скаламучена. Ясне, чорне зеркало зникло. Не відбиваєть ся небо там у низу, не лежить золото на спокійній, блискучій поверхні, — багно, погане, болотнисте багно.

Мене гризе совість.

На що каламутити? На що каламутити?

Сиджу на краю криниці і мені тяжко, як коли-б я держала в своїх руках дрозаче, людське серце, цілком розбурхане. А таке було спокійне, таке гарне, таке добре! Але я встромила свої пальці і шукала і гребла. І гребла, гребла, доки не розбудила зі сну всього забутого, всього того, що давно впало на дно і спокійно заснуло, всіх зневаг, болю, гніву, знеохоти і заводу, гіркостий і всього того зла, яке вкидують люди в молоді, спокійні душі. І гарне, добре серце стає повне ненависти й отрути. Як криниця...

Мене гризе совість.

На що вигрібувати? На що?

ІЗ ОПОВІДАНЬ ФРАНЦА МЕШКА.

Пізнанє.

Вона гляділа за ним — за молодим доктором Еллером... Поволи віддаляв ся він по трохи похилій стежці серед низьких, тонких ялиць. Там у долині, де дорога скручуєть ся в бік, став нув і оглянув ся.

Вона стояла ще на тім самім місці. Гляділа за ним. Він зняв мягкий капелюх. Підняв його високо у воздух і поздоровив її ще раз. Вона відповіла на поздоровленє малою, білою хустиною.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XIX.

12

По сїм зник поміж ялицями.

Олена ще довго стояла на тїм самім місці. Безповоротно стояла вона там і гляділа туди, де він зник з дороги. Її ані раз не прийшло на думку сїсти на лавку, де вона передше сиділа, так сильно до нього притулена, як коли-б вони ніколи не мали розлучити ся, так сильно, що одно чуло, як било ся серце другого — скорими, сильними ударами м'якої поезії їх першої любови.

„Він любить мене.. любить мене...!“ — дрожало в її серці, як м'який відгомон далекої, одурюючо-солодкої музики. Її ніжне, майже ще дїточе тіло дрожало під тяжким гнетом того пізнання. В голові шуміла кров, огнисті зьвізди філювали перед очима, які вона закрила своїми малими, тремтячими руками... Аж тепер, коли його не було, стала вона пізнавати значіне і важність пережитих хвиль. Передше була вона всім тим, несподіваним для неї, так ошоломлена, що не могла спіймати ніякої ясної думки. Як дитя в обіймах матери, без свідомости, без думки склонила ся на його груди...

Для неї було ясним лише те, що він їй відкрив: „Люблю тебе... люблю тебе...“

І як відгомон звенїв в її серці рефрен тої старої пісні: „Люблю тебе... люблю тебе...“

Але сього вона не могла йому сказати, не могла словами відкрити. Лише головку склонила на його груди, що скоро і напружено підносила ся.

І мов у солодкім сні прислухувала ся битю його серця, пила душею його любі, солодкі слова... Довкола них і над ними шуміли тонкі ігли ялиць і смерек. А в долині, ген там у долині, шентало озеро, хвильоване поцілуями лагідного вітру...

А вона стоїть там серед ліса спокійно, неповоротно, в задумі — і їй здаєть ся, що ще чує на своїм почервонілім лиці горячий віддих Міляна. Як коли-б його сильні рамена ще держали її в обіймах і так міцно та сильно притискали до філюючої, широкої, мужеської груди. І безнастанно звенить в її ухах, в серці і в душі його приглушений, а однак одушевлений голос:

„Люблю тебе... люблю тебе...“

А ялиці і смереки довкола них, що чули їх тайну, гомонять тихенько:

„Люблю тебе... люблю тебе...“

В горі серед вершків дерев цвіркочуть пташки те саме :

„Люблю тебе... люблю тебе...“

А лагідні хвилі озера — слухай, чи не шепчуть вони між собою :

„Вічно буду тебе любити... вічно... вічно...“

Нараз вона здригнула, як коли-б збудила ся з глибоких мрій. Майже з ляком глянула довкола себе. А коли нічого не виділа, як лише смереки й ялиці та зеленувато-сіню поверхню озера там в долині та мовчаливі гори ген далеко, засміяла ся щасливо...

Вона сіла на вузьеньку лавку.

А коли гляділа понад озеро на далекі чорно сірі гори, думала з особливим, їй ще не знаним почутєм :

„Се отже любов... се вона!... Ще ніколи я не відчувала чогось подібного...“

Се була її перша любов, перше пізнанє, дівоче, чисте, ясне.

Її душа дрожала в солодкім радіню і теплій, як сонце, роскоші; серце отвиралось для нових почувань — так як цвіт льотосу дрожить у срібlistім, місячнім сяєві і поволи отвираєть ся на його чарівні, магічні поцілуї...

* * *

Вона прийшла з матірю над озеро, на літній воздух. Родина Новаків була поважана і значна становищем. Батько був судовим радником у Цілли. Се був дуже строгий і поважний мужчина. Пані Новакова була скромна і надзвичайно добра дама.

З трьох дітей найстарший син уже був покінчив студії і практикував у суді в однім маленькім містечку Країни. Другий син був ще на університеті. Олену виховали монахині в Загребі.

Її душа була чиста, її серце спокійне. Воно не знало ще сильних чувств, ним не стрясали ще туга і біль. Пристрасти ще не шаліли своїми бурями в тім сьвятім, недіткненім серці. Вони ще не заворушили серця, не зранили.

Про любов знала вона лише з книжок. Зі щоденних романів, які вона читала по часті в інституті тайком, по часті дома під час фєрий.

Може вона під час фєрий і кокетувала трохи з яким поручником, що мав малу борідку і тонкий стан. Але досі вона ще не знала, що то любов.

* * *

Дні йшли за днями.

Олені цвило найкраще щасте. День-у-день бачила Міляна. Бодай кілька слів перекинула з ним що дня. А коли якого дня не могла з ним говорити, здавалося їй, що той день марно страчений. І вона чекала з горячою тугою тої хвилі, коли знов почує мягкий, себе свідомий голос, погляне в його супокійні, горді очі...

А коли потім на ново з ним зійшла ся, була така щаслива, така надмірно щаслива... Серед того щастя минув місяць.

* * *

Вечеріло.

Пані Новакова була трохи хора. Олена була цілий день коло неї. Під вечір пішла на прохід. Сама.

Вона не любила товариства, тому й не шукала товаришки. Їй було приємно так самій, могла спокійно віддавати ся своїм думкам, спокійно мріти солодкий сон гарної, віжної, тайної любови... Розжарений круг сонця спадав поволи за гори. Вечірній сумрак ляг на ліси, на озеро. Тихенько шуміли вершки ялиць. Тонкі ігли смерек дрожали лагідно і дотикали ся серед тихого шепоту. Мов би хотіли цілувати ся.

Озеро порушало ся ледви помітно і лагідно било о береги. Ялиці і смереки ясно відбивали ся з берега у спокійній воді. Мов би ліс стояв в воді, спокійний і чорний, як той на березі. Дивний, таємничий супокій лежав над лісом.

Мабуть і дерева почали мріти, сумрак їх колисав. Як змучена дитина, що тихим, заспанним голосом говорить свою вечірню молитву і майже вже спить, такі ліси в тій порі. В полу сні дрожать вони ще тепер. На хвилю перестают і знов шумлять тихим, завмираючим шумом, як у першій неясній сні.

Олені було так мягко на серці, так солодко та при тім так сумно. Щось виривало ся, текло з переповненого серця.

Вона мусіла перемагати себе, щоб не зрадити заспаному лісови своїх тайн, своєї любови.

Щось мов сльози заясніло в її гарних очах. Вона була-б найрадніше розплакала ся серед того чудового, вечірнього спокою. На груди божественної природи виплакала своє хоре щасте, біль свого серця, який викликувала солодка, але таємна, захована любов.

Заглублена в своїх снах і мріях ішла вона поволи і тихо по стежці вздовж озера. По обох боках зеленіли ялиці й смереки,

через які де-не-де було видно в долині озеро. Нараз Олена стала. В долині на березі, яких п'ятьнацять кроків від стежки, стояли дві стрункі постаті — молодий мужчина і молода дама. Тому, що вечеріло, Олена не спостерегла їх скорше. І ті обоє не бачили й не чули її. Вони були звернені до озера і певно не очікували ніякого занепокоєня...

Мужчина обняв правою рукою її тонкий стая, вона обвила лівою — його шию. Голову склонила на його рамя... Олена мов скаменіла. Вона бачила, як він схилив своє трохи сухе, але гарне лице до її щоки і витиснув на оці довгий поцілуй... Олена тихенько скрикнула. І мов зранена серпа побігла туди, звідки прийшла...

Пара над озером, сполохана криком Олени, обернула ся. Вона бачила, як поміж ялицями і смереками втікала невизначно дівчина. Молодим мужчиною був доктор Еллер — ідеал Олени; його товаришка — молода пані В., жінка підстарілого, спенсіонованого висшого офіцера. Її муж лічив ся тут з якоїсь недуги, вже двацять і шестий рік, гарна жінка шукала забави...

Олена прийшла до гіркого пізнання, що доктор Еллер, якого вона любила цілою душею невинної, недосвідної дитини, дивив ся на неї лише як на приємне проведене часу... Як иней ніжний цвіт, так той удар знищив її щастє. Обманена, страшно обманена вже в першій любови... А те пізнанє майже зломило її серце...

* * *

Кілька день потім від'їхала пані Новакова зі своєю дочкою. Ся не могла довше жити в тій атмосфері, якою віддихав також доктор Еллер... Вона не попрощала ся з ним. Але він чув себе ізза того дуже нещасливим. Йому було жаль лише тої забави, якої сподівав ся від того „ніжного хрущика“...

За те тим більше бавив ся з панею В...!

А при тім йому ніколи не прийшло на думку, що він — убійник, убійник ідеалів невинної дівчини, убійник її щастя, убійник її чистого, дівочого серця...

Переклав

Фриць Тимощук.

ІЗ „ДИЯЛЬОГІВ“ ДЖАКОМО ЛЕОПАРДІ.*)

І. Розмова Землі з Місяцем.

Земля. Дорогий місяченку, я знаю, що ти в силі говорити і відповідати; прецінь ти людина. Нераз я це чула від поетів. А наші діти вневняють, що ти справді маєш уста, ніс, губи, — точнісінько так, як в них яке-небудь. Кажуть також, що це бачать на власні очі. Тай нема що казати: в тім віці зір дуже бистрий. Що до мене, не сумніваюсь, що тобі відоме моє людське походжене. Що більше: як я була молодша,

*) Джакомо (Яків) Леопарді (1798—1837), найбільший поет доби т. зв. обновленя італійської літератури — романтик. Цілих 39 літ свого злиденного життя йшов шляхом Голготи, а його поезія скупана в крові серця. Вихований по більшій часті Єзуїтами, вже змалку носив монашу рясу, та в 20-ім році життя скинув ненависний одяг і вирвавшись згід батьківської опіки, лишив рідну хату і пустився в Рим, забравши з собою нужду й генія. Се були його нерозлучні товариші аж до смерти. Вже в 13-ім році життя написав „Історію астрономії“, в 17-ім „Уваги над народними помилками старинного світа“ і т. д. пригтовляючи ся до „Співів“ (Canti), „Думок“ (I Pensieri), „Моральних праць“ (Opere morali) та „Листів“ (L'epistolario). „Ні один письменник — каже Vittorio Tulli — не був більше особистим і суб'єктивним, як Леопарді“. На стиснених болем устах грає вічно згідна усмішка скептицизму й песімізму, та в ній криється щось, що приковує до себе. „Леопарді — каже De Sanctis — викликає противні почування, як старається. Не вірить в поступ, та велить тобі його бажати; не вірить у свободу, та велить тобі її любити. Любов, славу, чесноту називає злудою, а розпалює в твоїй груді незглубиму тугу до них. Він скептик, а змушує тебе вірити“. Отсі дві „Розмови“ виняті з „Opere morali“, себто 25 дияльогів, що своїм змістом тикають найрізноманітніших питань людства: справ житєвих, природи, кінця всякого ества, людських почувань, страстей, надій, чесноти, пороків, слави, знання і т. и. — П. К.

привела на світ чимало діточок. Не подивуйся, що чуєш від мене слово. Та, мій ти красний місяченьку, помімо того, що я була твоєю сусідкою стільки віків, що вже й число їм забула, я не промовила доси ніже слова до тебе. Клопоти так мене обсіли, що віколи було й думати про балаканє. Нині мої орудки дуже незначні, ба навіть, мож сказати, полагоджують ся без мене, а я не знаю, до чого вже взятись і вмираю з нудьги. Тому заповідаю на будуче часті розмови з тобою, тай хочу не одно дізнатись про твої справи, як-що це тобі не противне.

Місяць. І не гадай! Коби так доля захистила мене від чого иньшого, а що вже ти — я певний, що не сподіватись мені него від тебе. Як тобі хочеть ся зі мною балакати, говори до схочу. Хоч я приятель спокою, — це-ж ти знаєш, гадаю, — тебе слухати-му і радо відповідати, приємности твоєї ради.

Земля. Чи чуєш цей любий шепіт, який счиняють небесні тіла в своїм круженю?

Місяць. Щоб не збрехати, не чую нічогосінько!

Земля. Тай я не чую нічого, крім шуму вітру, що віє з моїх бігунів до рівника і з рівника до бігунів. Та в ньому ні сліду музики! Ба, коли Пітагор каже, що небесні стихії видають певний звук на прочуд солодкий; каже, що й ти береш в тім участь, та єси осьмою струною цієї всесвітньої ліри; але я оглушена самим звуком, не чую його зовсім.

Місяць. І я без сумніву оглушений звуком і — як я сказав — не чую його, тай нічого не знаю, що-би я був струною.

Земля. Отже звернімо на що иньшого! Скажи мені, чи ти дійсно заселений, як впевняють і присягають тисячі старинних та нових філзофів — почавши від Орфея аж до De la Laud'a? Та скільки я не намагаюсь продовжити свої ріжки, що їх люди називають горами і горбами, а я при помочи їх кінчин тебе подивляю, — не можу на тобі дослідити ніякої живої твари.

Місяць. Про твої роги не скажу нічого! Що я заселений, це певне!

Земля. Якої краски ті люди?

Місяць. Що за люди?

Земля. Себто твої жителі! Хиба не кажеш, що ти заселений?

Місяць. Ну, так, та що з того?

Земля. Слідує, що чейже твої жителі не всі скоти?

Місяць. Ані скоти, ні люди; я не знаю, що то за порода сотворінь — одні й другі. А вже з тих кількох натяків про людей, о скільки я замітив, не зрозумів ніже йти.

Земля. Отже якого роду сотворіня?

Місяць. Дуже численного і різнородного! Цего ти не знаєш, як я не знаю твоїх жителів!

Земля. Це виглядає так дивно, що не чуй я того з твоїх власних уст, ні-за-що в світі не няла-б віри. Тебе ніколи не здобував ніякий твій житель?

Місяць. О скільки знаю, ні! Та й яким чином? для чого?

Земля. З честилюбности, з захланности, — штучками політики, оружем.

Місяць. Я не знаю, що значить оруже, честилюбність, політика, словом — не розумію ані слова в твоєї бесіди!

Земля. Та коли-ж знаєш оруже, то певно знаєш війну! Бачиш, недавно якийсь фізик звідси відкрив там при помочи далековидів — це прилади до дивлення ся з великого віддаленя — красну кріпость з простими баштами. Знак, що твої народи воюють, як уже не в иньший спосіб, то бодай обложним боем і борбою з мурів міста.

Місяць. Прости, земле добродійко, як-що відповім трохи за сьміливо, як це годило-б ся твому підчиненому чи наймитови! Але ти справді дивненька собі з твоїми пересьвідченнями, буцім всі твори цілого світа схожі на твої власні. Ніби-то природа не мала иньшої роботи, тільки тебе у всьому наслідувати. Кажу, що я заселений, а ти вже заключаєш, що мої жителі конечно люди. Замічаю, що ні, а ти, признаючи, що суть иньшими сотворінями, не сумніваєш ся, що й вони зліплені з тої самої глини і з тими самими пороками, що й твої народи; та виїзджаєш з далековидом якогось там фізика. Та як-що цей далековид не бачив ліпше чого иньшого, я пересьвідчений, що його зір такий самий, як твоїх дітей, що найшли на мені очи, губу, ніс, чого я сам не знаю, де глядати.

Земля. То навіть і це неправда, що твої краї порізані широкими, чистенькими вулицями, та що ти управлений? Це-ж з Німеччини видко цілком точно, при помочи далековиду.

Місяць. Чи я управлений — не знаю, а своїх вулиць не бачу.

Земля. Мій любий, треба тобі знати, що я дуже добродушна та низьколоба. Не дивниця, що люди одурюють мене легко. Але можу тобі сказати, що хоч твої жителі не старають ся тебе підбити, все таки нераз тобі грозила небезпечність. Густо-часто задумувало багато тутешніх жителів тебе загарбати і в тій цілі робились великі приготування. А ні, то вилазили на найвищі гори, ставали на пальцях і витягали руки, та не могли тебе досягнути. Що більше: вже не від нині, бачу, слідять за кожним твоїм рухом, лагодять карти твоїх країв та шірять висоту гір, які вже називають по імени. З прихильности до тебе я вважала своїм обовязком тебе о тім повідомити, щоб ти всякий случай був готов до оборони. Ідїм далі. Чи дуже тобі допікають собаки, що на тебе уїдають? Що гадаєш про тих, що иньшим показують тебе в ями? Чи це правда, що ти проверчений наче рожанець, як гадає один новійший фізик? що ти, як влевняють деякі вчені, зроблений в кружка сьвіжого сира? що одного дня, чи може в ночі, розрізав тебе Магомет на двоє наче кавун, — та що кусник твого тіла залетів йому за рукав? Чи ти радо стоїш на вершку мінаретів? Що гадаєш про празник байрам?

Місяць. Ну-ну, в Богом, Парасю! Тут зайва моя відповідь і я каю ся, що перервав звичайну мовчанку. Як тобі захотілось плести ні в пять, ні в девять, та не маєш що иньшого до роботи, замісь звертати ся до мене, лїпше зробиш, як велиш своїм людям змайструвати иньшу планету, що кружити-медовкола тебе і буде вироблена та заселена на твій лад. Ти не знаєш про ніщо говорити, тільки про людий, про псів і подібні єства, про що я маю таке з'ображенє, як про те величезне сонце, що докола нього, як зачуваю, кружить наше сонце.

Земля. Дійсно, чим більше намагаю ся в розмові з тобою власні справи полишити на боці, тим менше мені це удасть ся. Але від тепер буду обережнійша. Скажи мені, чи то ти робиш собі забавку і витягаєш мені в моря воду, а відтак спускаєш на долину?

Місяць. Може бути! Та припустім навіть, що я тобі чиню ту або иньшу псоту, я однак цього не замічаю: так само, як ти, гадаю, не замічаєш многих твоїх впливів на мене. А вони мусять бути о стілько значніщими, о скілько ти мене пере-висшаєш величиною й силою.

Земля. Сказавши правду, не знаю про ті впливи нічого, хіба це, що в ряди-годи забираю від тебе сонішне, а від себе — твоє сьвітло. Знаю ще, що підчас твоїх ночий сильно тобі при-сьвічую і це по части бачу сама. Але я забула найважнійше. Хотіла-б я знати, чи дійсно — як каже Аріосто — все те, що чоловік згодом теряє, себто молодість, краса, здоров'є, труди і видатки на придбане знання, щоб жити в почестях, справляти дітей на праві стежки, оснóвувати або бути сподвижником хосенних заведень, — чи все те лине і громадить ся там у горі, так, що все, що людське, находить ся на тобі, з виїжком глупоти (вона нерозлучна товаришка людей). Коли це правда, припускаю, що ти мусиш бути наповнений по береги і на тобі вже нема ні клаптика вільного. Особливо ж останніми часами, коли люди потратили дуже багато (приміром любов вітчизни, чесноту, великодушність, честь) і то не по частно, цей або той, як давнійшими часами, але всі загалом і то цілковито. Очевидно, коли вони не там, то деінде певно їх не глядати. Тому хотіла-б я заключити з тобою умову. На підставі цього договору ти мені тепер звернеш і на будуче поволи звертати-меш весь цей крам. Впрочім, гадаю, і ти сам радо схочеш позбутись цього, найпаче-ж розуму, що, сподіюсь, займає там чимало місця. А я велю людям платити тобі рік-річно гарні гроші.

Місяць. Знов вертаєш до людей. Та що, як ти вневняєш, глупота не опускає твоїх країн, хочеш за всяку ціну зробити з мене дурня та збити мене з толку, глядаючи цього, про що я не знаю, ні де воно знаходить ся, ні навіть чи гине або лишаєсь де на сьвіті. То знаю добре, що тут його немає, як нема нічого иньшого, про що розпитуєш.

Земля. Бодай мені скажеш, чи там є пороки, злидні, нещастя, болі, старість, словом — горе? Чи розумієш ті назви?

Місяць. А, це що иньшого, і то не лише назви розумію, але й їх значіне знаю, на прочуд гарно. Бо замісь тамтого, як ти гадала, я осьтим цілковито заповнений.

Земля. Що перемагає у твоїх народів — надмір чи недостачі?

Місяць. Недостачі, річ ясна!

Земля. Чим ти багатший — гараздом чи бідною?

Місяць. Нуждою — і то без порівняня!

Земля. А взагалі твої жителі щасливі чи безталанні?

Місяць. Такі нещасливі, що я не поміняв ся-б із найщасливішим зпоміж них.

Земля. Точвісінько це знайдеш і тут. Я навіть дивуюсь, що ти, впрочім такий від мене відмінний, у сьому цілком схожий на мене.

Місяць. Також що до виду і круження та сонішного освітлення — я на тебе схожий. А це не більше дивне від того. Лихо спільне всім планетам всесвіта, а бодай цього сьвіта сонішного; цілком так, як круглий вид та иньші прикмети. І як би ти могла підняти голос так, щоб тебе почув Уран та Сатурн, або яка иньша планета цього сьвіта, і як би ти спитала, чи на них горе має місце, та чи добро перевисшає, чи не дорівнює злomu, — всякий відповів би так, як я. Кажу так, бо я про те розпитував Венеру та Меркурія. До тих планет зближаюсь від часу до часу більше, як до тебе. Про це я питав також деяких комет, що переходили поуз мене. А все дістав таку саму відповідь. Гадаю, навіть сонце і кожда зірка відповіла-б так само.

Земля. Але я все таки сподіюсь ще гаразду. Особливо нині обіцують мені люди на будуче багато великого щастя.

Місяць. Вольному воля! А я тобі ручу, що можеш дождити по віки вічні.

Земля. Знаєш що? Ті люди і скоти стають ворухитись; бо тут, звідки я говорю, ніч, як бачиш, або радше не бачиш, мені видить ся. Всі сплять і на гамір нашої розмови впадають у великий страх.

Місяць. Але тут, як бачиш, день.

Земля. Та я не хочу полохати свого люду і вибивати його зі сну, що єсть його найбільшим добром. Побалакаємо в иньшу пору. Здоров був, добри-день!

Місяць. Здорова, добра-ніч!

II. Розмова вчителя гуманітарних наук та Саллюстія.

Учитель. Слухайте, мої кохані, це місце тексту мені не до смаку! Остерігаю вас, щоб повага Саллюстія не впровадила вас у блуд.

Саллюстій. Щож тобі з цього, як гудити-меш мої твори? Коли-б мені знате, що зависть не вмирає хоч би й по тисяч дев'яťсоти роках, я волів би бути пенанвисним, як визначним.

Учитель. Хто ти?

Саллюстій. Автор, що його маєш у руках.

Учитель. Хочеш сказати, автор книжки, яку держу в руках, та кохаючись у коротких висловах, не жахаєшся віддати ся мені в руки всею особою. Та як ти тут узяв ся? Але коли маю тебе тут, пожди! Я хотів би, щоб ти розв'язав мені одно трудне питанє, що зродилось на певнім місці промови, яку говориш іменем Катіліни, коли має вийти до битви з військом проконзуля. Ось воно: „Quapropter vos moneo, uti fortes atque parato animo sitis; et quum praelium inibitis, memineritis vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vestris portare“. Скажи мені: чи в школі Нігідіяна, чи Фавста, або взагалі в Нумідії, в часі коли ти наміряв ущасливити народи, повбавляючи їх власного майна, чи де будь і коли-будь учив ся ти реторики?

Саллюстій. Так само, як ти вчив ся етики! Що за питанє?

Учитель. Не розпалюй ся: в той спосіб можеш вилічити ся із з'їдливости, яку ти заявив зглядом Мільона задля любови краси. Скажи мені отверто, якого образу хотів ти ужити в тім місці: чи сього, що його такі як я зовуть степенованєм, чи якого иньшого?

Саллюстій. Так, добродію, сього!

Учитель. Степенованє будь росте, будь спадає, як коли. Тут slučaj спаданя, себто із названих предметів другий більший першого, третій другого і так далі — так, що останній найбільший із усіх. Так?

Саллюстій. О, істинна правда!

Учитель. Ба, коли ти коханий Кріспе, пішов власне як рак, або як мудрі люди, як побачать ворога. Перша річ, про яку кажеш, богацтво, себто — каже Теогнід — річ, якої треба глядати серед голоду і холоду, на суші і морі, кидаючись в потребі із скелі, метаючи ся в море, не зважаючи ні на небезпеку, ні на втому. Друге — честь, яку більша часть людей цінить найбільше, та все не так високо, щоб її не спродати за добрі гроші. Третьою є слава, що многим би теє... як би так можна роздобути без труда та невигоди. Та що це не так легко, кождий рад-не-рад лишає її на боці. Четверте — воля, що не входить в рахунок. Остання — вітчизна, та її вже не найшов би на сьвітї, як би не находилась у словарці. Одним

словом, річ, яку ставши на останньому місці, не то що не більша від інших, але вже від давна не існує; інші — кожда значить більше останньої, а перша є тим, за що люди в кожлу хвилию готові віддати вітчизну, свободу, славу, честь, себто твої інші клейноти; або всі нараз, або зробити інтерес, коли навинеться нагода. Ог і маєш! Чи годилось це імя завивати в бавовну, наче-б ти соромився його написати? Дійсно, як-що Катиліна послужився тим відверненим образом, я не дивуюсь, що він не зворушив слухачів. І добре сталося, що його воїни зле вивязались та стратили битву.

Саллюстій. Я-б міг відповісти, що від моїх часів аж до нині наступила деяка зміна в поглядах і звичаях. Але будь-що-будь твої слова мене переконують і тому вичеркни це місце, та будь-ласка, напиши так, як я тобі скажу.

Учитель. Отже...

Саллюстій. Et quum praelium inibitis, memineritis vos gloriam, decus, divitias, praeterea spectacula, epulas, scorta, animam denique vestram in dextris vestris portare.

Учитель. Сказав — зробив. Так мені подобається такий так гарно. Ручу тобі: пять останніх артикулів такі переконуючі, що вже починаю бояти ся за вислід борби. Як-що Антоній або Петрей не виробили доси до свого війська кращої промови, ну те в цю струну!

Переклав

П Карманський.

ІЗ АНГЛІЙСЬКИХ ПОЕТІВ.

Із Льонгфелльо.

I.

Хай грозою дужче вдарить —
Стане над вечір сьвітлійш;
Хай темнійш кругом нахмарить —
Ранок гляне веселійш.

Хто не стратив віри в щастя,
Той кохання ще вазна;
Всього доста тому дасть ся,
Кому доля не страшна.

Прийде, прийде час вставання,
Збудить мертвий сон могил...
Вірь, надій ся: сподівання
Викликають більше сил.

II.

Втік Мурин-невольник від пана свого,
В глибокім байраці заліг;
Він бачив з кущів, як шукали його,
Як вершник за вершником біг,
Як на ніч багаття в степу запалили;
Він чув, як хорти враз завили.

Залізши в прокляте болото грузьке,
В колючий, густий чагарник,
Щоб око не вздріло ні одне людське,
Від зорів, від сьвіту він зник,
На мить боявсь вийти з багна на дорогу,
Як звірь, що загнали в берлогу.

Нема зла такого, нема тлх пригід,
Щоб він не вазнав на віку:
З'орали йому гідкі смуги весь вид,
Як злодій, щоб був по знаку;
Змережано тіло старе канчуками —
Ганьби не сховаєш латками.

І сонечко сяє і пташка співа,
 І воля і щастя кругом;
 Вистрибує білка, шепоче трава..
 А він перед лютим врагом
 Тремтить з переляку, тремтить і німіє, —
 Здихнути, нещасний, не сьміє.
 Прожив він вік цілий без радісних днів,
 Мов Каїн, що всі прокляли;
 З пекельного рабства, з важких кайданів,
 З тієї кромішної мли,
 Не рветь ся, здіймаючи сьміливий голос,
 А гине як стоптаний колос.

Із Теннісона.

Я не завидую рабам,
 Що позвикали до неволі,
 Ні тим приборканим пташкам,
 Що не літали в чистім полі.
 Усім годити, потурать,
 Над братнім горем не тужити,
 А супокій за ціль обрать..
 Хиба-ж для сього стоїть жити?
 Хто без жалю від себе гнав
 Найкращі людські почування,
 Той не визнає тай не знав
 Ні щастя в сьвітї, ні кохання.
 Кому не важко — що й казати —
 Ріднійшу душу в яму класти?
 Ще-ж гірше — серцем замерзати,
 Так самотою і пропасти!

Із Вальтера Скотта.

Зверху сизий туман, знизу ніч заляга;
 Сон смертельно-важкий охопив все живе;
 Ми не здужаєм встать, побороти врага:
 Слаба наша рука, наше серце черстве.
 Славний батьківський меч оплів сїттю павук;
 Щит, забутий в кутку, їсть давпїсїнько ржа;
 Пронесеть ся в горах самопаловий гук —
 Не курїйка впаде, так загине коза.
 Заспївав би співець про завзяття батьків,
 Але сором бере, як згадаєш про все;
 Мовчить ліра гучна — не зриваєть ся спів..
 Хай же славу як пил вітер геть рознесе!

Ні, перейдуть часи — безголове мина,
 Воруштесь від сну рідний край почина,
 І заняв ся над ним, заблищав у горі
 Огнем промінь ясний молоді зорі.
 Діти жвавих бойців! Для вас сьвітить сей день,
 Перемогу вам дасть ся зоря золота..
 Так не ждiть же палких, побудливих пісень,
 А прямуйте туди, куди кличе мета.
 Ізза гір, із долини уставайте — спішіть,
 Подивіть ся — кати підняли ся кругом,
 За сурмою сурма виграває — гучить,
 На червоний бенкет щоб злітались гуртом.
 Добре, діти! Сьмілійш піднімайте свій стяг,
 Не лякайтесь дарма, не хиліть ся в журбі,
 У кормизі чужій, у гидких кайданах:
 Або скиньте ви їх, або мріть в боротьбі!

Із Гольдсміта.

О милий мій, рідвесенький куточку!
 Де ти подів свою красу і чари?
 Поорано в спустошенім садочку,
 Зелений луг окрили чорні хмари.
 Куди ні глянь — кругом лежать руїни;
 Один деспот загарбав луки й села, —
 Не стало враз багаті країни,
 Що так була щаслива і весела.
 Ясний струмок поріс очеретами,
 Не відбива небесної блакиті..
 Замерло все, сплюндроване катами,
 Мов не жило раюючи по сьвіті.
 А я гадав, побитий тяжким лихом,
 Тиняючись і без мети й без долі,
 Дожити віку в сім куточку тихім,
 Легесенько здихнути хоч на волі.
 Така була бач думоцька химерна,
 Щоб хоч померти рядом із батьками,
 Знаття і правди кидаючи зерна
 Між темний люд, з'убожений віками.
 Так марив я, так мріями все линув
 До тебе, мій коханий, любий краю!
 А що знайшов! Яким розкішним кинув,
 З яким жалем на тебе позираю!

Переклав

П. Грабовський.

Дмитро Маркович.

(Літературна характеристика).

Дмитро Маркович світ божий побачив 26 жовтня року 1848 у Полтаві; дитинячий вік свій прожив на селі в Чернигівщині; освіту здобув у гімназіях у Новгороді Сіверському та Вологді, куди переїхав разом з сім'єю батька р. 1862. На далекій півночі, куди закинула доля малого М—ча, проминули його шкільні літа. Обставини життя у Вологді склали ся дуже добре для хлопця і сприяли розумовому розвитку та ідейному вихованю. Батько Д. М—ча був чоловік освічений і розумний; в хаті його збирала ся часто громада людей розвинених, що цікавили ся письменством, стежили за науковим рухом і жили взагалі справжнім інтелігентним житєм. Всіх їх зібрав до купи єдиний світогляд, міцно з'єднали щира любов до рідного люду, палке бажанне полегчити долю вбогого брата-селянина, рішучість віддати снагу й молоді сили на служення батьківщині — над ними в повітрі носились світлі ідеї 60-их років, ясні надії на луччу будучність та сподівання розсвіту, добра і правди. „Все се мало великий і благодійний вплив на молоді душі і голови нас, синів кріпацького віку“ — каже сам Д. М—ч.*) В сі часи завдяки тим думкам, що керували батьком та його товариством, прокинула ся вперше у Д. М—ча національна самосвідомість, розвинула ся та любов до літератури, яка згодом примусила його зробитись письменником. З усіх людей, які бували в хаті його батька, безперечно найбільш корисною була для молодого парубка знайомість з небіжчиком Ол. Кониським, котрий жив якийсь час в їх сім'ї. Приятельські відносини і щирі розмови по-

*) »З давнього минулого«.

кійного письменника з малим Дмитром лишили слід у всьому його житті. „Перші искри свідомої любови до рідного краю — пише він у висше згаданій статі, — розвинулись під його впливом; завдяки йому я ніколи не забував про свій нарід, жив з ним, учився у його; а що міг, і як міг, переказував громаді у своїх маленьких оповіданнях“.

Легко зрозуміти, що завчасна смерть батька (1865 р.) була великою втратою для д. М—ча, котрому тоді ледві минув 17-тий рік. Університет довелося кінчати д. М—чеві у Одесі, де він слухав викладів на правничім відділі. З того часу наш письменник уже не кидав півдня. На студентським ослоні ще розпочав він літературну діяльність, але спершу пише російською мовою: „Дуракъ“ — оповідання в „Еженедѣльномъ новомъ времени“ (1877), „Маленькое недоразумѣніе“ в „Щолкѣ“ (1880), „Иванъ изъ Буджака“ в „Словѣ“ (1881). Ми вже бачили, під якими впливами зросло в душі д. М—ча почуття любови до занедбаного рідного слова, але нам невідомо, що примусило його піти тяжким шляхом українського письменника; хоч запевне тут в значній мірі виявились благодійні наслідки давньої знайомости з пок. Ол. Кониським, слова котрого: „І завше пишеть те, що бачили, що чули; пишеть так, як говорите“, — сталися для М—ча гаслом його літературної творчости. „І я писав завше — каже він сам, — памятаючи завіт Олександра Яковлевича, так, як говорив, але я ще додав до сього: я пишу не те тільки, як говорю, але й як відчуваю і як думаю“.*) Що думка про звязок між оповіданнями д. М—ча і знайомостю його з Кониським має деякі фактичні підвалини, свідчать трохи висше наведені слова самого нашого письменника про вплив на його думок небіжчика. Отже р. 1883 пише він уже по українськи оповідання „Невдалиця“, котрим і виступає на вбогу пиву нашого письменства. Оповідане се вперше надруковано у „Зорі“ за рік 1890. Р. 1886 живучи в Херсоні, д. М—ч улаштував і разом з жінкою своєю видав літературний збірник „Степ“, де поміж иньшим по українськи були надруковані отсі його оповідання: „Два платочки“, „Шматок“, „Омелько Каторжний“; р. 1891 вийшло оповідання „У найми“, а р. 1894 у „Зорі“ надруковано комедію „Не зрозуміли“ („На різних мотивах“ псевдонім Оленин). По російськи д. М—ч писав у „Кіевской Старинѣ“, „Русскомъ

*) З давнього минулого.

Богатствъ“ („Бразиліане“ р. 1896) та иньших виданнях. Частина українських творів його вийшла р. 1899 у Москві збірником „По степам та хуторам“, що містить п'ять „оповідань слідователя“ („Іван з Буджака“, „На вовчому хуторі“, „У найми“, „Він присягав“ і „Невдалиця“) та комедію „Не зрозуміли“.*)

Судова служба переважно в степовій Україні дала д. М—чеві змогу ближче познайомитись з нашим селом, пильніше придивитись до його сучасного становища, довідатись про його горе; таким робом він здобув собі цінний матеріал для своїх оповідань, з поміж котрих одні дають нам сумні образки щоденного селянського побуту, иньші малюють життя цілком відмінне і оригінальне — на степах, деякі нарешті знайомлять з психологією забійців, злодіїв та розбишак. Отже аби ближче зазнайомитись з літературною діяльністю д. М—ча, перекажемо коротенько зміст його оповідань.

„Невдалиця“. — Панас Музика був чоловік добрий, роботящий: „не було часу, не було години, щоб Панас чого не робив“. Робив він щиро, з усієї сили, але йому якось не вело ся. Може через те, що дуже вже він був тихий; якось люде вибрали його за соцького, побув він трохи, а далі випросив ся:

— Не можу гримати на людей, а не гримавши та без лайки та бійки ніхто не слуха.

Була в його сумнім житті єдина розвага — се скрипка, на котрій він грав дуже добре. Часто доводило ся Панасові тяжко, а надто сутужно однеї зими: хліба не вродило, їсти нема чого, а до того ще податки обсіли, староста гроші править, узяв усе, що було можна, лиш кожуха нового не знайшов. Крутив Панас головою, як би його запобігти лихові, й надумав, що рятунок в Одессі, на заробітках. А як же лишить ся жінка з дітьми? І він поніс до Жида у застав нового кожуха, той дав 10 карбованців, але узяв наперед 5 кар. проценту. З рештою обдурений облесливим Жидом п'яний Панас прийшов до дому без кожуха з двома карбованцями. Надія спекатись лиха, вибитись зникла. Позбавлений останньої надії блукав він по селу в ночі: він був черговим в обході. „Він виразно бачив своїм непросьвітним розумом, по своїому усе життя людей, усі порядки, бачив Жидів, селян... Що не спомяне, які ма-

*) Життєписні відомости й бібліографічні дати нам ласкаво доставив д. С. Єфремов, за що й складаємо йому щиро подяку.

любки життя не стануть, він усюди бачив тільки кривду, горе бідних людей, ненависть і злість. Розпалений мозок усе виявив, завіса зразу спала з очей і він усе почув, усе побачив, але своїм непросвітним розумом по своєму... Нема, нема правди... шахрайство, кривда панує, а правда згнула". З розпалу він хотів утопити ся, але його спинила думка: він згине, а той, хто винен цьому, житиме?

— „Іди, іди, бий Жидів! — щось йому шептало на вухо“. Але саме тоді, коли він розлютований з сокирою стояв під дверима жидівської хати, на Хайці від розбитої лампи зайняло ся вбрання, і Панас кинувсь замість убивати, рятувати її. Лейба хотів дякувати „спасителя“, котрого перед тим обідрав, але Панас відпихнув його і вийшовши геть, подав ся в села. — Через два місяці до волості в Одесі прийшов напір, щоб виправили „сь имущества помятаго поѣздомъ чернорабочаго Аванасія Варѣоломѣва Шлохова или съ общества села N 7р. 32к. за лечение въ городской больницѣ“. Волосні насилу додумались, що „Шлоховъ“ се Музика, але нічого не вдіяли: бо не було „имущества“, була тільки голодна удова та сирітки Левко і Наталка, голодні, слабі...

„У найми“ — образок з життя Дніпровського повіту 1887/8 р. — коли панував страшний голод. „Голод у селі. Страшне слово!“ Нема хліба; прислали, правда, з земства три валки, „але той хліб на новий посів, а їсти.. їсти Біг дасть!“ Сутужно всім, а надто вдові Ганні з малими дітьми. Та воно ще нічого, син її Степан у наймах, прийде на Покрову й гроші принесе. Степан і справді прийшов, але без грошей: його на зиму прогнали. Хтів він де найняти ся, але всюди одна відповідь:

— Хйба не бачиш, що тут робить ся? Самім їсти нічого, а ще й наймитів держати.

А далі бачить: хліба все менше, й пішов геть із села. Ще сумніше стало в хаті, не весело минули різдвяні свята. Коли се баба-сусіда нараяла Ганні віддати Марисю — їй уже 12 год — в найми на хутір за 25 верстов. Вранці зібрались іти, а малий Івашко спиняє:

— Марисю! А Марисю! не йди!... замелзнеш... не треба... — і заплакав. Пішли. В степу розходивсь вітер, хурделиця. Довго йшла Ганна з Марисею, аж побачила, що заблудила. — „Заблудила! — страшне слово у степу, нема страшійшого!“ У Марисі не стало сили йти далі, Ганна понесла її, але упала раз, вдруге, не

може, а до села вже близенько. Ганна поклала дочку на сніг, укрила її, чим було й побігла в село. Коли вона вернула ся з людьми, „Марися лежала, як лягла: рученята захиовані у рукава, ніженьки підогнула під себе, очіці закриті, — а вид тихий, спокійний; усміх на йому сяє...

— Замерзла.... царство небесне, вічний покій, — хтось сказав.

— У найми... у найми оддала!! — заголосила Ганна“.

„На Вовчому хуторі“ — В ночі хлопці коло коней на степу схопили конокрада; зараз повезли його на хутір. В хаті старого Тараса Вовка зібрали ся діди-судці; присуд їх наперед уже відомий: „В степах такий уже звичай: коли піймають конокрада, то живого з рук не випустять, убють і скажуть: „собаці собача й смерть!“ Але все ж почались допити й мордування. Конокрад не признавав ся. Діди поїхали на степ, у хаті лишив ся зомлілий злодій та мала дівчинка, унука Тарасова. Цілісенський день дід Тарас думав, був замислений, а все через того конокрада: „А може він справді не злодій, утік з Київщини“. І перед очима діда встали, неначе живі, ті часи, коли й він був таким утікачем, як вперше оселив ся тут у степу. Старий усе більш і більш підлягав сумнівам і коли ввечері діди знов зібрали ся, щоб виконати присуд, давньої рішучости вже не було: кожен вагав ся; а коли в обороні злодія стала маленька Оленка, нагадала про діти дрібненькі, сім'ю, — судці згодили ся пустити злодія. На Вовчому хуторі над самою кручею притулила ся нова хата — героя тієї тяжкої ночі.

„Шматок“ — се було в осени. Шматок — тобто 2000 шанських овець на степу захопила негода: цілісенський день лив дощ, а над вечір розходив ся вітер з півночі. Ввесь день атагас, два чабани та підпасич не спочивали: щоб часом не розбило шматка й не угнало в степ ягниць: „тоді роби весь вік, не одробиш“. — Пообідали сухим хлібом, а підпасич не їв — його трусила пропасниця: в полотняних штанях та латаній свитині він і змерз і змок. Як почало сутеніти, погнали шматок до двору. Коли сіли вечеряти, побачили, що нема підпасича. Пішов один чабан з собаками в степ, не знайшов. Аж у ранці, як вигнали шпанку знов на степ, атагас з могили побачив, що трохи далі щось біліє, собаки збились на тому місці й прихильно махали хвостами. Він побіг туди й з переляку скамянів: на землі лежав підпасич, очі розкриті, великі

такі й докірливо дивлять ся на сьвіт божий, пальці у роті, зуби їх стиснули, і кров на губах... Собаки прихильно махають хвостами і лижуть йому руки й лице". Приїздив становий робити слідство, але нічого не визнали, бо нічого не було: „йшов шматок, ніч глупа, вітер холодний, підпасич, козак Полтавської губернії Іван Вільний, ішов позаду й „одбив ся“ од шматка. Річ проста, випадок звичайний“.

„Два платочки“. — До баби Ковалихи прийшов, впрохав ся на ніч мокрий, слабий Сокальчеський. Перебув ніч, другу, тай зник, а разом з ним і дві хусточки, що баба придбала на смерть. Почали шукати, знайшли не де, як у шинку. „Дознання“ накоїло великого клопоту панам голові та писареві, а далі повели „зłodія“ аж до слідчого. „Але до слідувателя прийшов тільки пакет та хустки, — арештанта не було, — деь загубили, чи в калюжі застряв, чи од дощу розкис, — не знаємо, але вірно, що не знайшли тай годі“. Вже аж через два роки, як баба Ковалиха прийшла до слідчого за тими хустками, виявилось, де він подів ся: сама-ж баба дала притулок бідоласі Сокальчеському, що багато горя на віку прийняв“, у неї він і вмер.

„Він присягав“. — У селі Петрівці самотно жив старий Мусієнко; мав він гроші й позичав їх людям. Коли се щось з ім стало ся, не дає нікому тай годі: „хова гроші, як собака на сні, сама не їсть і другому не дає“. От якось в ночі в Пилипівку до Мусієнка в хату вдрали ся зłodії, мордували його, але гроший не знайшли крім 10 карбованців, бо решта була в банку. Щоб він їх не виявив, — Савродим, відомий на все село зłodій, примусив його присягти. Коли розпочалось слідство, зараз арештували Петренка, бо він саме в той вечір нахваляв ся і лаяв Мусієнка, що той не позичив йому грошей. На селі всі добре знали, що Петренко на се не здатен: „брехня, брехня! Петренко лаяв Мусієнка і я його лаю, так що-ж з того?“ — казав дехто. А слабій, замордований Мусієнко не хтів виявити своїх ворогів, хоч і казав, що знає їх. „Ні, я присягав, я хрест цілував... я кляв ся й божив ся не казати“. Так він і вмер. Тоді вже сам Савродим, котрого Мусієнко простив, признав ся.

„Омелько Каторжний“ — зłodій і забієць, засланий на Сібір, утік звідти й прийшов у рідне село, щоб побачити свою любу сім'ю, але жінка злякала ся, стріла його вороже, а діти не пізнали батька. Се його страшенно вразило: „Явдохо! Що-ж се? Хіба не

пізнала жене? Мої любі! Я-ж щоб вас побачить, утік; я-ж два роки йду тільки заля вас, голубята мої. Ідїть же до мене!“ В одповідь він почув лиш гїркі докори жінки. Тим часом прийшли люде, котрі чекали на його, щоб узяти й повели в холодну. Вранці бідолаху повезли з села. „Очі його когось шукали проміж людий; та того, кого шукали, не знайшли...“ Вже коли минули село, до воза підбігла його жінка, кинула клунок з сорочками та хлїбом і поцілувала руку Омелька. „Прости мене!“ — тихо промовив він.

„Іван з Бужака“. — Зріс він на степу, серед чабанів з вівцями та собаками. „Безмірний степ, боротьба з холодом, хугою, дощами, з літньою спекою, з вовками й степовими злодіями поклала свою печать на всю постать і вдачу Івана“, котрий за сїм копїток зарїзав прикащика й не почував себе винним: „А як же він казав, що дасть гроші, і не дав, — він повинен був дати“. І от коли засуджений на Сїбір Іван був у тюрмі, там в ночі знайшла ся дитинка. З розмов своїх товаришів зрозумїв Іван, яка доля чекає бідолашну слабу жінку у Сїбірі: „холод, голод, з дитинкою, — без грошей“. Вранці саме як його закували в кайдани, щоб вести на каторгу, він прийшов до „смотрителя“. „Дитина... Сїбір... Отут у мене черес. Тут є гроші — нехай дитинї. Мале, голе... мати не адужає“. Віддавши всі свої гроші він вернув ся до товаришів і вперше в тюрмі осьміхнув ся. „Добрий, теплий вираз свїтив ся в його очах“, коли він ішов у далеку дорогу.

Отже, як виразно бачимо з сього коротенького перегляду змісту оповідань д. М—ча, вони здебільшого картини народнього лиха, що яскравими барвами малюють сумне становище нашого села; їх головна тема — лихі соціально-економічні і моральні умови сучасного життя нашого народу: економічна залежність від иньших верств суспільства, котрі користують ся працею вбогого селянина-наймита, будують його потом і кривю свій добробит, але як прийде несподіване лихо — голод або що, коли саме на селї й є пекуча потреба в запомозї, коли вся надїя на заробітки або найми, — вони не вважають за обовязок хоч прогодувати тих, від кого вимагали і совісної праці і чесних відносин до хозяїна і пильнування господарського добра, неначе власного, — й вигоняють проти зими... „Робив, робив, а проти зими взяли тай прогнали... За що-ж, за що-ж вони таке роблять?“ питає Ганна свого сина Степана, що прийшов до дому („У найми“). Але-ж не вважаючи на таку несправедливість до робїтника, люде мусять іти в найми,

їх женуть туди злидні; там можна заробити — хоч трохи грошей. „А на те-ж вони й гроші, щоб усе купувать: і працю людську, й силу, й волю...“ („Шматок“).

З цієї залежності виникає експлоатація народніх сил, що виявляєть ся в дуже розмаїтих формах. Людина для „хозяїна“ се лиш пара робучих рук, автомат, від якого вимагають певної праці, не бажаючи навіть знати, чи стане у його сили виконати завдання. „Хозяїнові“ байдуже, що наймит — іноді мале хлопча, — через слабість не має фізичної змоги робити; яко автомат наймит певне немає права недужати, хоч часами він не може не заслабнути, вдягнений в осени лише в полотняні штани та драну свиту, як от підпасич Іван Вільний („Шматок“); нема вже чого й казати, здоровле й житте навіть якогось там наймита не можна ставити вище від хозяйського добра; на шальках господарського серця напевне гроші й зиск переважають житте наймита: небезпечний для хозяїна шматка, певніше для його кишені, день минув „благополушно“ — відбило ся лиш кілька ягничок — смерть убогого слабого підпасича не йде в рахунок... Справді — „шматок варт 12 тисяч карбованців“, — чи можна-ж панському атагасові „кннути шматок шпанки та дивитись за хлопцем?!“ Мимоволі виникає питання, хто-ж винен в сій страшній (і в безлічі не менш тяжких, але нікому не відомих) драмі — в голодній смерті охлялого підпасича? Нам здаєть ся, що крім сумних обставин значна частка вини припадає й на експлоатацію. Чи може трохи винні й добродій „хозяїн“, що саме безпечне „кушають чай“ коли замерзає бідне хлопця? — Ту-ж експлоатацію бачили ми вже попереду в оповідані „У найми“. Нарешті чи не жертва сього здріства, користовання чужою роботою майже дарма — і Іван з Буджака, що робив ціле житте „за два чи три карбованці на рік“ і не міг випросити у „прикащика“ тридцяти копійок?

Ось перед нами й инше лихо, ще може страшнійше й могутійше, — глитаї, що часами забирають у свої лабети цілі села, душать їх, руйнують до щенту людське господарство, нищать добробит. Кільки років панування такого добродія — і в заможньому коліс селі здебільшого самі харпаки старці. Історичним лихим генієм українського люду являєть ся Жид, що протягом віків ссе народні сили. В оповіданнях д. М—ча ми знаходимо досить виразно одмальовану постать Жида-глитая („Невдалиця“). „Пан“ Лейба, Гершко („Він присягав“) або якийсь инший дає людям

гроші в позичку, але бере за їх дуже високий процент: „Гершко бере за два карбованці півтора, а через два або три роки виходить, що винен йому вже рублів 15. Дивно якось виходе се у Гершка. Звичайно, письменний чоловік може-б і зрозумів, а прості люде бачуть тільки, що платять тай платять і кінця нема“. До того-ж без заставу не дасть ніколи в сьвіті, а річі, що приносять йому, цінує страшенно низько й коли є змога, ще й піддурює людей: тут звичайно стає йому у допомові горілка й підлесливість. Маяке, понижене поводженне з людьми, що їм горілка затуманила вже мізок, улєкшує йому грабуванне селян. Огидлива сцена шахрайства з кожухом бідолашного Панаса — сумний образок дійсности. Кільки прикрої правди в словах обдуреного Панаса, котрому „здавало ся, що все горе від Лейби, що він повинен за все одвіт дати! Від Лейби — його бідність. Лейба грабує, вся неправда від Лейби, від його-ж усе шахрайство“. Чи можна обвинувачувати селянина за те, що „непросьвітний слабій розум бачив тільки в Лейбі все зло?“ І справді, куди він не гляне, що не згадає, повсюди бачить тяжкі наслідки порядкування глитая: „Де-ж його воли? Чи не Жиди продали? Жид Лейба забрав. А хто знущаєть ся над людьми? Чи не Жиди? Вони... А кожух де? У Лейби...“ Жидова оповила все, панує непереможно не то в селі, а й у місті: забрала собі до рук крамарство, торговлю. Без Жиди селянин майже не має змоги продати злобутки свого господарства; Жид і дасть йому дешевше, ще й обдурить. Селянин звик до сього, терпить мовчки, шахрайство Жиди його звичайно не дивує: „на те він і Жид, щоб обманив“; але все-ж, чуючи на власній шкурі дошкульність жидівського здирства, він инколи обурюєть ся, от хоч би як Панас Музика, коли його обдурили Жиди, й купили буряки за чверть ціни: „Що-ж, хибя то по правді? Що-ж я наймит Жидам? І де у мене була голова, що я не бачив сього? Що-ж се таке? Немає: шахрайство і годі...“ В боротьбі з сим глитайством, шахрайством та здирством падає знеможений наш люд. Але того ще за мало. Поруч з пявками-Жидами — хай би вже чужі — в нашому селі є ще й глитаї свої („Він присягав“). Проява сумна, але дуже розповсюджена в наші часи. Глитаї із своїх людей має в порівнанні з Жидом багато відмінного. Тоді як Жид, — ми бачили вже передніше, — обдурює, шахрує, звичайно поводить ся з людьми мякенько та любенько, облєсливо — Мусієнко, новий і дуже характерний тип глитая — людина сувора й жорстока. „Нехай, каже, мруть, коли нема

хліба. То брехня: не мерли й не вмируть. А як береш, то треба віддавати“. Нема чоловіка, щоб у його Мусієнко не допевнив ся свого, не виправив гроший: і баба Горпина, що цілий вік позивалась, і відомий злодій Савродим — віддавали йому позичене. Сього він досягав своєю незломною енергією, байдужістю до людського горя; і тут знову яскраво зарисовуєть ся різниця між ним і Жидом. „Гершко не тіснить: є гроші, бере, а ні, він підожде, тільки процент кладе великий. А Мусієнко ні за які гроші не відкладе, а прийде й своє збере; доти не вийде з хати, поки свого не візьме. Сльози, людське горе, задля його все ніщо, він не подивить ся, що може чоловікови нема чого їсти, — візьме своє. Лаяли його, хтіли бити, а йому все однаково — бере гроші і кладе у кишеню“. Селяне, котрих злидні примушували звертатись до сіх пявок, і котрі хоч на яких тяжких умовах, а все здобували собі у них запомогу, правда непевну, ще більш ніж на здирство, ремствували, коли глитаї не хтів позичати зовсім гроший. Взагалі погляд люду на глитаїство видко з слів діда Панаса: „Які гріхи (у Мусієнка)? Процент — оце і гріх, великий гріх!“

До всього сього треба додати ще податки, що страшеним тягаром обсіли селянина і ще більш згіршують його становище. Податки дуже численні й розмаїті, часом якісь непевні, як видко в їх реєстру в „Невдалиці“: „окладу й подушного пять карбованців; на волость три; та що лічити: на школу, на стан, на сільську розправу, на волость, на квартиру урядникові, на сільську почту, на пам'ятник, на квартиру, на розсильного становому, в управу за хліб...“ Сей тягар ще збільшують волосні урядники, — темні, неосвічені, нечесні, котрі завше відносять ся до селян згірдливо, инколи навіть знущають ся над убогими людьми. Доволі пригадати, як поводитись голова й писарь з слабим Сокальчеським („Два платочки“), як жорстокосердно староста з соцьким трусила й брали за податки останню сорочку у Панаса („Невдалиця“). Иноді панове урядники волосні ще й в голові мають не гурт смальцю: у їх тільки й стає на те, щоб сидіти в кумпанією в шинку та пити; якийсь соцький швидче дасть ділу ради („Омелько Каторжний“). Та се-б ще нічого, а найбільше лихо волосних порядків — се шахрайство. Волосні урядники иноді в спілці з глитаїями, і горе тоді вбогому хліборобові! Ось характерний зразок: От він (Панас) на роботі: багато дїтий, хлопців, жінок і декільки парубків на греблі з лопатами весною, у саму горячу пору для оранки. „Чого-ж се

так? Як-же? Гребля жидівська! Чому-ж зганяв соцький та голова? Хиба-ж по правді, хиба-ж то громадське діло, хиба то шлях? — сказали його думки і він голосно промовив: „шахрайство!“ („Невдалиця“).

* * *

Наслідком сих тяжких умов — економічної залежності, експлуатації, глїтайства, шахрайства й неможливих волосних порядків, — і виробились ті сумні обставини, серед котрих мусить жити наш люд. Не багато треба селянинові, потреби його дуже нечисленні, а все часами доводить ся йому занадто сутужно: бракує инколи й черствого шматка хліба, а „нема хліба — нема й щастя на селі“ („Невдалиця“). Саме тоді й дає себе дошкульно і болісно почути незабезпека від голоднечі: „Голод у селі! Страшне слово“ („У найми“). І от перед очима читача повстають прикрі малюнки з життя голодних, холодних, охлялих хліборобів, життя повного трагізму й мало кому відомих, але пекучих страждань; оповідання „У найми“ й є справді „образок з життя“, з якого можна бачити вбожество, нужду і злидні, що панують на селі підчас голоду, коли рахують кожну картоплину, кожну жменю борошна. Але й взагалі злидні не вилазять з сільської хати, вони живуть там завше, без них неможливо уявити собі вбогої хліборобської сім'ї. В оповіданнях д. М — ча є ціла низка яскравих картин злиднів. Ми вже бачили жите бідної удови підчас голоду („У найми“), у якої в хаті Біг дасть на сьвятій вечір навіть грудочки куті; нагадаємо ще про Панаса Музику з його тяжкою, невпинною працею, у котрого не вважаючи на те иноді „нема і шкоринки черствої в хаті“ („Невдалиця“); придивимось пильнійше до того, як живеть ся бабі Ковалисі або Москалісі, що у них їдна думка — „аби на шматок хліба заробити“ („Два платочки“); зазирнемо ми й до хати безталанної Явдохи „Злодієвої“, жінки Омелька Каторжного, що мусить сама робити й годувати ще трьох дітей („Омелько Каторжний“), — зважимо се все й тоді ми зрозуміємо те вбожество, те гірке лихо, що знесилює наш народ.

Сї злидні, се лихо й женуть його з рідної хати на заробітки, в найми, або на переселенне, сьвіт за очі, до Бразилії (див. по рос. „Бразиліане“), де сподіваєть ся він тяжкою роботою заробити якийсь шаг і хоч трохи поліпшити своє становище. Богато горя доводить ся вазнати, богато лиха прийняти чоловікові, а надто хлопцеві

у наймах (ми вже висче зазначили відносини господаря до робітника), на приклад хоч би Степан, що „нужа його заїдала, сорочки немає, шматочки покаляні замість неї“ („У найми“), або Іван Вільний, що в тяжку негоду в осени мусів цілісенський день робити голодний „в полотняних штанях та латавій свитині“ („Шматок“). Хоч як гірко й важко робити в наймах, а все-ж в них часами єдиний рятунок від голодної смерті, але тоді й знайти роботу не легко. Віднота і голод сплджують конкуренцію, зменшують можливість найнятись і заробити, примушують инколи працювати за саму харч: жертвою сієї конкуренції став ся і Степан, що його одрядили проти зими, „бо на ярмарку у Каховці Полтавці поставали дешевше“ („У найми“).

В звязку з сими прикрими обставинами, сим убожеством, тяжкою працею виникає нове народне лихо — піяцтво, що вкрай нищить добробит і господарство нашого селянина, але стає у дуже великій пригоді глитаєм-Жидам. Сумні наслідки піяцтва виразно видко хоч би з Панаса Музики („Невдалиця“) і Сокальчеського („Два платочки“). Панас — людина взагалі непитуща, але не відмовить ся від чарки горілки, котра й спричинила ся до погіршення його становища. Лиш завдяки горілці, що затуманила голову Панасові, зміг Лейба сливе дармо узяти в його кожуха і тим відняти в його останню надію, лишивши йому одно: „луснути з голоду“. Зовсім відмінний од його Сокальчеський — се вже типовий п'яниця, що не може без горілки перебути й дня. Може через се йому „немає де й голови прихилити“. Се-ж піяцтво пхнуло його на крадіж: він віддячив бабі ковалісі, котра дала йому притулок, тим, що викрав у неї дві хусточки.

Тай помимо піяцтва робить часом людей злодіями се саме тяжке вбожество. Ні що, як злидні, змусили піти небезпечною стежкою конокрада Степана в оповіданні „На вовчому хуторі“, і лиш випадком се склало ся для його дуже добре й дало змогу жити чесно, заробляючи на хліб.

Все се, всі сі лихі й прикрі умови сучасного життя селянського творять собою те зачароване коло, з котрого нема ніякої змоги вирватись, дихнути вільнійше, глянути на світ божий ширше. Та більшість і не почуває сієї потреби порвати пута, й живе, чи то нидіє в темноті, злиднях та вбожестві. Лиш поодинокі одиниці бачуть неможливість дальшого існування серед таких обставин, бажають щиро видертись з того заклятого кола, і йдуть

до тієї мети певною стежкою. Така людина — Панас; він розуміє, що тому лихові, яке оточає їх, можна запобігти лиш освітою, що в освіті їх єдиний рятунок, через те він хотів освітити свого сина, „хотів з його зробити письменного чоловіка, щоб не давав себе грабувати, щоб міг і знав як і другим допомогти, жити як Бог звелів, — а тут горе, горе“ („Невдалиця“). Усі Панасові заходи вибитись ідуть марно, він падає в борні, а темнота й злидні ще міцніш обгортають його.

Лишається ся одно — мовчки терпіти, але инколи на се не стає снаги і неможливе становище викликає протест переважно проти здирства, хоч і в досить неприємних формах. Той самий Панас Музика, що так палко прагнув вирватись на волю з того темного царства, позбавлений надії, допроваджений до розпаду, приходиться до сумного висновку, що собі нічим не допоможе, то треба хоч помститись над напасником. „А Лейбо, а пане Лейбо! а п'явка випила крові багато. І з мене досить випито! І ще пити-меш? Ні, шкода! Годі знущатись над людьми... Го-о-лі!“ („Невдалиця“). Ледві чи стало-б у кого сміливості обвинувачувати Панаса, як би він здійснив свій замір. Иньша річ Савродим. У його, певно, зовсім иньші приводи і він тільки прикриває їх помстою за вбогого брата, але все-ж і в його вчинку є частка протесту проти ненормальних відносин, і в його словах треба бачити не самі лиш особисті рахунки з Мусієнком, а й голос тієї голоди, котрій старий залив за шкуру чимало сала: „Годі тоді знущатись над біднотою та голотою!“ („Він присягав“).

Все се робить фон оповідань д. М—ча сумним; нема у його світлих, радісних, веселих картин і лиш кращі почуття, не зашмерлі навіть серед тяжких обставин усіх скривджених, знеможених, здебільшого голодних людей, хоч трохи проясняють понуре тло творів шановного автора. В них розкидані, неначе по темному небу ясні зорі, що сяють лагідним тихим світлом, — вчинки гідні признання, котрі часами своєю високістю й красою досягають справжнього героїства, і погляд читача мимоволі спинається на тих типах людей, міцних духом чи з надзвичайно розвиненим чуттям, що становлять собою окрасу його оповідань.

Ось перед нами селянська сім'я, в її горем, убожеством, злиднями, невпинною працею та клопотом. Але все се не зломало ще великої сили родинної любови, котра тільки й допомагає вбогому людові в його тяжкій боротьбі за шматок щоденного хліба. Не що

як ся любов змушує малого Степана („У найми“) підчас голоду йти проти зими з рідної хати сьвіт за очи, щоб матері та дітям хліба на довше вистало. Хиба се не жертва, неблизкуча, але проте сьвідома й велика? Навіть в душі Явдохи („Омелько Каторжний“) жевріє ще искра приязни до свого чоловіка, котрий занастив їй вік, лишив її саму з малими дітьми серед неволі, нужди та роботи. Неваче жива стоїть безталанна Явдоха, — „одна-однісенька удова...“ — ось вона припала до звязаної руки чоловіка, прощаючись з ним на довічне розстаннє, і нема в її серці й краплі ненависти, докору й зневаги, — в очах її сьвітить ся лиш любов і жаль несьвіцький... І в невеселім житті Панаса Музики („Невдалиця“) є хвилини щастя: він ще не згубив змоги втішатись і радіти, забавляючись в малим Левком; він не забув ще днів своєї весни, давно минулого, молодого кохання. Воно й тепер ще панує в його серці; відносини до жінки загріті теплотою сього сьвятого чуття. Задля його, щоб сперти слези на віях любові Горпини, викликати її усьмішку й захистити від житьового бруду її ясні згадки, він, людина цілком правдива, зважив ся на брехню. Але того ще замало, за ту хустку, що така мила жінці, він віддав свою улюблену скрипку, котра одна розважала його смуток, була єдиною втіхою його. Панас в душі музика й великий артист, що відчуває все гарне, любить поезию, пориваєть ся до неї, й досягнув у штуці чималого ступня розвитку, задовольняючи духові потреби свої і темних селян-сусідів. Отже і серед сього горя, лиха та злиднів можливі навіть високі естетичні радощі. Взагалі Панас Музика — постать вельми симпатична, тип цілком позитивний. Він, здаєть ся, не здаєть на щось недобре, лихе. Навіть своїх ворогів, що заподіяли йому такого лиха, до котрих в душі його мимоволі повстає огида й бажаннє помсти, — не лишає він у біді без помочи. Злість і обуреннє зникають, коли він побачив, що життє тієї-ж Хайки в небезпечности, і він рятує її, хоч і має спроможність не ворухнутись навіть; перед його очима вже не утисник, пявка, що виссала його кров, а така-ж людина в лихій пригоді, бо він не робить ріжниці у біді між своїми й чужими.

Поруч з сім героїзмом, що викликає задивованнє й змушує схилитись чолом перед сією силою чуття християнського братства, стоять хоч менш яскраві, але все-ж дуже лагідні зразки братерських відносин до людини. От хоч би стара бабуся в оповіданні „У найми“, що під сурою зверхністю, холодним байдужним погля-

дом ховає верна чистої, сьвятої любови й подільчivosti: вона приносить Ганничиним дітям куті, паляницї, годує їх, дає пораду Ганні, доглядає її малечу, котру щиро любить; ся проста людина навіть сердить ся, коли Ганна почала її дякувати. — „То не твоє і не моє, — Боже, от чинє!“ Виглядає з сутїні і симпатичний образ баби Ковалихи („Два платочки“), що його автор ледві-ледві намітив кількома вдатними рисами: Сокальчеський вкрав у неї хусточки, вона-ж проте сама дала йому захисток, доглядала його слабого, як він утік з полїції, і невважаючи на сей подвиг милосердя, у неї й думки нема, що вона зробила щось незвичайного, що цілком викутувала свою непевну вину, — і вона ще бідкаєть ся, гадаючи, що прискорила смерть бідоласї тією тяганиною за крадж. „Де-ж таки! платочки на смерть заховала по душі, до Бога збиралась, а тут за ті платочки загубила людину, загубила свою душу. Чи не гріх же то?“ Навіть у запеклій, суворій душі старого діда Тараса, справжнього степового вовка, прокидаєть ся під впливом згадок про давнє, про сїм'ю, малих діток, та благання любої унуки — чулість, жалість до найтяжчого ворога-конокрада. І старого Мусїєнка („Він присягав“), для котрого не існувало горе і сльози людські, перед смертю охоплює могутність великого чуття любови і всещощення: з ясним поглядом каже він Савродимові, що катував його, а тепер покутує свій гріх: „Бог простить!“ Треба зазначити у вдачі того-ж Мусїєнка ще такі позитивні риси, як енергію, правда повернену на лихе, незломність і непорушність слова: він не виявив своїх катів.

* * *

Ось ціла низка типів забійців та злодіїв, у котрих, здаєть ся, загасло вже всяке добре чуттє, душа котрих перейнялась душогубством; тут мабуть не можна знайти ані искри любови, добра і правди. Але се помилка. Треба лиш глибоше зазирнути у їх душу, зворушити її, — і перед очима стане зовсїм відмінна людина з розвиненим духовим життєм, радощі й скорботи котрої зрозумілі кожному, — людина, у якої ще не зовсїм згасли проміння чуття, вони лиш ховають ся під зверхньою холодною байдужістю. Шановний автор певною рукою вмїє торкнути ся струни добра у кожному серці — і вона брешить, просьвітлюючи мряку злодійської душі, підносить її на майже неможливу в сїм сьвітї „знижених і зневажених“ високість. Перед нами Іван з Буджака, що за сїм копійок

позбавив віку людину. Нам уже відомо, під якими впливами, серед яких обставин виродилась могутня вдача Івана. Атанас в оповіданні „Шматок“ — се його рідний брат, дальший розвиток і продовжіння одного-ж типу. І у сього „запеклого злодія“ чуле, добре серце, для котрого доти не було лиш випадку себе виявити, серце, що попихає його на добродійний вчинок, якого не змогли зрозуміти „смотрятель“ та „контрощики“, а до того ще палка уява: „Вважають ся йому ліси безкраї, сипкі сніги глибокі, а серед їх жінка — слаба, бліда, з дитинкою на руках...“ Знаючи близьче Івана спадає на думку, чи не помиляв ся пан прокурор у своїм гострім та конечнім присуді: „Се на віки пропащий чоловік, се запеклий злодій, — погляньте на його обличчя, зверніть увагу на його уперте мовчання, на сей упертий, похмурий погляд, — і сграшений злочинець стане перед вами, панове!“ Отже панови прокуророві і ві сні не спило ся, які добрі сили куняють в душі сього „страшенного злочинця“. Низькоокість прокурора буде для нас ще яснійшою, коли порівняємо сю характеристику Івана з думками про його товаришів: „Іван з Буджака — звір, а все-ж товариш добрий, а найголовніше — душа-чоловік!“ Отже виходить, що психологія темних арештантів, людей, що загубили усі засади моральности, і глибша й вірнійша від поглядів спеціаліста прокурора. А ось яскрава постать Омелька Каторжного, що виростає в очах читача на справжнього героя. В сій зіпсованій, але намученій душі Каторжника живе єдине чуття — любови до сім'ї, що захоплює усю його істоту, панує над його думками й врешті змушує його на геройський просто вчинок — втікти з одною думкою, одною метою, — побачити кривих, милих серцю. Несьвіцькими стражданнями віє од слів сїбі безталанної людини, незломна енергія котрої розбила ся від байдужости сім'ї: „Чого утік? Чого бігав два роки, як та звірюка, чого по тижню не їв? А того, щоб прибігти до дому, щоб діти батька не пізнали, щоб жінка від... відцура...“ (ла ся).

І у всіх злодіїв та розбишак, типи котрих знаходимо в оповіданнях д. М—ча, десь в самісїнській глибині душі часами ледві жевріють заховані искорки добрих почувань, — але нехай щось розбуркає їх, і вони впливають на верх. І Іван з Буджака і Омелько Каторжний — все-ж велетні, що трапляють ся в ряди-годи; придивимось-же пильнійше до тих непомітних, злодійкуватих та розледащільних людців, котрих завше чимало, як от Савродим („Він при-

сягав“) або Сокальчеський („Два платочки“). Савродим — злодій, розбишака, до того страшенно жорстокий, доволі нагадати катування Мусієнка — і от в його запеклому злодійському серцю під могутнім впливом того, що старий Мусієнко не виказав своїх ворогів, хоч міг тим над ними тяжко помстити ся, — прокидаєть ся сумління, він випрохує собі прощення і покутує свій гріх, прийнявши кару, що належала йому по закону. Ту-ж саму картину духового просвітлення, відродження бачимо і в оповіданні „Два платочки“ з Сокальчеським. Ледащиця, паниця вкрав у баби, що пустила в свою хату, хусточки і хтів пропити. Випадок звичайний, здаєть ся-б і край. Але ні, Сокальчеського починають мучити докори, і він утікши з поліції, біжить куди? — до баби. „Простіть, каже, мене бабусю“. Він умер, спокутувавши свій гріх тим горем, що прийняв на своєму віку. Навіть в сіх здеморалізованих у-край натурах спостеріг пильний погляд авторв прояви кращих сторін людського духу, і в них, як і у всіх арештантах, бачить він людий, дивить ся на них з теплим співчуттем і смутком, і радіє, коли в їх душі прокидаєть ся сумління.

Зовсім окремо стоїть єдиний драматичний твір д. М—ча: швидче драма, а не комедія, як назвав її автор: „Не зрозуміли“. Молодий, повний сил Іван Богуна, власник 1200 десятин землі, здобувши висчу агрономічну освіту йде на село з метою допомогти вбогому селянинові: він хоче „научити людей обробляти землю, як треба по науці“. Він береть ся з мужичкою і поборовши недолік селян засновує хліборобську спілку. Спершу все йде гаразд, але згодом у його в сім'ї починаєть ся нелад. Жінка не зрозуміла його думок: „Ви пан, а я наймичка ваша... тільки без плати“, каже Олена і сі слова тяжко вражають Богуна. Далі, завдяки інтригам глита Якида, яким допомагає несьвідомо темнота селян та нещасливі випадки, — все діло гине. Допроведжений до розпачу, Богуна гадаючи, що він „убив у простих людях віру в культурного чоловіка, згубив діло“, — рішає застрілитись. Його рятує від наглої смерти вчителька Береза: „Нове життя, нова праця і стара любов до Бога і до людей — ось що тебе зове!“

Головна точка пєси — робота інтелігентна на селі, — „коли прийшов час діла, віри і праці“, — хліборобської спілки, що будять тепер загальне зацікавленє. Богуна спіткала невдача в його діяльності. Коли ми питаємо себе, яка-ж її причина, то знайдемо в комедії ясну відповідь. Перш за все та велика безодня, яка роз-

єднала висчі й нижші верстви нашого народу. Богун хотів сам забути, стерти цю різницю між мужиком і паном, жив з народом, робив у купі з ним, узяв собі за жінку мужичку, — і все-ж зостав ся в очах селян паном. Його приятель Петро, котрий знає його краще від иньших, каже: „Я не такий як ви, і ви не такий, як я, і є другі не такі, як Оксана!“ Старий Конопленко, коли Богун сватасть ся до його дочки, з задивованєм питає: „На що-ж вам мужички? Вона-ж проста, а ви — паннич!“ Се роз'єднання ще збільшує селянська неймовірність, недовіре до всякого нового діла, уперта певність, що „пан і Жид завше брешуть“. Крім сіх прикрих відносин у великій перешкодї Богуновій просвітній діяльності стали заходи сільського глитая-шинкаря Перцова, котрий дуже зручно скористував ся недовірством людей до пана, їх темнотою. Яку велику силу мають у нас на селі такі народні добродії, свідчить успіх Перцова, котрому вдало ся вижити з села Богуня. Слова шинкаря: „я вас хочу спрашівать: ражве бувають іж мужикам какой гешефт без водка?“ виявляють уповні ту темноту, ту духову бідність, яка панує під сільськими стріхами. І тут перед очима тіж самі лихі соціально-економічні і моральні умови сучасного побуту нашого села, сумний малюнок котрих ми вже бачили в оповіданях д. М — ча. І тут теж страшне убожество, тіж злидні й некультурність. Скільки прикрої й суворой правди в словах Конопленка: „Усі чесні і усі беруть! Селяне, вони не беруть, бо ніхто не дасть... по мойому так: у мужика чесноти тієї нема і не шукайте, він голодний; увесь він за шматка хліба беть ся, тому й ненажерливий. Мужикові треба добре наїстись, наїстись вволю, тоді він чесний стане, а поки що він за гроші і душу продасть...“ Сумно! Тільки й тїшиш ся думкою, що Конопленків вирок уже занадто тяжкий і гострий, що він де-вчим помиляєть ся. Взагалі і в своїй драмі автор присвятив чимало місця освітленню селянського побуту; він зачіпає тут деякі сторони народнього життя, котрі ледві начеркнені в оповіданях і стоять там у затїнку.

В боротьбі з отсим лихом і внав Богун. Він ішов на село „повний надії та віри“ в свьату ідею, в свої сили, котрих добре не вирахував. Він благородний тип ідеаліста, але се не якесь втілене ідеалу без жадной плями, — се жива людина, що бореть ся, помиляєть ся, розчаровуєть ся і платить дорогою ціною за свій юнацький запал, за пробу з'єднати ся, зріднити ся з меншим братом, стати „по духу і по плоті“ сином свого народу. Иньші по-

гляди на завдання інтелігента на селі, на відносини до люду має Береза. „Я робила і роблю інтелігентну, панську роботу, — каже вона — ми люди культурні, вчені, повинні бути приміром людям простим, приміром, наукою, освітою, піднімати їх до себе, а не нам до їх спускати ся“. Чия-ж правда? З інших дійових осіб комедії треба нагадати приятеля Богунового — Петра, чоловіка доброго, розумного і досить освіченого, п'яницю майстера Івана, що „за громаду і душу покладе“, котрий і справді в останню хвилину знайшов у собі моральну силу признати ся у своїй вині проти Богуна. Цілком реальний тип і Оксана, жінка Богунова, — ледві чи можна її обвинувачувати за те, що вона не змогла бути такою дружиною, якої шукав Богун; вона в значній мірі жертва тієї темноти, що окружає їх, ненормальних суспільних відносин. Петрова жінка — Ганна — типова постать молодиці, намічена кількома рисами, вихопленими з життя. Конопленко — характерний тип селянина жорстокого і зачерствілого в боротьбі за шматок хліба. Цікава постать шинкаря Перцова багато де-вчому доповняє портрет наших давних знайомих — Лейби („Невдалиця“) і Гершка („Він присягав“).

З властивою д. М—ві пильністю спостереження, він зауважив у сучаснім житті — новий рух громадський, хліборобські спілки і зараз чуле перо його відгукнуло ся на сю новітню прояву, освітило її й намалювало нам картину перших кроків нового діла. Докладне знання життя, яке виявляєть ся в усіх творах д. М—ча, дало фон для драми, в якій ми бачили тіж злидні селянські, тіж прикрі умови щоденного побуту нашого народу. І тут д. М—вич не зрадив реалізму: вся його драма — се сумна дійсність. Що до сценічного боку сієї пєси, то ми не можемо сказати щось певне, бо на жаль вона й досі не ставить ся на сцені. Врешті „Не зрозуміли“ — одна з перших проб в українськїм письменстві соціальної драми, в котрій автори виступають на новий шлях малювання економічного становища нашого села, — і в сім її літературна й суспільна вага.

От ми вже познайомились з змістом оповідань д. М—ча, з сучасним становищем і відносинами нашого села, як вони відбили ся під пером шановного автора, в розмаїтими типами, що яскраво обмальовують ся в його творах, — нам лишило ся ще спинитись хоч трохи над загальними рисами його літературної діяльності, звер-

нути увагу на властивости його кебети й сказати дещо взагалі про літературну вартість і вагу його писань.

Найхарактернішою рисою вдачі, кебети д. М—ча ми вважаємо реалізм. Сей напрямок — головний керманіч його творчости, котра досягла високого ступня розвитку. Всі його оповідання вихоплені з справжнього життя й переняті правдивістю малюнку. Автор пише те, що бачив власними очима, що йому відомо; він оповідає так, як дійсне було, як справді діялось, але се не лиш мертва фотографія. Талановите перо д. М—ча здужало зробити з сіх буденних житєвих образків сучасного побуту українського люду — високі своєю драматичністю картини, що роблять чарівне вражінне, глибоко вворушуючи душу читача. Всі його твори осьвічені глибиною чуття, задріті справжньою любовю. Всі його герої — прості люди, живі, з їх смутком і горем, з їх убожеством і злиднями. Але з яким співчуттєм відносить ся письменник до сіх обездолених людей, „чистих серцем“; яке гірке вболіванне над їх тяжкою і прикрою долею вилило ся в його словах! Ось що каже про се сам автор в автобіографії, що прислано до прозового „Віку“: „Служба, у котрій приходилось бути завше на людях і серед людей, то злих, то обездолених, де приходилось що-денно відатись з серцем і по тайнах душі людей, навчила його любити і жалувати людину, — а все се дало результатом рядок його оповідань „По степах та хуторах“.*) Сі симпатичні відносини до людини, сю чулисть, теплоту і сердечність малюнку, якими відзначила ся вся літературна творчість д. М—ча, відразу спостерегли й завважили. „Всі його оповідання перейняті не то пессімізмом, а швидче якимсь тихим смутком: читач виразно бачить, що невесело живеть ся у нас „по степах та хуторах“: з одного боку — цілковита матеріальна незабезпека, а з другого — некультурність, безпросвітня темнота й повне невмінне захистити себе від визиску“.**)

Тим то й тон оповідань нашого письменника взагалі сумний, часамі суворо-холодний, коли він малює лихі події й неприємних для його людей, часами чулий, перейнятий співчуттєм, як він оповідає про своїх незамітних героїв, як з любовю спиняєть ся над їх кращими вчинками. Лиш вряди-годи можна помітити подекуди искорки

*) До сієї-ж низки належать і „Два платочки“, „Омелько Каторжний“ та Шматок“, котрі не увійшли до збірки через цензурні умови.

***) Дивись „Кіевская Старина“, 1899, кн. VII.

юмору: от хоч би баба Зубачиха („Він присягав“) в її оповідань про те, що Мусієнко „гроші держить у шклянній банці і всі бумажки посоловив, звісно, щоб не погнили“, або характеристика володських урядників, малювання їх переляку перед помстою за старі гріхи, — відносин старшини і соцького в оповіданні „Омелько Каторжний“.

Зверхня форма оповідань д. М—ча неблизкуча, сіренька, як і жите, з якого взяті їх сюжети; нема тут яскравих, розмаїтих фарб, гучних виразів, — але се покриває їх зміст, дуже багатий глибокими думками й цікавими та новими спостереженнями, в котрих головна вага їх літературної вартости. Цілком справедливо бачуть цінність й істоту літературної діяльности д. М—ча, як вона виявилась в його оповіданнях, в тім, що „у кожному з них (оповідань) авторові вдало ся зазначити нові явища селянського життя, котрих ще не торкало ся письменство, дати кільки типічних постатей“.*)

Що до мови, то вона, на нашу думку, за мало кольоритна, але може сього вимагає зміст: власне така звичайна, буденна бесіда відповідає загальному тлу оповідань. Часами, хоч і рідко, трапляють ся і розсізми, які неприємне вражають вухо. Правда, деякі з них, се російські урядові терміни, що вживають ся в нашому селі, де до їх мусіли вже звикнути, от як „дознання“ (стор. 246), „имущество“ (і в.), „бумажки“ (49) і иньші; иньші вкладено в уста усякого „начальства“ і взагалі людей помазаних зверхньою культурністю, щоб надати більш реальної правдивости малюнку: „грабежник“ (26), „пустяшний“ (ib.); иньші-ж і зовсім зайві: „обстановка“ (9), „по прежньому“ (13), „задвірки“ (264).

Читають ся оповідання д. М—ча легко й цікаво. Від них лишаєть ся високе естетичне задоволенє; й загальне вражінє чарівне й дуже приємне. З усього попереднього, як нам здаєть ся, виразно видно, що твори шановного автора відзначені такими позитивними рисами, як реалізм, правдивість малюнку, сила і драматичність писання, чуле серце і щира любов до людини, пильність спостережіння та докладне знаннє життя — становлять собою цінний і чималий як що не розміром то змістом і ідейністю, набуток для нашого вбогого письменства, і се все дає йому певне право на не аби яке місце в рідній літературі.

*, Ibidem.

На жаль, останніми часами наш автор чогось замовк; після видання збірки „По степах та хуторам“, що складаєть ся до того з річей написаних геть ранійше, нічого не пише, чи принаймні не друкує. Нам невідомо, які причини примусили талановитого письменника кинути перо, але се уперте мовчанне робить на нас сумне вражіннє. Адже безперечний талант давав певну надію, що рідна література може сподівати ся ще цінного й цікавого набутка собі в оповіданях д. М—ча, чекати на дальший розвиток його творчости. Перед його поглядом залягає ще широке поле діяльности, котре дає йому змогу здобути багатий матеріал для своїх писань. Напрямок, котрого міцно тримаєть ся д. М—вич, забезпечує йому можливість ще сказати в письменстві не одно правдиве слово про сучасне становище нашого села.

Нарешті ми з приємністю додамо, що вже готуєть ся до друку, як ми чули напевне, збірник усіх творів д. Марковича. Побажаємо, щоб се справдило ся й виданне побачило швидче сьвіт божий, де його, здаєть ся нам, конечно стрінуть дуже прихильно. Нехай же сі кілька сторінок, написані від щирого серця, натхнені лагідними образами й сьвітлими ідеями оповідань високоповажного письменника, будуть йому виразом щирого признання від ширшої громади українських читачів і заохотою до дальшої діяльности й невпинної праці на користь убогої і скривдженої батьківщини.

Р. 1901, жовтня 31 дня.

С. Волса.

РАСИ ЕВРОПИ І ЇХ ІСТОРИЧНІ ВЗАЄМИНИ.

(Дра Владислава Олехновича).

В С Т У П.

Історія належить без сумніву до найстарших наук. Змістом її були зразу усні оповідання історичні — на скільки обіймала їх пам'ять, опісля прибрала вона вид хронік. В останніх часах стала вона наукою, що досліджує всякі події на підставі стисло означених методів. Не можна одначе сказати, щоб історія, навіть у теперішніх часах, була стислою наукою в повнім значіню того слова, бо предметом її дослідів були прояви розвою поодиноких людських груп — держав, що ніколи не бувають однородні, лише становлять сплав ріжних рас або мішанину рас. Треба отже дослідити родоводи ріжних груп, що входять у склад даної суспільности, пізнати їх расові первістки, словом — означити расовий склад даної суспільности.

Такий дослід конечний тому, що вплив расового первістка має першорядне значінє при повстаню звичаїв, із яких витворюють ся опісля інституції, форма ряду і взагалі всякі прояви суспільного життя. Вплив расового первістка не гине ніколи; його видно навіть у суспільностей, що стоять на найвисшій щєбли культури.

Новочасне розумінє раси набирає що раз більше ваги в історії, в суспільних науках, у відносинах одних суспільностей до других, а навіть в індивідуальних відносинах. Антропольогічні дослідї здобувають щораз більше значінє, а їх обєм стає щораз ширший.

Виходить отже з самої природи рiчи, що антропологія лучить ся тiсно з історією, почавши від найдавнішої — передісторичної епохи. В отсїй працї маємо намір представити взаїмні відносини рас, що тепер населяють Европу — і їх передісторичний розвій. В першiм роздiлi подаємо зміст так званого арийського питання тому, що воно становить перехід від історії до передісторії.

I. Арийське питання з точки погляду фільології й історії.

До кінця XVIII віку історія сягала тільки до часів, із яких переховали ся перекази, записані в найстарших книгах. Довгі віки Біблія та подані в ній перекази про сотворенє свiта і першого чоловіка були підставою, на якій починала ся будова історії людського роду.

З кінцем XVIII віку пізнано святі книги Індів і Персів та санскритську і зендську мову, при чiм завважано тiсну звязь тих мов із грецькою і латинською та з новими мовами нинішних народів Европи.

З кінцем третього десятиліття XIX в. оголосив Боп підстави порівняного язикознавства та доказав, що переважна більшість європейських мов належить до одної родини. Сю громаду становлять отсі мови: грецька, латинська, кельтська, германська, литовська, славянська і альбанська; крім того належить до сеї громади ще й три азійські мови: вірменська, зендська і санскритська.

Се відкрите не могло не мати впливу на історію. Людський ум, що стремить до логічного виясненя кожного нового факту, приступив зараз до розв'язаня сеї загадки і слiдив її так, як міг при тодішнім стані науки.

Дивний факт язикової єдності зродив припущенє про єдність походження і раси. Утворено гіпотезу, що був народ, який говорив колись праарийською мовою, а з неї витворили ся опісля всі нинішні, прозвані арийськими; що найдавнішою памяткою тої мови є мова Вед; що той народ, прозваний арийським, мав первісно спільну оселю, з якої протягом довшого часу вийшли поодинокі відломки і поселили ся в нинішних своїх селитьбах; припускано дальше, що колискою того праарийського народу була середня Азія.

При теперішнім стані науки ця гіпотеза, оперта виключно на лінгвістичних дослідках, втратила свою вартість; та все таки арийське питання, порішуване так досадно лінгвістикою, не дійшло досі до остаточної розв'язки. Для його в'яснення забирали останніми часами голос численні вчені і то не лише фільольоґи, але й історики та дослідники археольоґії й антропольоґії.

Розвідки про арийське питання подають у собі немов зміст постулів фільольоґії, історії, археольоґії й антропольоґії з останніх десятирок літ минулого віка і тому становлять одну з цікавих проявів нашого знання.

Сі розвідки викликували широке заінтересоване між ученими як предмет науки; та що в данім випадку є предметом дослідів сам чоловік і його раса, а в певній фазі арийського питання належало на розв'язці квестиї, котрий з теперішніх народів, що говорять арийськими мовами, належить до правдивої арийської раси, то дискусія була дуже жива і викликала велику цікавість серед ширшої публіки. Сам перебіг тих дебат дуже цікавий.

Тим то заки перейдемо до властивого змісту нашої праці — праісторії Європи на підставі досліду рас — постараємося представити поступенний розвій так званого арийського питання, трактованого з точки лінгвістично-історичного погляду.

Відкрите анальоґії між арийськими мовами зроблено при кінці XVIII віку. Уїлліам Джонс (Jones) висловив 1786 р. на підставі докладної подібности граматики рішучий погляд про спільність походження санскритської, грецької, латинської, німецької і кельтської мови. Це відкрите викликало між тодішніми ученими велике вражіння; його названо відкриттям нового світа. Звичайна річ, що бажано з'ужиткувати сей факт на полі історії. Утворено отже гіпотезу, яку при тодішнім стані знання про людські раси можна було зробити, гіпотезу, на підставі якої язикова спільність виказувала походжене від якогось первісного народу.

Коли опісля Боп утворив на строго науковій підставі підвалини порівняної граматики — сю гіпотезу приймили історики ще з більшою рішучістю.

До викінчення і остаточного прийняття сеї гіпотези причинився Макс Міллер. Сей автор, хоч був лише фільольоґом, не говорив про спільну арийську мову, але про істноване арийської раси, додаючи, що „предки Індів, Персів, Греків, Римлян, Славян, Кельтів і Германів мали колись спільну вітчизну“. Голосні відчити того ви-

мовного професора з 1854—61 р. мали той вислід, що сю історичну гіпотезу, оперту виключно на язикових дослідах, прийнято загально.

Тай нічого дивного, бо в тій порі ледви розпочато строгі наукові досліди людських рас. Заледви коло 1850 р. утворив Брока підстави наукових методів сеї галузи знаня.

Пильні досліди людських рас виказали вскорі, що народи, які говорять арийськими мовами, не належать до одної раси; що навіть поодинокі європейські держави складають ся з ріжних расових первістків. Франція, що на перший погляд найбільше однородна, має, як виказали антропологічні поміри, аж три сльно відмінні расові первістки.

Французькі вчені причинили ся в найбільшій мірі до виказання, що фільологічні досліди мають підрядне значіне при розв'язуваню етнографічно-історичних задач тому, що мова переносить ся легко на значні віддаленя, переходить від одної раси до другої, не змінюючи очевидно расового типу. З тої причини виключно лінгвістичні досліди можуть вести до хибних висновків.

В старинних часах, а особливо в передісторичній епосі ширене мови відбувало ся повільнійше і не на таким великім просторі, як повійшими часами, що пояснюеть ся поступом культури і легкістю теперішньої комунікації навіть через океани; але засада ширеня мов була без сумніву і в тих часах така сама.

Результати антропологічних дослідів здобували собі право горожанства в науці дуже поволі.

Знаменита теорія Макса Міллера зананувала загально. Був се взагалі на полі науки досить рідкий приклад так швидкого і загального признання якої будь теорії — без уваги на її виразну односторонність.

Гіпотеза лінгвістів про спільне походженя народів, що говорять арийськими мовами, була загальником, що не міг цілковито задоволити істориків. Для остаточного доказу того факту треба було вказати місцевість, у якій повстав припусканий праарийський народ, а опісля вяснити причини пізнійших його мандрівок і дороги, якими муєли відбувати ся ті мандрівки.

Перші історики, що вжиткували сеї факт, поданий лінгвістами, не сумнівали ся про те, що спільна колиска тих народів муєла бути в Азії. Висновок зовсім природний, бо тоді не сумнівав ся ще ніхто, що Азия є коліскою людського роду.

Мова санскритська була перша, яку з поміж азійських мов пізнано докладно, а що вона мала найбільше архаїчних форм, то видавала ся найстариннішою, найблизшою до того праарійського пня.

Деякі історики поставили про те здогад, що місцем, де жив первісний арійський народ, є височина Кашміру. Здогад сей промовляв тим більше до переконання, що се місце по причині урожайности і лагідного підсоня відповідало поняттям раю, як легендарній колиці людського роду.

З поступом лінгвістичних дослідів, коли пізнано зендську мову, те твердження стратило свою вагу. А що зендська мова показала ся в рівнім степені архаїчною, як і санскритська, то належало догадувати ся, що як Инди, так і жителі Ірану, мусіли мати колись спільну оселю. Повстав проте здогад, що та спільна оселя лежала більше на північ, поблизько середноазійської височини, на збочах гір Больортаг і Мустаг. Деякі автори не означували докладно тої первісної спільної садиби, догадуючись, що вона лежала в середній Азії, на північ від Гімалаяйських гір і на схід від Каспійського моря.

Що до можливости мандрівки, то догадували ся, що скотарський люд міг відбувати навіть дуже далекі мандрівки.

Що до часу і напрямку мандрівок, погляди ріжнили ся значно між собою, та се впливає з природи річи, бо історики не могли опирати ся на ніяких фактичних доказах, лише творили гіпотези — можна сказати — зовсім довільно.

Одні догадували ся проте, що мандрівки народів відбували ся в таким самим порядку, в яким пізнійше ті народи виступали на історичній арені у своїй новій вітчизні — в Європі.

Перші отже вийшли Греки і Римляне, прямуючи на полудне Каспійського моря; через Малу Азію дійшли до пізнійших своїх садиб; опісля вийшли Кельти, прямуючи рівнож на полудне Каспійського моря, а потім через Кавказ понад Чорним морем і через середню Європу аж до її західніх кінців. Германи і Славяни опустили останні Азію, а прямуючи на північ від Каспійського моря через східню Європу, зближали ся поступенно до нинішних своїх садиб.

Інші автори догадували ся, що перші вийшли до Європи Германи і Славяни, за ними Кельти, Римляни і Греки; Инди й Іранці опустили останні спільну садибу, прямуючи на полудне і полудневий схід.

Ще 1880 р. боронили історики, що опирали свої досліди на лінгвістиці, сего погляду. Підставою їх розумованя було твердження, що санскритська і зендська мова переховали найліпше старинні форми, що отже народи, які говорили тими мовами, мусіли бути найблизше спільної арийської колиски; догадували ся проте, що перекази, записані у сьвятих книгах Іранців (Авеста), згідні з історією, та що відповідно до тих переказів спільна вітчизна Арийців, Аряна, лежала в нинішній Персії.

Одначе дальші досліди над арийськими мовами виказали, що санскрит і зендська мова не можуть уважатися за найбільше архаїчні, що архаїчний характер тих мов залежить виключно від того, що їх пізнано зі старинних документів, які походять із дуже давньої епохи; вони видають ся проте архаїчні при порівнанню з иньшими арийськими мовами, які знаємо зі значно пізнішої епохи. Коли будемо мати на увазі новітні часи і коли порівнаємо литовську мову з теперішніми диялектами, що походять від санскриту, то найдемо без сумніву в литовській мові далеко більше архаїчних останків.

Так само при порівнанню зендської мови з германськими подиблемо в першій далеко більше архаїчних останків; але коли порівнаємо теперішні диялекти, що повстали з зендської мови, з германським диялектом, яким нині говорять в Ісландії, то останній покажець ся далеко більше архаїчний.

Архаїчні прикмети певної арийської мови не рішають іще проте історичного питання.

Ще важнішим кроком на перед у дослідах над арийськими мовами була праця Шмідта, оголошена 1872 р. п. н. „Про відносини споріднення індо-германських мов“.

В сій праці виказує автор, що всі проби побудованя генеалогічного дерева для арийських мов не довели до ніякого результату. На його думку досліди споріднення тих мов виказують, що всі арийські мови повстали з окремих осередків і ширили ся на подобу коліс, що повстають на поверхні спокійної води, коли кинеть ся на неї камінь... Арийські мови, що повстали з окремих осередків для кожного, ширили ся на подобу тих коліс, доки не перетнуть ся їх обводи.

Давний проте спір, чи славянська мова близша германських, чи групи іранських мов, або чи грецька мова зближена більше до латини чи до санскриту — упадає цілком тому, що становище тих

мов відповідно до теорії Шмідта можна легко вяснити. А власне: мови, що лежать близько себе, найбільше з собою зближені. Шмідт виказав дійсно, що грецька мова під деякими зглядами лучить ся тісно з санскритською, під иньшими знов — із латинською; славянська мова виказує з одного боку звязь із германськими, з другого знов — із іранською групою. Та звязь стоїть у простій пропорції до віддаленя. На гадку Шмідта не може отже бути мови проте, що арийські мови повинні становити рід генеалогічного дерева так само, як про те, що вони принесені з одного спільного огнища. Навпаки, з повисшого представлення взаїмного спорідненя виходить, що арийсько-європейські мови утворили ся в Європі на тих самих місцях, де існують тепер і що те саме належить думати про арийсько-азійські мови.

Творенє мови відбувало ся тим способом, що один диялект набирав переваги над иньшими сусідними. Перевага мови зростала все рівномірно з політичною перевагою відповідного племені, а в міру політичного зросту повставали й иньші чинники, що спричиняли щораз більше її розповсюдженє. Головними чинниками були побіч політичного — релігія і культура взагалі. Ті чинники ширли нераз мову поза межами її політичного впливу.

В історичних часах відомі численні приклади ширеня одного диялекту на цілий простір споріднених диялектів, а зрештою є такі приклади і для старо-арийських мов. Так повсталала грецька мова з атенського диялекту, латинська з римського, що втягнув в себе з часом, у міру дальшого політичного розвою римської держави, всі иньші італійські диялекти. Такий саме процес повставаня і ширеня, який існував без сумніву для латинської мови, мусів існувати і для всіх иньших арийських мов. З тих причин Шмідт приходить до висновка, що заки повстали всі нинішні арийські мови, спільна флексійна мова мусіла займати значний простір від сфери санскриту, аж до сфери кельтської мови на заході Європи, що арийські мови посували ся правдоподібно звільна від сходу на захід як по похилій ровени, а опісля почали в певних огнищах розвивати ся і ширити нинішні арийські мови.

Так отже самі лінгвістичні дослїди виказали малу правдоподібність попередньої, майже загально прийнятої історичної теорії про азійське походженє арийських народів та про їх мандрівки до Європи, при чім кождий з тих народів буцім то принїс із собою свою мову.

Головною одначе підставою понять, що вплинули на зміну історичних поглядів, були поступи праісторії, оперті на геологічних, антропологічних і археологічних дослідях.

Передовсім на зміну поглядів вплинув факт, добутий в останніх часах, що всякі перекази і всі доси добуті історією відомости про початки арийських народів, іще зглядно сьвіжі в порівнянню до старинности чоловіка з епохи мамута, якого існуванє в західній Европі не підлягає нині ніякому сумнівови.

Передісторичні досліді посунули дату появи чоловіка на землі так далеко взад, що дотеперішні відомости про початок людського роду муєли улягти цілковитій перемині тим більше, що передісторична археологія найшла рівночасно численні докази, що люди з четверторядової епохи осягли певний ступінь культури, про що сьвідчать різьби і рисунки, пороблені на костях мамута та иньших звірів тої епохи. Другим випадком великої ваги з історичного боку є факт, потверджений нині майже на цілім просторі Европи, що теперішні народи є потомками тих самих рас, які населяли Европу в еносі неоліту, наслідком чого не може бути мови про мандрівки народів із Азії в такім значіню, як то розуміли прихильники мандрівок Арийців.

Крім того історіки думали, що так звані арийські народи, походячи з одної спільної садиби, муєли належати до одної раси; тимчасом антропологічні досліді вказали, що народи, які говорять арийськими мовами, як у Азії, так і в Европі, належать до кількох відмінних рас.

Таким способом історична теорія, оперта майже виключно на лінгвістичних дослідях, упала, а людський ум почав шукати нових доріг до розвязки питань, про які мова, а особливо арийського питання.

Відкрите передісторичних рас в Европі і існуванє теперішних від неоліту, звернули на себе увагу вчених; не диво проте, що повстала гадка, що Европа може бути колискою людського роду, як і колискою Арийців.

Перший, що висловив сю гадку, був англійський учений Latham. Доказ нового, оригінального погляду опирав він головно на тім, що Арийці в Азії, в порівнянню з далеко більшим числом арийських народів в Европі, муєть бути лише частиною більшої цілости, яка існує від початку в Европі. Він твердить дальше, що азійське походженє арийських народів Европи так само непра-

вдоподобне, як думка, що германські народи вийшли з Англії, а не Англіїці з Германії. Думка Latham-а прийшла ся. Творено нову теорію, але опираю її ще виключно на лінгвістичній основі.

Антропология, потверджуючи факт істнования тих самих рас в Европі від часів неоліту, не могла з природи річи дати які небудь вказівки до розв'язання арийського питання — як питання язикового, бо антропология не може рішати питання, якою мовою говорила ся або та передісторична раса. А що язикова спільність арийських народів є видимим сполучником, то в гадці кожного родить ся здогад, що сей сполучник мусить довести до зрозуміння історичної звязи тих народів.

Твердження попередніх лінгвістів, що сама лінгвістична звязь достаточна для висновків про звязь історичну, вже не вистарчала. Фільология розпочали студії в иньшій напрямі. Утворено науку, яку можна-б назвати лінгвістичною палеонтологією, а якої підставою думкою є отсе розумоване: вишукане виразів спільних усім арийським мовам може довести до відкриття найдавійшої садиби тих народів. Сю гадку підніс перший Бенфей.*) Він старав ся вказати, що спільні назви в арийських мовах мають звірі, що живуть на півночі, прим. медвідь, вовк, і дерева, що теж ростуть тільки на півночі і головно в Европі, прим. береза і бук. З другого боку назви звірів, що живуть на полудні — лев, тигр верблюд — не мають спільних імен навіть між арийськими народами, що живуть близше стреф, у яких пробувають ті звірі. Так на приклад назва льва в Індів етимологічно не арийська, а у Греків узята від Семітів. На сій підставі автор робить висновок, що садиба первісних Арийців мусіла бути в уміркованій стрефі і найправдоподібніше в Европі. Для близшого означеня місця автор шукає потрібних даних в царині иньших наук. Тому що з санскригської й ведської літератури можна догадуватись, що Арийці були в найстаршій добі скотарським народом, мусіли проте займати урожайні і розлогі простори, отже найправдоподібнішою садибою Арийців в Европі були би рівнини, положені на північ від Чорного Моря.

Гадку Бенфея що до спільности назв і їх значеня для історії арийських народів розвинув найподрібніше Гайгер.

*) У передмові до праці Фіка: »Порівняний словарь індогерманських мов«.

Переводячи досліди над великим числом виразів, прийшов він до переконання, що особливо назви дерев дають під тим зглядом рішучі докази, а власне назви берези, сосни, бука, дуба, ясеня, клена, ліщини і верби; далше пробує віз доказати, що Арийці пізнали вперед жито й ячмінь, а пшеницю пізнати пізнійше. Збираючи надто дані, зачерпнені з иньших царин науки, висловлює Гайґер переконанє, що первісна садиба Арийців лежала не над Чорним Морем, але трохи висше на північ і захід, а власне на рівнинах середної Європи.

Дальшим продовженєм сього погляду можна вважати працю Кунона. Він звернув перед усїм увагу на те, що первісні Арийці не могли бути нечисленним народом, що займав невеличкий простір. Арийська людність мусїла істнувати вже довгий час, заки прийшла в посїданє флекційної мови, заки потворили ся окремі диалекти, з яких повстали теперішні арийські мови. По його думці одним місцем, що відповідає умовам істнованя скотарської людности, є північна рівнина Європи, почавши від північної частини Франції аж до Ураля.

Крім того звертає він увагу, що фінська мова дає численні докази на те, що фінські народи, які займають тепер в Європі північно-східну частину иньшої Росії, були в близьких відносинах із арийською расою; ся обставина стверджує також погляд автора на питанє первісної садиби Арийців.

В кінці подає автор іще один новий аргумент, а власне, що первісним арийським народом може бути лише північна європейська раса, що визначаєть ся сильно розвиненою індивідуальністю, енергією й войовничістю. Ся раса, посуваючись на полудне, проглотувала поступенно иньші народи; при ненастаннім знов її розширюваню повставали диалекти, з яких витворили ся остаточно арийські мови.

Ми навели зміст важійших теорій; виголошених знаменитими дослідниками в працях, які хоч до певного степеня належить уважати за ориґінальні; поминаємо за те дуже численних авторів, що забирали голос у тім питаню, але не додали нічого нового до звисних здогадів, або обмежили ся на творенє комбінацій зі знаних теорій.

Легко достерегти, що погляди на арийське питанє змінiali ся в міру поступу наук, головнo-ж антропoльoгії та передісторичної археoльoгії.

Тепер наведемо ще погляди й теорії тих авторів, що узяли більше висновки антропологічних дослідів, довершених в останніх тридцяти літах.

Перший, якого належить тут назвати, є знаменитий етнограф Пешель.

Свій погляд на арийське питанє оголосив Пешель у праці п. н. „Арийці, причинок до історичної антропології“. У вступі висловлює автор гадку, що чисто лінгвістичні досліді не можуть ніколи децидувати в історії. Опісля подаючи результати найновіших здобутків антропологічних дослідів над народами, що послугують ся арийськими мовами, доказує, що арийські народи під зглядом мови належать до різних рас, що жаден із народів, які належать до арийської родини, не однородний під зглядом раси, але навпаки, кожний із них складаєть ся з двох, а часто навіть із трьох відмінних расових елементів. Можна проте говорити, що існують арийські мови, але не можна припускати, що існує арийська раса. Що одначе одна з тих численних рас мусіла витворити арийську мову, то нею була найправдоподібніше раса ясного бльондина північної Європи, якої новочасним представником є Германе.

Ся довгоголова раса існувала в Європі в найдавнійших епохах; в епосі, що попереджує безпосередно історичні часи, полишила по собі сліди в численних кладовищах (так званих рядових гробах). Ся раса, енергічна, рухлива і войовнича, ширила ся на всі боки, здобувала сусідні краї, підбивала иньші раси, накидуючи всюди свою мову. Первісною садибою сеї раси були найправдоподібніше болота Рокитна, а властиво околиці положені між жерелами рік: Припеті, Березини і Дніпра. Автор вибирає тому сю околицю, що там тепер живе людність, у якої ціхи ясного бльондина, т. є. ясна цера, сині очі і ясне, майже біле волосє, переховали ся найліпше.

Литовців, яких садиви межують із названою околицею, автор уважає за останок тої первісної арийської раси, а на доказ своєї думки наводить численні признаки архаїчності литовської мови.

Другим автором, що опер свою теорію переважно на результатах антропологічних дослідів, є Пенка. Стверджує він передусім факт, що народи, які говорять арийськими мовами, належать до кількох відмінних расових типів, припускає одначе, що одна з тих рас мусить бути арийська, то є раса, що первісно говорила праарийською мовою. Опісля автор кладе натиск на факт, відомий

також із антропологічних дослідів, що мова розширюється дуже легко і переходить у відповідно дуже короткі часі від одної раси до другої.

Отже супроти цих двох фактів — різниці в расових типі і мовній єдності, можливі лише дві догадки: або зміна фізичного типу настала по розширенню мови, або арійська мова ширилась також посеред неарійських рас. Перша з цих догадок абсолютно неможлива, а то з причини безсумнівної постійності расових типів. Належить проте в гори прийняти другу догадку.

Дальше ставить автор питання: котрий тип і з поміж п'яти чи шести расових типів, що говорять арійськими мовами, може бути тим первісним арійським народом? Розслідивши фізичні і умовні прикмети теперішніх расових типів, що говорять арійськими мовами, автор приходить до висновка (так само як і його попередник Пешель), що тим типом може бути тільки ясний довгоголовець північної Європи, якого, по думці Пенки, найчистішими представниками є тепер північні Німці та Шведи.

Ця раса — по думці Пенки — обдарована великою фізичною силою, довговічна, має найбільше розвинену енергію духа, підбила слабші раси на сході, полудні й заході Європи і накинута їм свою мову. Автор догадується проте, що всі народи, що говорять арійськими мовами, були в певній епосі змішані з ясним довгоголовцем північної Європи; а що кожна мішана раса стремиться до відтворення одного з первісних типів, то та домішка арійського типу в багатьох місцях згинула цілковито. Для сильнішого підпертя своєї теорії автор доказує, що північні раси, які множать ся дуже швидко у властивим собі підсою, втрачають сю здібність у теплішій підсою. Як головний доказ повисшого твердження наводить автор численні дані, оперті на строгих антропологічних дослідях і переконуючі, що в середній, а навіть полудневій Європі, аристократія визначається високим ростом, ясними очима і волоссям, одним словом — прикметами, що безсумнівно доказують примішку північної арійської крові.

Що знов та кров і властиві їй расові прикмети легко звикають на полудні Європи, автор наводить факти, відомі з історичних подій, а власне, що сліди Готів, які прибули з над берегів Балтійського моря та опанували північну Італію й Іспанію, вигинули майже цілковито. Те саме видно і в полудневій Німеччині, де ясний тип вигибає, коли тимчасом у північній Німеччині, Данії,

Англії і на скандинавському півострові ясний тип, завдяки відповідному підсоню, розвивається і множить ся добре.

По думці автора в Індії, Персії, Вірменії, Греції, Італії, Іспанії, арийська раса вигибла з причини невідповідного підсоня, а арийська мова полишила ся в тих краях тільки як несумнівний слід підбою, доконаного в дуже віддаленій епосі.

Що до ріжниць, яка існує тепер в арийських мовах, автор доказує, що ті окремішности завдячують головно своє походжене тій обставині, що чужі раси, приймаючи мову арийських побідників, впливали на певну зміну арийської мови, бо з мови підбитої раси мусіло все щось лишити ся. Додати одначе належить, що той спосіб пояснюваня ріжниць і певних прикмет у кожній з нинішних арийських мов був уже поданий Шпіглем.

Свою теорію оголосив Пенка в праці „*Origines ariacae*“ 1883 р. Три роки пізніше розвинув ту теорію ширше в праці н. н. „Прихід Арийців“, де доказує, що первісною колискою арийської раси є Скандинавія, бо тут переховав ся найчистіший тип раси ясного довгоголовця північної Європи, а строгі досліди антропологічно-передісторичні дають незбиті докази, що нинішній шведський тип під краніологічним зглядом не підляг зміні від пори неолітичної епохи.

Належить вкінці звернути увагу на теорію подану Шрадером, якого працю можна назвати енциклопедією арийського питання. Він зібрав старанно все, що його тикаєть ся, розібрав критично висловлені досі думки і погляди і силкував ся сформулювати можливо строгі висновки. Та хоч Шрадер був добре обзнайомлений зі всіми поглядами на арийське питання, то як фільолог, ішов радше за поглядами опертими на лінгвістиці; свої власної думки він не оголошує одначе, подаючи радше результат критичного розбору всіх дотеперішніх наукових поглядів.

Праця Шрадера появила ся 1883 р., отже в тім самім часі, коли появила ся перша праця Пенки.

Погляди, сформуловані Шрадером, такі: Що до початково історії Арийців можна поставити два твердження як доказані, а власне для арийських народів Європи належить приймати, що відповідно до найдавніших свідощтв традиції, історії й лінгвістичної археології, їх первісна садиба була в північній Європі, а для арийських народів Азії — що нею була країна положена над рікою Яксартеc.

Що до арийських народів Європи нема ніяких доказів, аби вони мандрували коли будь від сходу на захід. Навпаки, дані з найдавніших епох вказують радше посуване тих народів на полудне і полудневий схід; край отже, який займали ті народи перед поділом мов, лежав на північ від Альп. Положення того краю може бути означене тільки в приближеню і то при помочи доказів, опертих на лінгвістичних дослідах. І так: бук росте тільки в західній Європі до лінії, потягненої від Кенітсберга до Криму; народи, що говорять мовами латинською, грецькою і германською, мають один спільний вираз на означене того дерева, отже спільна їх передісторична колиска мусіла лежати на захід від сеї лінії. А що назва сього дерева в славянській і литовській мові виразно запозичена від Германів, то ті народи мусіли мати свою садибу на схід від лінії Кенітсберг—Крим.

А що иньші лінгвістичні докази стверджують, що в певній епосі мали всі ті народи спільну колиску, належить отже прийняти, що вони жили в північній Європі по обох боках тої лінії: Славяне і Литовці в нинішній європейській Росії, Кельти і латинські народи, Гелени і Тевтони, були посунені більше на захід.

Що тикаєть ся індо-іранських народів, то по думці автора, Инди прийшли до Індії від сторони північного заходу. В епосі, в якій походять Веди, Инди жили без сумніву над берегами Інду. Одначе оба ті народи — Инди й Іранці — мусіли первісно мати спільну колиску і творили один народ, що жив на північ від Гімалаяв. А що в найдавнішій літературі обидвох тих народів є мова про ріку Яксартес, то належить догадувати ся, що країна, положена над тою рікою, була їх первісною спільною колискою.

Тим способом приходить автор до певних — по його думці — вказівок що до первісних садіб арийських як європейських, так і азійських народів; полишаєть ся отже до порішення ще питанє: чи арийські європейські народи прийшли з Азії, чи азійські з Європи?

Автор не полагає рiшучо сього питаня. Тому що в попередніх своїх працях був він прихильником азійського походження Арийців, а останніми часами змінив гадку і клонить ся радше до думки про їх європейське походженє — через те не бажаючи видавати остаточної гадки, кладе шість точок, від порішення яких має залежати остаточна децизия цілого питаня.

Точки ті такі:

1. Давніші здогади, що індо-іранські мови мають найбільше архаїчний характер, не дадуть себе оправдати супроти новітніх лінгвістичних дослідів над європейськими мовами. Автор є рішучо тої гадки, що європейські мови мають більше первісних прикмет, як санскритська й ведська, в яких уже видна певна літературна культура.

2. Висновки, оперті на лінгвістичній палеонтології, не можуть нічого децидувати і можна лише поставити здогад, що первісна колиска Арийців лежала на півночі, бо вирази на означенє снігу і леду є спільні для всіх арийських мов. Звідси можна догадувати ся, що тип первісних Арийців належав до одного з північних типів, що відзначали ся фізичною силою і енергією духа.

3. Належить прийняти засаду, що первісні Арийці займали значний простір, бо се конечна умова істнованя скотарського народу. В приближеню можна обчислити, що на одну родину в скотарськїм стані треба коло тисячки гектарів простору; великий простір, вільний від природних перешкод, конечний також для виживленя численнїйшої людности. Лише в таких умовах диялекти різнять ся мало між собою, а найліпшим прикладом того є теперішній стан турецько-татарських племен. Їх диялекти так мало різнять ся між собою, що нинішній Турок може розуміти Якута, що живе на східних окраїнах Сибіру. А що зі старинної санскритської й ведської літератури можна догадувати ся на певно, що первісні Арийці вели скотарське жите, а диялекти їх мови ще й нині зближені до себе, то звідси впливає конечний висновок, що вони займали великі простори, а первісна їх колиска була дуже розлога.

4. Не можна добачити виразного розділу між європейською родиною Арийців і азійською, бо деякі раси і деякі арийські мови європейські сильно споріднені з азійською родиною. На особливу увагу заслугоє спорідненє Геленів з Індо-Іранцями; видна тут аналогія в царині релїгії і тожсамість виразів, що дотикають рільництва, зброї і т. д.

5. Степень цивілізації первісних Арийців, який можна відтворити при помочи лінгвістичної палеонтології, годить ся в приближеню в тим станом культури, який відслонюють нам археологічні дослідї в епосі надводних осель у Швайцарії. Належить отже догадувати ся, що Арийці прийшли дуже вчасно до Європи — правдоподобно ще в кам'яній епосі, в скорі по повстаню диялектів.

6. Напряж мандрівок арийських племен, на скільки існують історичні свідчення, йшов від півночі на полудне, а навіть по части на полудневий схід. Деякі перекази вказують, що частина арийської людности європейської прямувала до Азії, а власне до Фригії й Вірменії; з тої причини вірменська мова споріднена сильніше з європейськими. Про мандрівки зі сходу на захід, що становили підставу давніших історичних поглядів, ані історія, ані фільольогія не дає ніяких позитивних доказів.

З того перегляду важніших праць, що тикають ся арийського питання, видно, що останніми часами більшість авторів є за європейським походженням Арийців. Деякі вчені полишили ся одначе доси прихильниками азійського походження, а особливо Макс Міллер, що ще 1887 р., отже по виданю найважніших праць приклонників європейського походження, заявив, що не змінє своєї думки.

Праця Шрадера, що обговорює річ дуже ґрунтовно, з критичним углядженням усіх попередніх праць, не рішає остаточно питання — і се без сумніву найвідповідніше становище для поважної праці в сїм питаню.

В дальшій ході отсеї праці не маємо наміру будувати нову теорію або боронити одну з наведених висше. Нашою задачею буде представити результати дослідів передісторичної антропільогії та антропільогічних дослідів, доконаних на нинішних народах. Постараємо ся проте можливо систематично зіставити факти з царини антропільогії, аби читач сам міг висновувати, на скільки ті дані можуть уже послужити до розв'язки історичних питань. Проте вважаємо конечною річю сказати кілька слів про зв'язь антропільогії з історією.

Аж до останніх часів історія — говорячи загально — опирала ся на переказах, записаних у старинних книгах або на досліджуваню памятників, що є безсумнівним доказом існування людських суспільностей, але про які традиція і старинні книги полишили мало відомостей, як приміром памятки старинного Єгипту, клинове письмо і т. и.

Аж в останніх кількох десятках років передісторична антропільогія в злуці з геольогією достарчили матеріалів до нових вповні поглядів на історію людськості.

Науки сї доказали, що людськість існує не кілька, але що найменше кількадесять тисячів літ. Досліди ті дотикали головно початків чоловіка в Європі.

А що історія, оперта на переказах, вказувала Азію як колиску людського роду і що перед тим не було иньшого погляду, то не диво, що результати антропологічних дослідів в Європі викликали вперед полеміку, а опісля деякий хаос у поглядах істориків на початкову історію людськості. Сей хаос збільшився ще, коли рівночасно з відкриттями праісторії силкувала ся фільольогія самостійно рішати історичні квестії.

Останніми часами виступили також археолоґи з претенсією до виключного права рішаня історичних питань. В 1872 р. вийшла праця знаменитого віденського археолоґа Гернеса („Die Urgeschichte des Menschen“), в якій автор бажає зобразити цілість історії чоловіка (виключно в Європі) від найдавніших часів передісторичних аж до нових, на підставі майже виключно археолоґічної, т. є. на підставі слідів розвою культури. Річ проста, що й йому не повело ся злучити праісторію з історією.

В своїй праці говорить автор із виразним відтінком злоби про лікарів і інженерів, себ то про антрополоґів і геолоґів, що бажать забирати голос в рішаню історичних питань.

Не будемо тут означувати ролі антрополоґії в історії чоловіка — та надіємось, нині згодять ся всі, що в багатьох квестіях історичних докладна знайомість людських рас конечно потрібна; обмежимо ся тільки вказівками, на скільки ті науки, що бажать нині рішати самостійно історичні квестії, мають до того право і яке становище повинні займати.

Отже коли маємо досліджувати початкову історію чоловіка, те не підлягає сумнівови, що наперед мусить забрати голос антрополоґія. Була така епоха, в якій жив чоловік у стані натури, не полишаючи по собі нічого, крім власних костий. Про сю епоху може говорити тільки антрополоґ. Відбудовуючи цілий організм разом із мозковим системом, можна витворити собі бодай в загальних зарисах понятє про умові здібности тодішнього чоловіка, а через те про його діла, про його історію.

Першу доповнюючу відомість до тої загальної, яку дає антрополоґія, може подати нам геолоґія, бо вона може означити докладнійше епоху, в якій жив чоловік у певній фазі свого розвою. Легко проте зрозуміти, як тісна мусить бути звязь тих двох наук у кождім питаню, що дотикає передісторичних подій чоловіка. Третьє з ряду місце мусить заняти передісторична археолоґія. Її роля дуже виразна. Досліджуючи останки чоловіка з перед-

історичних часів, розширює вона значно загальні відомости, доставлені антропологією, досліджуючи порівняно первісні вироби людської руки, чи то приналежні до групи приладів, чи призначені для всякого иншого вжитку.

Належить одначе пам'ятати, що в початковій епосі існування чоловіка значіне археології підрядне, а то тому, що в тім періоді (маємо тут на думці добу лупаного каменя), ті найперші вироби людської руки, що переховали ся до наших часів, т. є. кремінні прилади, однакові майже для всіх рас і в усіх частях сьвіта, бо то елементарні вироби, що відповідають первісним потребам, які всюди були однакові.

В пізнійших епохах, особливож у епосі металю, роля археології стає щораз важнійша, а то тому, що з виробів людської руки можна робити деякі висновки про степень культури, часто про напрям її ширеня, а що найважійше—маємо можливість дуже докладного означеня епохи.

Не належить одначе забувати, що всі ті відомости полишили би ся відорваними відомостями, коли-б ми не знали, до якої раси належать відповідні пам'ятки, а ту власне відомість може дати тільки антропологія. Найріжнороднійші і найчисленнійші збірки археологічні з тілопальних кладовищ не мали би для історії найменшого значіння, коли-б тайною полишило ся питанє, яка раса уживала в даній епосі того способу хованя своїх мерців. Аж в останній добі праісторії лінгвістика може бути пожиточна. Досліджуванє мови, як одного з об'явів людського духа, повинно без сумніву становити частину загальних дослідів подій людськості, але вони можуть сягати взад тільки до часу, в яким якась мова вже існувала; лінгвістичні отже досліди мають своє право в царині праісторії, бо можуть сягати поза історичну епоху, т. є. поза епоху писавих книг в певній мові, або пам'ятників із написами. Що лінгвістика відграває важну ролю в історичних дослідях, найліпшим доказом того арийське питанє. Лінгвістика, відкриваючи факт язикової єдності арийських народів, доводить найліпше, що може сягнути дальше, ніж могла сягнути історія, оперта на історичних пам'ятниках; та все таки ані лінгвістика, ані історія не можуть розв'язати сього питаня. Може бути, що антропологія у злуці з археологією допоможуть до докладнійшого виясненя сього питаня, подаючи близші відомости про расові відносини народів, що

говорять арийськими мовами, особливо тоді, коли передісторична археологія подасть образ культури тих рас у відповідній епосі.

В дальшій протязі вашої праці будемо мати отже на увазі взаїмні відносини рас.

Займемо ся вперед дослідом відносин рас в Європі, а опісля, на скільки покажуть ся потреба, і відносинами тих рас до рас в иньших частях сьвіта.

(Далі буде).

З польського переклав *В. Т.*

Із славянських літератур.

(Огляд за рік 1901).

„Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас!“ — писав колись покійний Михайло Драгоманів в Чудацьких думках. І ся думка виринула у мене, коли я брав ся за посередництвом Літ. Наук. Вістника знайомити нашу громаду з найновішими по-явами славянських літератур. Лиш той зможе оцінити належно духовий доробок свого власного народу, хто може прирівняти його з доробком інших, хто „добачить напрямок руху світового, його міру, закон“. От тим то не без користі буде познайомитись з літературним рухом славянським. Від десятків літ багато говорить ся всюди про т. зв. „славянську взаємність“, хоча не знати, чи криється за якою маскою стільки фальші й облуди та самодурства, як на жаль власне поза кличем: панславизм.

В сій гадці я перевів з 8 ч. час. „Slovanský Přehled“ за до-зволом автора (псевд. Н. Бойко) та редактора Přehled-у п. А. Сегн-ого статью „Болгарська література за 1901 р.“ і відніс ся з просьбою о подібний нарис до одної визначної письменки сло-вінської, як і до одного з критиків чеських.

О—п Л—й.

І. Болгарська література в р. 1901.

Коли зважимо сучасні відносини в Болгарії та візьмем на увагу ті тяжкі умовини, серед яких рости та розвиватись може болгарська думка, — то огляд болгарського літературного руху за

1901 рік мусить нас вдовольати та бадьорити всіх надією на щасливішу будучність як самої Болгарії взагалі, так і болгарської літератури.

Фінансова криза, яка в остатніх часах мала такий невідрадний вплив на цілу Болгарію, політично-партийні непорозуміння та бої, які в кождим днем заострюють ся, паралізували всі інтелігентні сили, так, що не знати, чи міг хто відвернути свою увагу від злочи дня. Недавно нарікав тяжко болгарський письменник Кирило Христов, що не може доспівати свої пісні, бо в таких часах „хто схоче слухати пісні любови й горячої молодости?“ Поет сей пішов так далеко, що дякував Богови за смерть своєї матери, бо в противнім разі він мусів би бояти ся, що в часі, який у вітчизні тепер настав, він бачити буде свою стару матір, як гине в голоду...

Неподражаемый творецъ на „Каледари“
слугува днесъ за шепа гологани,
крѣй, вѣхне за да не хайтува...¹⁾ — а

Паница буламачъ за обѣдъ да гули,
Кирилъ рѣзачътъ чудодѣень
на елегически зюмруди,
наврѣдъ фейлетончета продава...²⁾

Так гіркими сльозами всміхає ся болгарський сатирик, поет та філософ Стоян Михайловський.

А про те серед таких тяжких обставин для праці болгарського літерата появились у болгарській літературі твори першого рядного значіння.

Всі різнородні твори літературні з минушого року мають одну спільну ціху, яку на перший погляд можна помітити: спільна тенденція народнього самопізнання, національної самосвідомости лучить усі поетичні праці.

Від самої хвилі відродження розвивалась болгарська література під впливом грецької, сербської та російської; під тими впливами гинула, цілком природно, в болгарській штудії її окремішність, питомість. Ще по освободженю Болгарії була недостача яснїйшого розуміння світової штуки причиною розвою літера-

¹⁾ Незрівняний творець »Калядників« за жменю грошій нині служить, схиє й вяне, щоб лише не вмерти...

²⁾ За сочевиці миску на свої обіди Кирило, чудотворний різьбар елегійних перлин, продає на лікті фейлстони.

тури, що дуже мало мала в собі того, що можна-б назвати болгарським. І так народний поет Іван Вазов заки зайшов у руїни Тернова, відвідав звалища римські; К. Величков написав: „Царгородські сонети“, А. Константинов вибрався списувати подорожні спостереження „До Чикаго і на поворот“, Пенчо Славейков пішов за „Тінею надчоловіка“ (Сънката на свръхъчовѣка), а молоді К. Христов, А. Страшимиров і Петко Годоров не забули передати своїх вражінъ, перший в Неаполю, другий в Альп, а третій в „Міста любови“ (Градътъ на любовъта) — Венеції.♦

Так під болгарським небом було чути, що мовить Wüsterholm і Mont Blanc, чути було голосний сьміх чорнооких Італіянок та глибоку мову німецького фільзофа, — але сам Болгарин з своїми піснями, радощами та болями. зі своєю мрачною минувиною та сумною теперішністю неначе загинув в необроблених артистично творах Веселіна, А. Константинова, Мірча, — або скрився в чужій шаті, в яку вбрали його такі мистці, як Вазов, Ст. Михайловський, К. Величков.

Івьші письменники, як М. Георгіев, Г. Бонев, Н. Начов, Висковський — писали під впливом російських, французьких та сербських авторів. Тим особливим напрямком болгарських письменників належить толкувати байдужність болгарської суспільности до відродженої болгарської літератури. По містах і селах сьпівано пісні Хр. Ботева, Л. Каравелова, П. Р. Славейкова, Д. Чинтулова, коли натомісь твори найновіших письменників читано лиш у малім кружку урядничім та в школах. Їм прийшлось добиватись слави поза границями вітчизни. Протягом 90-их років твори, як „Бай Ганю“ А. Константинова, „Каледари“ П. Славейкова, „Книга для Болгарського народу“ Ст. Михайловського, „Пісні тулацькі“ Івана Вазова, оповіданя „Сьміх і сльози“ А. Т. Страшимирова і подібні — появлялись один по другім, яко поклик за поворотом до болгарського життя.

Минулий рік визначився повним виданєм творів двох найпопулярніших болгарських письменників, П. Р. Славейкова і А. Константинова. Перший належить до найстаршої доби відродження, другий до найновішої. Та ані роздїл часу, ані ріжні відносини, серед яких виринули оба сї великі Болгари, не перешкоджують добачити дивної подібности їх духів, талантів. Виданя сї осмотрені майстерною характеристикою обох авторів пера П. Сла-

вейкова. Ті пам'ятки по обох письменниках повстали в однім році мов на доказ злуки далеких братів під спільним прапором, який вони перші в ріжних добах розвинули.

В першій числі „Мисли“ за р. 1901 почав печатати Пенчо Славейков свою давно зачату поему п. з. „Кровава пісня“ (Кървава пѣсенъ). Досі видруковано 5 її відділів. Тему до поеми взяв Славейков з повстання в полудневій Болгарії в р. 1876; поема сама займе безперечно перше місце в болгарській епічній поезії подібно, як у польській літературі Рап Тадеуш, з яким не без причини порівнують болгарські критики „Кроваву пісню“ Славейкова. Гідними учениками сього найбільшого сучасного болгарського поета суть молоді лірики К. Христов і П. Яворов. Недавно видало „Книжне дружство“ в Софії нову збірку поезій Кирила Христова „На распуті“ (На крестопътъ), в яких виявив молодий сей автор свою тиху меланхолійність, при чім давне „св'яте гасло: жінки та вино, вино та жінки“, яке так часто лунало в його давніших творах, тепер цілковито уступило на бік. В нові, ніжні країни заблудила його, скавати-б так, обезсилена душа, і трудно зміркувати, куди вона ще зайде... П. К. Яворов, що видав першу збірку поезій, видаєсь більше зрозумілим, більше певним; в його стихах лунає сумний та не сентиментальний акорд молодого чоловіка, що зрозумів увесь біль своєї доби.

І. Ст. Андрейчин видав книгу поезій: Нові пісні (Нови пѣсни), в якій сам називає себе поетом хорих душ.

І в сьому році не хибло проб новісти, але сі не були щасливішими від попередніх. „Срѣдъ мрака“ (В темряві) Д. А. Страшимирова і „Дѣдо Генко Севдата“ Н. Начова, хотяй в них находимо добре підхоплені деякі характеристичні сторони сучасного життя, не визначають ся творчою силою, яка-б додавала їм більшої артистичної вартости.

Ліпшим успіхом тішились в Болгарії оповіданє і нарис. Старий майстер Іван Вазов*) з вервою молодика не устає малювати в кождім числі Болгарського Збірника все, що видів і чув коло себе („Видено и чуто“).

За ним і скромний Веселін оповідає в „Мисли“ про „Три стрічі“ (Три срѣши), а жартобливий автор нарисів „Крейдю та

*) Недавно вийшла в дод. до „Діла“ його повість „Під ярмом“ у перекладі Дра В. Щурата.

вуглем“ бавить дальше читачів „Літописи“ своїми анекдотичними гуморесками. Молодші белетристи: А. Страшимиров, П. Тодоров, Карима Саказова, Н. Данчов і иньші писали в минулім році визначнійші оповідання, начерки, новелі. Ні один в них вправді не видав осібної збірки, але твори сі публікували вони в часописях „Мисль“, „Обшто дело“, та в новооснованім „Наш Живот“. органі молодих літератів. До Страшимирова мала новеля болгарська характер політичного та обичаєвого фейлетону.

На особливу увагу заслугує з молодих письменників Петко Тодоров, який у своїх новелях і нарисах малює іділічні та поетичні зразки народнього життя болгарського люду.*) Типи і проблеми П. Тодорова чисто поетичні; він вибирає характеристичні хвилі з життя простих, внішною культурою „не заражених“ людей, одиниць незломних в бою з твердою дійсністю (як пр. в нарисах: Сьпівак, Вівчарі, В зваленім млині, Медведярь, Конокради й иньші). Поруч Тодорова стоять п. Каріма Саказова, Данчов і иньші молоді белетристи.

Відокремлений своєю глибокою, одушевленою сатирою позістає болгарський філософ Ст. Михайловський, тепер голова Македонського комітету і редактор журналу „Наш живот“. Михайловський майже цілковито незнаний в чужині, — але за те в Болгарії його острі, часто занадто песімістичні сатири належать до найпопулярнійших творів.

Перегляд сей був би неповний, наколиб мовчки поминути драму, яка в Болгарії того року йно що народила ся.

Вийшли власне дві драми: „Вампір“ А. Т. Страшимирова та „Зидари“ Тодорова, обі з народнього життя. Болгарська драма скорійше би розвинула ся, наколиб збудовано ліпший театр у Софії, коли-б театральний комітет перестав кермуватись настроєм кожного нового міністерства та коли-б було більше характерности та самостійности у самих акторів.

Сподіватись можна, що драматичний конкурс, розписаний „Болг. книжним друштвом“ оживить драматичну творчість, заохотить до неї теперішні та викличе нові таланти.

Переклав *Естан Луцкиї*.

*) Деякі переведені на українське д. В. Гнатюком і Ю. Бачинським.

Новики нашої літератури.

Викъ (1798 - 1898). Томи I, II, III. Київъ 1902.

Українська антологія в трьох томах великої 8-ки, 505+586+568 сторін, отже разом звиш 100 аркушів друку (ціна 6 рублів), на прегарнім папері, з портретами та коротенькими життєписами виднійших письменників — се в усякім разі замітна поява, в двоє замітна тим, що виходить у Києві, в Росії. Коли мати на увазі сам зверхній вигляд книги — папір, друк, малюнки, обложки, то можна сказати на певно, що у нас така книжка не буде могла появи́ти ся й за десять літ. Наші друкарні вирости з наших злиднів і стоять на злиднях, і на таке розкішне видання не можуть дозволити собі. Коли мати на увазі ціну й публіку, для якої призначене видання, то треба сказати, що у нас мусів би мати шалену фантазію накладець, який би захотів ризикувати свій гріш на таке видання, бо воно-б у нас мусіло бути значно дорожше, а навіть і по такій ціні як київське ледви чи пішло би в сьвіт; у нас публіка злиденна і привикла до дешевих цін. А тимчасом перший том отсеї антології виходить уже другим виданням, а перше розійшло ся, і то в немалім накладі, щось до пів року. Щож се значить? — питає може дехто.

Всіляко можна толкувати сей факт. Москвофіли наші скажуть: бачите, хоч як ви кричите на Росію, а все таки там ліпше, ніж у Галичині! Не лише пустили книгу, але ще до того очевидно найшли ся й накладці тай находить ся й публіка, що розкупить її. Ну, на се слід би відповісти: що пустили отсю книгу, се ще не доказ, що не пускають соток, тисячів иньших українських книжок. А що могла появи́ти ся і розійде ся отся книга, се тільки знак, що при кориснійших обставинах могли-б появлять ся і розходить ся

сотки й тисячі інших. Чи се все промовляє за „ліпшістю“ або „неліпшістю“ Росії, про се не будемо толкувати, а ось поглянемо на діло з иншого боку! Кілько то разів наші й російські обрусителі говорили, що ціле українське питання — фікція, польська інтрига, що ані український простий народ ані тим менше українсько-російська інтелігенція не потребує, не хоче української книжки, брідить ся українською мовою, особливо мовою нових укр. письменників, не розуміє її. Щож за диво, що тепер, коли цензурні тиски послабшали хоч на стільки, що можуть появляти ся в світ бодай беллетристичні та популярно-наукові твори на укр мові, укр. книжка йде не згірше, а декуди й ліпше російської? Що розходять ся десятками тисяч екземплярів не лише дешеві брошури, дешеві видання творів Квітки, Шевченка, але й нових письменників, і на такуж широку розпродаж числить очевидно й отся антольоґія? А вона ще й тим більше, бо-ж очевидно се книга призначена не для сволоків селянських хат, а для окраси панських салонів та богатих бібліотек. Що-ж се за диво? Значить, і там, у тих сферах, здавна помосковлених, почуваєть ся потреба української книжки?

І ще одно! Панове обрусителі, обединителі та нівелятори так уперто та завзято говорять про малу вартість, неоріґінальність, штучність української літератури! Вона — слаба і невдатна копія російської або польської, вона „фабрикуєть ся на замовленє“ якихсь фантастів чи „злоумишленників“, вона відірвана від життя, від „начал“ та „духа“ „руссаго народа“, вона наскрізь антінациональна та нездорова!... Диво! Якаж сила пхає ту українську книжку в руки читачів — і то вже не сліпих або обдурених селян, але й інтелігентних, освічених „Українороссів“? Не вже за кожним екземплярем отсього „Вика“ буде бігти один інтриґант та „злоумишленник“ і втискати його в руки сьому або тому покупцеві? Чи може всі ті покупці та читачі сеї антольоґії і подібних їй книг будуть також самі лише спільники „української“ інтриґи, самі зневажники „истинно русскихъ национальныхъ началъ“? Але в такім разі, коли укр. селянин тих начал не знає й не розуміє, а укр. інтелігент їх зневажає або конспірує проти них, то де-ж нарешті корінять ся вони? Чи лише не в головах отих панів Флоринських, Піхнів со братією?

Не менше цікаві рефлексії насуває й зміст видання, та ми придивимось йому докладнійше иншим разом. Тут лише зазначимо

головну тенденцію впорядчиків — дати вибір усього кращого, що виявила українська белетристика за 100 літ своєї розвою від 1798 р. на всім просторі заселенім українським народом.

Перший раз отсе в українськїм виданню в Росїї обїк українських поетів і письменників найшлись рядом, не як курїози, а як товариші, також галицькі й буковинські. І коли в перші томі, присвяченим поезїї, ті галицькі та буковинські поети (з угроруських нета нікого) вносили з погляду язика й форми деяку дїсгармонїю і навіть таких знавців, як проф. Сумцов у Харкові, доводили до погляду, що тих поетів слїд би було або зовсїм лишити на боці, або видїлити при кінці в окрему групу, — то в двох дальших томах, присвячених укр. повісти й новелї, виявляєть ся по моїй думці далеко більша гармонїя: видно, що галицькі та буковинські повісти можуть смїло і без сорому стояти обїк українських, мають свій ориґінальний кольорит, своє питоме обличчє, збогачують щиро-український основний тип новими варїянтами. В тих двох томах заступлено загалом 35 укр. письменників 84-ма творами; на се галицьких та буковинських письменників 11 (Федькович, Франко, Ковалїв, Кобринська, Маковей, Бордуляк, Мартович, Чайківський, Лепкий, Семанюк і Стефаник) з 25 творами.

Не знаємо, чи се має бути вже конець антольоїї, чи може маєть ся плян додати ще образ укр. драматичної літератури. Се було-б дуже пожадано. Хоч і яке скромне місце займає укр. театр і в Росїї і в Галичинї, та про те образ укр. літератури ХІХ в. не буде повний, коли в ньому не буде ані згадки про драми Котляревського, Гоголя батька, Квітки, Шевченка, Костомарова, не буде ані слїду Стеценка, Кропивницького, Карпенка-Карого, Цеглинського, драм Старицького, Мирного, Грінченка, Марковича, Хоткевича й иньших молодших.

Ів. Франко.

Палїй, воскреситель правобережной Украины. Историчне оповидання. Напысавъ Даныло Мордовецъ. 1902. Петерб. 180 стор. мала 8^о.

На заголовній картці видруковано: „Стоячи вже на порозї таємничої вічности, мушу я привселюдно зложити мою покуту в тїм, що мало послужив на користь моему рідному краєві й его мові. Але се з того, що їх доля — і моя доля. Д. Мордовецъ“.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХІХ.

8*

Д. Мордовець не вперше вже складає таку покуту: про се він говорив у своїх „Оповіданнях“ (1885), в „Будяку“ (Степь, 1886), в „Автобіографії“ (Ватра, 1887), казав і на своєму ювілеї.

Але на що-ж д. Мордовець свою статю „Центры и окраины“, друковану в той час, як він зрікав ся свого краю й мови, статю, в якій він доводить, що треба покинути дбати про вкраїнське письменство, — на що він сю статю передрукував у збірці „Исторические пропилей“ (1889)? Ся статя є у всякому разі ганебною плямою на діяльності д. Мордовця, він мусів би бажати, щоб її забуто, прощено йому, а одначе — він її передруковує!!

Д. Мордовець каже, що його доля така-ж, як і доля його рідного краю.

Сю фразеологію давно час покинути.

Сією туманною і фальшивою фразеологією ми вже довгий, занадто довгий час виправдуємо свої лінощі, своє недбальство, свою ганебну байдужність до здійснювання тих ідеалів, яким сам-ж поклоняємо ся.

І яке-ж порівняннє!

Автобіографія д. Мордовця і — історія України!

Чи не занадто сьміло і чи не занадто не до речі дозволяти собі такі порівняннє?

Але годі вже про „фрази“ д. Мордовця, глянемо ще на його „діло“, на отсе — „історичне оповіданнє“.

Воно починаєть ся... московською передмовою...

Се занадто чудно після покаянного мотто на заголовній картці.

В передмові автор лає з усієї сили Мазепу і „позволяєть себѣ надѣяться“, що ті, „кому вѣдять надлежить благонамѣренность, законность и историческое безпристрастие пишущаго“, „чужды всякаго обиднаго для пишущаго заподозрѣванія въ неблагонамѣренности его“.

В оповіданні скрізь, де можна й де не можна, автор лає Мазепу. Що саме Мазепа робить і за що саме треба лаяти його, того не видко, але слова „Ирод“, „ужака“, „вовк“ та такі иньші так і сиплють ся на Мазепу. Певна річ, про сього гетьмана як і про всякого иньшого історичного діяча, вільно кожному думати що хоче, але коли хто береть ся лаяти, той мусить показати ті діла, за які він лає.

Та, скажуть, не Мазепа герой цього оповідання, а Палій. Автор пише в заголовку: „воскреситель правобережної України“. Коли „воскреситель“, то він щось „воскресив“ таке, що було „мертве“. Читач і хоче се бачити, але даремне. Автор говорить, що „мертва“ була правобережна Україна, а Палій її „воскресив“, говорить про се багато, але тільки говорить, а не показує, не малює. Ми не бачимо ні тієї „мертвої“ України, ні „воскрешеної“, ні самого процесу „воскрешання“, і читач ніяк не може зрозуміти, та що-ж саме зробив такого Палій? Автор мов навмисне ухильєть ся од усіх найголовніших, найважніших подій, проминає їх, а потім тільки вже згадує про їх устами якого в своїх персонажів. Досить сказати, що в оповіданні нема зовсім всієї події в арештом і засланням Палієвим, цього пункту, що мусів би бути кульмінаційним у творі, але є дуже широко розписана сцена, як Палій зустрівсь у Сибірі в Самойловичем, — сцена не лиха, але зовсім зайва в оповіданні. Взагалі сцен епізодичних більше, ніж головного, і ні одного виразного обличчя, ні одної кольоритної постаті! За те є кілька разів (і на що се?) змальований голий козак, голий завсїгди — навіть тоді, як їде у війську (де се вчитав д. Мордовець?). За те є звичайний аксесуар Мордовцевих оповідань з української історії — кобзарь з думою, є сила всяких „карлючкуватих“ слів: „ох репну, паночку, репну!“ etc. etc. Все се вже старе, як і ті помилки в мові, що частенько таки трапляють ся в книжці.

З поводу мови треба нагадати д. Мордовцеві, що Куліш ще року 1857 дав у своїй „Чорній Раді“ зразок того, якою мовою треба писати нам повісти з нашої історії, і д. Мордовець дуже добре зробив би, як би повчив ся з цієї старої книги.

Нам треба, дуже треба історичної повісти. В нашому минулому є багато такого, що треба і варто розказати. Є добре, ще більше лихого. Але й лихе розказуючи, треба памятати завсїгди одно: є речі, яких наша самоповага ніколи не може дозволити нам сказати або зробити.

З „Палія“ ми не бачимо, щоб автор се розумів.

Вільхівський.

Уряд і горілчана монополія.

Як відомо мабуть високоповажним читачам Вістника, років кілька тому назад російський уряд завів у нас на Україні*) (і по містах, і по селах) так звану горілчану „монополію“, се-б то продавання горілки виключно од уряду. Беручи в свої руки таке корисне з комерційного боку діло, як торгування горілкою, уряд запевняв, що піклуєть ся тільки про добробит народа, що має на меті поменьшити п'янство серед народа, хоче усунути той злий вплив, який робить шинок на життя народа, бажає висвободити його з міцних лабет глитаїв шинкарів, вирвати його з тієї брудної атмосфери, якою отроює його шинок, і вивести його на світ, хоч трохи просвітити його темні, незрячі очі... Гарно співав уряд. І ся пісня неначе віщувала, що ось-ось незабаром настануть у нас золоті роки: прокинеть ся і оживе задля кращого життя змучений, темний люд, забуде всю свою колишню недолю і піде швидко й сміливо вперед, поліпшуючи своє і матеріальне, і моральне становище. Де в кого з щирих, палких народолобців інтелігентів жвавіше забило ся серце, прокинулись забуті надії, з'явило ся бажання допомагати урядові в його великій культурній роботі. Та марні були всі отсі сподівання: уряд, як і звичайно, тільки одурив кращу частину суспільства гарними фразами, а задля народа не зробив майже нічого корисного. Правда, не стало шинків, де звичайно досі збирав ся, щоб випити та побалакати, наш народ, не стало й Жидків шинкарів, не стало, здаєть ся, кому дурити та споювати людей. Але тут уряд наш, мов той Юда грошолобний, як підрахував, скільки то грошей можна мати за горілку, зараз же зайняв місце

*) І скрізь, по всій Росії.

бідних Жидків шинкарів, — забув про яку будь культурну роботу і тільки їй дбав про те, як би більше взяти грошей за горілку. На сей час уряд наче й забув зовсім, що горілка багато лиха приносить нашому народови, що споювати народ — не морально, що гроші, які одержує уряд за горілку, се — кривава праця народа, се — ціна за життє і добробит бідного люду.

Все отсе забув уряд і тільки їй дбав про те, як би побільшити свій прибуток... Прямим наслідком усього сього було те, що п'янство зовсім не зменшилось, а навпаки навіть подекуди ще їй побільшало. Бували иноді такі випадки, що селяне в якому небудь селі не хотіли мати лавки з горілкою. Що-ж уряд? Піддержував такий добрий настрій селян?... Ні, се для його було не вигодно, він не звертав уваги на се небажаннє селян, а строїв лавку, бо сподівався од сього села великого зарібку. Певно, при таких умовах лавки монополії, що змінили собою жидівські корчми, зовсім не робили того культурного діла, яким так величався уряд, заводячи монополію... Тепер, коли вже минуло кілька років з того часу, як почала функціонувати монополія, коли не раз у пресі підводилися рахунки її діяльності, можна без жадного сумніву сказати, що вона не дала нічого корисного задля народа, а тільки поклатала не один мільон в урядову скарбницю. Може се їй користь, та тільки не задля народа. Багато де в чому монополія прямо таки пошкодила народови. Спостереження людий, що близько стоять до життя народа, і прямі статистичні дані впевняють у тому, що п'янство в народі не зменьшилось і не зменьшається, що з монополії пють горілку не менш, як колись пили з шинків. Крім усього сього п'янство прийняло дуже несимпатичні та шкідливі з громадського боку форми. Перш пили селяне, зібравшись вкупі, пили родичі та знайомі, пили в товариській бесіді, пили, закусуючи, чим можна розжитись у шинку. Коли напивалися дуже, коли починали лаятись та битись, то ніхто всього сього не бачив, усе се пропадало за дверима шинка. А тепер, коли в лавці пити не дозволяють, збираються коло „монополії“ цілими натовпами люди, зовсім незнайомі одно другому, збираються не за для того, щоб побалакати за чаркою, а щоб тільки випити; тут же вибивають затички з фляшок і у всіх на виду пють, нічим не закусуючи.

І скільки таких сцен приходить ся бачити коло „монополії“! Ось стоїть п'яниця — типічний алкогольік з червоним носом, з пухлим лицем, на котрому ще тільки їй мають чоловічий вираз бли-

скучі очі. Стоїть сей нещасний, дрижить од бажання випити хоч чарочку, просить у всіх дати хоч капельку горілки або хоч кілька копійок, щоб опохмілить ся... А ось з'являється росхрістана п'яна баба, що на силу тримається на ногах, починає лаятись гидкими словами і теж опохміляєть ся... Ось два колишні приятелі, або дві баби за щось посварили ся; счиняється крик, починається суперечка, а далі й лайка; гидка лайка, яку тільки можна почути у нас, „в славній Росії“, так і носить ся в повітрі і, здається, отроє навіть саме повітря о стільки, що сьвіжому чоловікови стає якось важко дихати... Ось сі самі приятелі або баби, вже добре вилаявшись і не вдовольнившись самою лише лайкою, счепили ся і почала ся справжня бійка, п'яна, божевільна, люта бійка, що не боїть ся ані крови, ані крику, що не зупиняється навіть перед смертю... Ось двоє п'яниць, часто чоловік і жінка, напились до того, що їх обгорнув сон, — і сплять вони собі коло монополії, росхрістані, розкидавши безсоромно руки й ноги, показуючи всім людям усе те, що звичайно ховається... А ось... Та годі вже!... Який же все отсе може мати добрий вплив на всіх вільних і невольних глядачів і особливо на молодіж та на дітей?... Всю гидоту, яка перш ховала ся за дверима шинків, тепер винесено перед усіх людей... Деж ті добрі наслідки, які так щедро обіцяв уряд і яких так сподівала ся, повіривши урядові, інтелігенція од монополії?... „Надії вітром рознесло!...“

Швидко інтелігенція зрозуміла, що уряд і на сей раз одурив її. І ось ображена й обурена вона знов підіймає свій голос в обороні народа і вимагає од уряду, щоб він хоч трохи спокутував свій новий гріх проти темного люду. І уряд неначе послушав інтелігенції і почав каятись. Тільки на жаль не зробив він так, як зробив нещасний євангельський сребролюбець, — не кинув тих грошей, що придбав, потопивши в горілці не одного бідного чоловіка. Уряд пішов, як звичайно, на паллятиву, — він почав заводити товариства тверезости та чайні.

Члени товариств тверезости не тільки самі не повинні вживати горілки, тай на иньших повинні впливати в такому-ж напрямкові. Цевно, ідея таких товариств — дуже гарна і симпатична, але *de facto* з сього всього нічого не вийшло, — не тільки звичайні члени товариств, а навіть і голови сих товариств часто зовсім не додержували своєї обіцянки що до горілки. Я сам знав одного голову такого товариства, котрий не дозволяв собі пити тільки

в своєму селі. Коли йому хотіло ся випити, він переїжджав через Рось у сусіднє село, пив там, навіть напивав ся п'яним і зовсім не лічив такого поведження свого чимсь неконсеквентним... Коли такі голови були, то що вже казати про членів...

Не дуже багато поки що користи принесли й народні чайні. Заводячи чайні, уряд сам собі суперечить: однією рукою він нищить те, що другою підтримує. Уряд сам завів монополію, сам продає горілку, сам бере бариші в свою скарбницю, сам що року прибільшує кількість горілчаних лавок, сподіваючись більшого задля себе прибутку. І сей же самий уряд тепер піклуєть ся коло чайних, що мають на меті зменьшити п'яньство... Як бачимо, наш уряд сидить на двох стільцях, — служить двом панам. А слово Боже каже, що ніхто не може служити двом панам, бо одного буде любити, а другого ненавидіти... Наш уряд радо служить монополії, яка дає йому дуже значний прибуток, і зовсім байдуже відносить ся до чайних, дуже мало дбає про них, піддержує їх тільки задля того, щоб трохи ваткнути рота інтелігенції, що обвинувачує уряд у спюванні народа... Вже і з сього видно, що діло з чайними стоїть дуже зле... В чайних по дешевій ціні продаєть ся народові чай, тут же повинна бути бібліотечка, празивками в чайних дозволяють ся читання, театральні вистави, показування картин на „волшебному“ ліхтарі і т. и. Все се дуже гарно, та тільки на ділі воно зовсім не так гарно, як на словах. Перш за все, наш народ зовсім не звик до чаю і не розуміє в йому смаку, — тільки тепер уже він потроху привикає до сього чужого для його тунку. Трапляєть ся й так, що в чайних догадливі хазяї продають не один лише чай, але й горілочку з доброю закускокою, чим дуже принажують до себе народ і здобувають собі великі бариші. Чим же така чайня краща од шинка? В одному селі в Черкащині одкрив у своїй хаті, що стояла саме коло „монополії“, чайню один ковбасник. Чайня його завжди була повна народу, а ковбаси його не залежувались ані хвилини...

Що до бібліотек в чайнях, то їх або зовсім нема, або вся бібліотека складаєть ся з кількох маленьких, порваних брошурок та окремих номерів якої небудь часописі, що передплачують задля бібліотеки, а користуєть ся нею тільки той, що заряджує чайною. Та навіть і не можливо мати добрі бібліотеки коло чайні, бо: 1) звичайно чайні не мають задля сього великих засобів, 2) бо взагалі дуже мало гарних та корисних книг дозволено задля народ-

них бібліотек і 3) бо українських книжок дозволено не більш десяти... Дуже гарна річ — читання та вистави в чайнях, але їх здебільшого зовсім не буває. Завідування читаннями в чайнях уряд звичайно доручає духовенству. А духовенство не має ні охоти, ні часу займатися цим ділом. Мало сього, байдуже не тільки до національних справ, до просвіти народної і до всього, крім власної кишені, наше малокультурне духовенство не тільки само нічого не робить, але не дає навіть спроможности й иньшим працювати. Правда, і серед духовенства є чимало щирих народолюбців, справжніх інтелігентів, що готові працювати на користь народу. Але ж і у них руки звязані: що читати, коли всього дозволено задля читання в чайнях яких небудь 150—200 брошурок і серед них ні одної української, — як робити вистави театральні, коли треба мало не рік переписуватись, щоб добити ся дозволу хоч на один спектакль та й то російський. Крім усього сього, де-ж його читати та робити вистави, коли чайні здебільшого бувають дуже невеличкі та тісні...

Так мабуть і загинули-б сі чайні, як і багато пропадає у нас гарних замірів, коли-б тут не взяла ся за діло на свій власний страх інтелігенція. Вона зрозуміла, що уряд сам нічого не вдіє, що гарний замір має пропасти і, добре памятаючи, що *gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo*, щиро взяла ся сама до праці. І ось виключно завдяки інтелігенції в деяких селах чайні починають потроху робити своє культурне діло, потроху викликати симпатії народу, потроху нести світ у темну масу нашого сільського люду. Інтелігенція (учителі, лісничі, мирові судії, слідчі...) заводять систематичні читання популярно-наукового і белетристичного змісту, дає вистави, заводять хори, мікрофони і т. и. Цікаво зазначити ще й той утішний факт, що останніми часами сливе вся сільська інтелігенція, що працює коло неродних чайних, — і Українці, й не Українці, — зрозуміла, що задля нашого народу потрібна книжка на рідній мові, потрібна песа, що дотикаєть ся його життя, що зачіпає його інтереси, — потрібна рідна пісня. Тим то тепер иноді в чайнях читають ся українські книжки, виставляють ся кращі і лекші задля виконання пєси дд. Карпенка-Карого, Кропивницького, Старицького і иньших драматургів українських. В деяких місцях навіть заводять ся спеціальні народні селянські хори, що співають народні пісні... Звісно, все се робить ся потайки, так, щоб не знав уряд... Як бачимо, краща частина сільської інтеліген-

цій вже ступила на правдиву дорогу, і ся дорога може дати чимало дуже гарних і корисних результатів задля селян. Треба бажати тільки, щоб така діяльність не зустрічала собі перепон та перешкод. А такі перепони та перешкоди на лихо ще мають дуже багато сили у нас.

Корисній роботі інтелігенції на селі заважає перш за все уряд, що боїть ся української книжки ще більш ніж російської, що не хоче пустити української книжки на село, що здебільшого не дозволяє українських вистав, що не зоставляє довго на місці щирих на сьому полі працівників інтелігентів. Не мало шкодить справі й наше зденаціоналізоване духовенство, дуже недбале й індефферентне до народньої осьвіти та поліпшення народнього добробиту. Духовенство має дуже велику силу в сій справі і через те ворожі відносини його до діла звичайно мають дуже сумні наслідки...

Але в міста, де духовенство й інтелігенція ідуть рука об руку і разом працюють задля народа. В таких містах діло йде вперед, хоча й помалу, крок за кроком.

Дуже приємно і якось відродно стає на серці, коли почуєш про таку дружну діяльність, що вже має які будь певні наслідки.

В місті Таганчі (Каневськ. пов., Київськ. губ.) вже давно існує чайня. Коло неї дуже широко працюють куратор її д. Савранський, мійський сьвященик о. Трегубов, директор сахарні д. Бертран (Француз), шкільний учитель д. Бичков та иньша інтелігенція (здебільшого в сахарні). Тут доволі часто бувають читання релігійного, популярно-наукового й белетристичного змісту, заведено народній хор (д. Тарнавський), дають ся театральні вистави. — От на сих то театральних виставах ми й хочемо трохи зупинити ся.

Як і скрізь у нас звичайно, вистави почали ся з російських пєс. Коли виявило ся, що сї пєси мало цікавлять селян, до російських пєс почали додавати невеличкі українські водевілі. Першою серіозною річю, яку виставили в Таганчі по українськи, була „Безталанна“ д. Карпенка-Карого. Від сього часу (торік літом) уже грали в чайні переважно українські пєси. Грала, як звичайно буває, сама інтелігенція (кращими артистками на українські жіночі ролі були дочки о. Трегубова), — народ тільки слухав. Аж ось перед великодними сьвятками сього року приходять до д. Бичкова, що завжди режисує всіма виставами, кілька молодих селян-парубків тай просять дозволу самим програти яку будь пєсу. Коли

д. Бичков запитав їх, яку-б вони хотіли поставити п'єсу, то вони одповіли йому, що хотять виставити „Мартина Борулю“ та „Сто тисяч“ д. Карпенка-Карого, що вони вже й ролі розібрали та поввучували, що у них є вже навіть і декорації, які намалював один з їх гурту, що служить у фотографа у Києві (д. Вибойчик). Д. Бичков і вся п'ньша адміністрація чайні дали свій дозвіл. Проїшло кілька репетицій, — д. Бичков трохи поміг молодим артистам своїми вказівками, а д. Бертран поклопотав ся про обставини п'єси та про грім задля артистів, — і ось 16, 17 і 21 квітня в народній чайні було виставлено „Мартина Борулю“, „Сто тисяч“ і знов „Мартина Борулю“. Обидві п'єси пройшли дуже гарно. Найкраще грали хлопці, що виконували ролі Націєвського та Копача Бонавентури (д. Корчака), Борулі та Калитки (д. Вибойчик), Омелька та Жида (д. Гавриленко) і сина Борулі та Калитки (д. Шійко).

Дехто зі згаданих молодих артистів грав так, що прямо нагадував гру кращих українських артистів. Жіночий персонал був значно слабший, порівнюючи з чоловічим. Кажуть, що жінки та дівчата ніяк не згожували ся грати, — все соромились. — На жаль на всіх отсих виставах більша частина глядачів складала ся з інтелігенції, — народу було мало. Народ, як переказують, не схотів іти на спектакль, бо бояв ся, що і в сих п'єсах, як у водевілях, що досі грали ся в чайні, будуть тільки глузувати над ним, тільки насміхати ся над ним. Се сумний, але цілком зрозумілий, дуже характерний і навчаючий факт. Він свідчить про те, що народ має і дуже шанує свої національні гордощі, — що він уже пережив ті тяжкі часи, коли багато дечим дорогим радий був поступити ся, аби розвеселити пана, аби важити його ласки, — що він уже починає шанувати свою національну осібність, — що в ньому помалу прокидаєть ся вже певна національна самосвідомість. Алеж з другого боку сей факт свідчить і про те, що є, на жаль, чимало українських п'єс, що малюють нашого селянина якимись карикатурними рисами, що написані, аби тільки поглузувати над селянином, що викликають цілком заслужене обурення проти себе з боку селян і одбивають у них смак до рідного театру... Се все веде нас до того, що треба бути дуже обережним при вибиранню п'єс задля народніх спектаклів, — треба вибирати і ставити справді гарні, справді серйозні й артистичні п'єси, бо народ чує кожну фальш у п'єсі ще живійше, ніж ми... Народ уміє цінити гарну п'єсу, — се видно з тільки що розказаної історії. Чому, спитаймо себе, молоді

артисти селяне вибрали „Мартина Борулю“ та „Сто тисяч“ — чому? — Тому, звичайно, що лічили сі пєси дуже цікавими та гарними. І, як бачимо, чуттє не підманило сих молодих парубків...

Деж увяли ся молоді артисти-селяне в Таганчі, — може запитає мене який небудь цікавий читач, — і хто вони такі, — відкіля навчили ся грати?... Артисти сі — всі молоді хлопці (років 19—21, крім одного — 35 р.), родом з Таганчі, живуть вони здебільшого в Києві, — хто малює, хто майструє, хто так служить, — у Києві їм доводило ся не раз бачити вистави української трупи М. Л. Кропивницького, під зарядом Саксаганського та Садовського. Ось жерело, ось школа наших артистів. Чудова гра корифеїв української сцени так сильно вплинула на молодих хлопців, що вони порішили й собі програти в рідній Таганчі хоч кілька кращих на їх смак пєс...

Народні спектаклі в Таганчі показали, що серед молодіжи сільської є дуже багато здатних до артистичної гри людей. Маємо надію, що з часом, коли більш буде українських вистав на селі, таких здатних людей ще побільшає. І може отсі молоді артисти своїми гарними, талановито виконаними виставами зроблять на селах теж саме велике діло національного розбудження, яке робили й роблять по великих містах наші славні артисти (Кропивницький, Саксаганський, Садовський, Карпенко-Карий, Заньковецька і ин.).

З усього того, що ми досі казали, виходить, що інтелігенція ніколи не повинна воесім поклатати ся на уряд, що вона повинна дуже обережно і критично відноситись до його замірів, а вкупі з сим повинна сама працювати, не покладаючи рук, коли хоче досягти яких будь більш-менш певних, позитивних результатів. А яке широке поле задля такої щиро культурної роботи інтелігенції дає наш темний, неосвічений, мало культурний, а подекуди і зденаціоналізований народ! Правда, важко орать се поле, а ще важче щось добре сіяти на ньому, маючи ворога сусіда в особі всіх майже урядовців. Але є ж у нас такі щирі працівники, що при сих же самих важких умовах роблять потихеньку та помаленьку своє велике діло. Згадаймо хоч, наприклад, діячів з Таганчі. Взагалі треба сказати, що хоч і трудно працювати задля народа, зустрічаючи на кожному кроці перешкоди з боку уряду, але не неможливо. Треба працювати, і ся тільки єдина праця може, як каже поет, з неволі нас вирвати. От сієї то праці, от сього то бажання робити і не достає більшій частині нашої так званої інтелі-

генції. Ми любимо багато говорити, і — ніде правди діти — дуже часто гарно говоримо, а працювати у нас немає охоти. Нам усім, звичайно, хочеться бути не простими робітниками, а головами, керманічами. А ким же кермувати? Де ж узяти простих робітників? Нам про се байдуже, — ми робимо своє діло язиком.

Борітеся, сказав наш незабутній Кобзарь, і поборете! Треба нам давно вже одкинути всякі вагання, взяку комічну гру в гарні слова, треба залишити всякий аристократизм і щиро, не гаючи часу, взятися до діла, до праці на користь народу. Коли до діла візьмуться свої люди, то певно діло піде і швидче й краще, ніж ішло воно досі, коли коло його працювали або кацапи, або навіть Французи (Бертран). А скільки є у нас на селах інтелігенції, що зовсім нічого не робить, що од лінощів впадає в якийсь *Weltschmerz*, в ніцшанство і т. и. Коли б уся ота сила взялася до роботи, тоді нам нічого не було б страшно, тоді й уряд нічого не міг би зробити з нами, тоді просвіта народня і взагалі вся наша національна справа пішла б далеко швидче, тоді народне поле не заростало б так густо свіркою та будяками, тоді воно завчасу було б і в'оране й засіяне, тоді воно давало б гарні жнива...

Дай же Боже, щоб потіснішали та побільшали ряди щирих робітників народних! Тоді нічого не вдіє лихого народові ні монополія горілчана, ні всякі иньші видумки нашого уряду...

25. VI. 1902 р.

В Мирівцях.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Російський голос про указ із 1876 р. „С.-Петербурґскія Вѣдомости“ надрукували у 172 ч. з 10 липня отсю статейку про звисний указ із 1876 р., яким спинено розвій нашого письменства в Росії:

„Підчас ювілейних свѣят Пушкіна та Гоголя, коли всі славянські землі злилися, віддаючи пошану сим геніям думки і слова, і кожна галузь славянського племені несла по спроможности „лепту“ в ювілейні свѣята, — в загальному славянському хорі не чути було тільки української мови. Твори Пушкіна перекладались більш ніж на 50 мов і діалектів, між котрими українські переклади по часу появи на свѣт зіймають одно з перших місць; не вважаючи на се, на день сторічних роковин народження поета українські переклади вічних творів Пушкіна не могли бути видані. Як бачите, так виконувалось заповідне бажання поета:

„Слухъ обо мнѣ пройдетъ по всей Руси великой и назоветъ меня всякъ сущій въ ней языкъ“.

„Така-ж доля спіткала зараз і українські переклади творів Гоголя; їх заборонили друкувати. Через те твори геніального письменника, Українця по походженю, що вніс в російську літературу могутню течію українського елементу, що брав значну частину своїх сюжетів із українського життя, що часто-густо користувався у своїх творах українським словом, не можуть побачити свѣта на рідній поетовій мові.

„Українські переклади Гоголя заборонені, розуміється, не через свій зміст, а через мову. Така заборона не зовсім зрозуміла: думалося б, нема жадних поводів забороняти в одній мові те, що цілком дозволено в другій.

„У відомім розпорядженю 1876 р., уривки котрого не один раз появлялись в російських часописах, мовить ся: „Друкування і видавання в імперії ориґінальних творів і перекладів на тій же (українській) мові забороняється“

за винятком лише: а) історичних актів та памяток, та б) творів красного письменства“.

„Простий зміст сих слів не робить жадного сумніву; видно, що твори красного письменства є в даному разі дозволенням винятком, як оригінальні так і в перекладах (українських); як то виявляє практика, так розуміли се розпоряджене впрот в довгого часу; велике число перекладів російських та закордонних письменників на українську мову, як видно, дозволялись без всякої перешкоди (в тім числі і переклади творів Гоголя). Так із українських перекладів Гоголя були видані: „Тарас Бульба“ в перекладі М. Лободи — 1882 р., „Переклади із Гоголя“ повісти Гоголя із українського життя О. Пчілки 1881 р., „Сорочинська Ярмарка“ в перекладі Старицького 1883 р.

„Всі отсі переклади творів Гоголя появили ся, як то можливо було, на підставі прямого змісту вище наведеного розпорядження. Через се сьогочасна заборона тих перекладів є непорозумінєм тим більше сумним, що воно вже внесло диссонанс в ювілейне сьвято памяти геніяльного письменника Українця“.

Українець ректором університета. Професора лікарської хемії в чеськім університеті у Празі, дра Івана Горбачевського, дійсного члена Наук. Товариства імени Шевченка, вибрано ректором на шкільний рік 1902/3. Вибір сей тим важнійший, що на той рік припадає 500-літній ювілей ректорату Івана Гуса в тім університеті, який лагодять ся Чехи обходити урочисто. А у Львові Русини не

дістануть свого університету, бо... бракує їм професорських сил (належить читати: таких, що за гроші та почести продали б навіть рідну маму)!
В.

Нова ера в „Обществѣ Качковско-го“. „Общество Качковско-го“ заснував, як відомо, пок. Ів. Наумович. Відповідно до ідей свого духового батька переходило й „Общество“ ріжні фази в своїм розвою. Найновіша ера його діяльності починаєть ся в виданєм брошури (за червень): М. Гоголь. Ночь передъ Рождествомъ — в російськім оригіналі. Доси отже туманили москвофіли нашого селянина тим, що вони „тверді Русини“, що тільки не хотять ні в чому уступати Полякам і здецидовані бороти ся з ними до загину. Тепер по їх думці селянини так далеко забрив у їх баламуцтвах, що вже може стали „рускимъ“, читати, писати і говорити по „руски“ і т. д. Надіємось, що ся книжечка не буде тільки пробою, але початком друкованя книжечок для селян по „руски“. Ми тішимось із сього повороту наших москвофілів, бо може вже отворять ся раз очи селянинови і він зрозуміє, куди його хотять завести. Варто зазначити в додатку, що наші москвофіли доси нераз голосили думку, буцім то й вони признають оправданим і потрібним уживане „мѣстнаго говора“ в виданях для селян, уважаючи російську мову все таки більше книжною і придатною для осьвічених верстов. Тепер показує ся, що й се був тільки блахман. Ну, що-ж, побачимо, що то в богатої російської літератури виберуть наші просьвітители для осьвічуваня галицького селянина.
В.

Переклади українських творів. Пражська часопись *Politik* (ч. 191) містить фейлетон: *Der Dieb von Vasyl Stefanyk. Autorisirte Übersetzung aus dem ruthenischen von Clemens Funkenstein.* До перекладу додано від перекладача між иньшим такі uwagi: „Вже перша збірка нарисів Стефаника (Синя книжечка) звернула на себе велику увагу широких кругів. „Замурований сьвіт“ руського мужика очарував і зачарував (gezaubert) Стефаник у своїх творах, повних реальної правди, блиску і сили. На той магічний вплив і вражінє зложивсь і прецизний язык живцем перенятий автором від мужиків. Та вказані цїхи великого таланту Стефаника проявились іще сильнійше в двох дальших томах оповідань сього письменника „Камінний Хрест“ і „Дорога“.

Памяти Ф. Ржегоржа. Дня 29 червня збуло ся у Стежерах, ріднім місці Франтішка Ржегоржа, етнографа і приятеля галицьких Русинів, що в своїх працях повнайомлював Чехів в житєм та переказами нашого народа, сьвяточне відслонене памяткової таблиці з погрудєм небіжчика. Сьвято перейшло врочисто при великім здвизї народа і при численних депутациях. Від галицьких Русинів прийшов на сьвято цїлий ряд телеграм і привітних письм, а від студентської „Української Громади“ в Празі прийхав на сьвято делегат. Етнографічна комісія Наук. Тов. ім. Шевченка вислала теж привіт від себе. Зачуваємо, що незабаром має стати й памятник покійному етнографови, який уже приготавлиєть ся.

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Рік XI. Кн. III. Т. XLVII. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Формат вел. 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Козак Плахта, українська народня пісня друкowana в 1625 р., дра Івана Франка (з трьома фототипіями). Ст. 1—28. — 2) Угровські духовні вірші, подав Володимир Гнатюк. (Вірші з північної Угорщини, Ч. 55—98. Забави при мерці. Вірші з Бачки й Сриму, Ч. 99—127). Ст. 69—164. — 3) Памяти Олександра Лазаревського, написав Михайло Грушевський. Ст. 1—10. — 4) *Miscellanea.* а) Ким сьвідчив ся Отокар? Проба інтерпретациї оповідання Галицько-волинської літописи, Б. Барвінського б) Кілька причинків до біографії Юрія Гуци (Венедїна), з нагоди столїтя його уродни, подав В. Гнатюк. в) Шість листів пок. Ізидора Шараневича з рр. 1862—1864, подав др. І. Франко. Ст. 1—9. — 5) Наукова Хроїка: Огляд часописей за р. 1901. Часописи українсько-руські. Ст. 1—15. — 6) Бібліографія (рецензії й справозданя). Ст. 1—46.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhgg. 1902. Heft I. Nr. 9. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 52, вел. 8°. Ціна 1 корона. Зміст: *Rechenschaftsbericht der Gesellschaft für das Jahr 1901. — Thätigkeit des Ausschusses. — Thätigkeit der Sectionen und Commissionen. — Wirkliche Mitglieder. — Mitglieder der Commi-*

sionen. — Personal der Gesellschaft. — Verzeichnis der Institutionen, welche ihre Publicationen mit der Gesellschaft im Jahre 1901 ausgetauscht haben. — Stand der Bibliothek. — Stand des Museums. — Kosten der wissenschaftlichen Publicationen. — Cassabericht.

Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1901/1902. Накладом фонду наукового. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 38+54, 8°. Зміст: 1) Про зв'язь періодичної діяльності сонця з температурою земскої (?) атмосфери, написав др. Стефан Рудницький. 2) Урядова часть директора. — Про першу частину цього „звіту“ не будемо говорити нічого, як нефахові. Замітимо тільки, що мова у праці д. Рудницького не зовсім літературна, що видно вже з самої назви. Для підпертя цього закиду могли-б ми навести багато прикладів, але знаючи, що розмова на сю тему викликає в нас тільки роздрознене і не приносить ніяких позитивних результатів, не торкаємо й сеї річі. Що до другої частини, то наведемо в неї деякі важніші дати. До вступного іспиту для першої класи зголосилося в обох речиннях, перед і по феріях, 196 учеників. З того прийнято до першої класи 159, відкинуто 37. Число неприйнятих учеників виходить трохи за велике, та тут ледви можна робити закид учителям, що питають за остро; найбільша вина того, що учеників стільки перепаало, лежить уже в наших відносинах шкільних. Чотирокласових українських шкіл народних у нас майже як би не було, через що діти не можуть

докладно приготувити ся до вступу до гімназії, бо приватна наука, особливо коли родичі ученика бідні, не все заступить шкільну. Та вже в числі прийнятих учеників видно радісний об'яв, що наші діти горнуть ся чим раз більше до школи. Можемо мати надію, що небавки число учеників у першій класі зросте до двох соток, чим найбільше задокументуєть ся потреба творення нових українських гімназій. Всіх учеників прийнято з початком року **680**. Як із того видно, то українська львівська гімназія має найбільше число учеників, а між иньшими гімназіями в краю належить до найчисленніших. В 1903 р. число се певно перейде цифру 700. Перша класа наслідком великого числа учеників була поділена на три відділи, друга до шостої на два. В цілій гімназії проте було 15 клас. Учителів обовязкових предметів було 23 і одия директор. Зі зглядно- і надобовязкових предметів учено польської і французької мови, краєвої історії, рисунків, каліграфії і співу. Гімнастики не учено задля недостачі відновідного льокалю (!). При кінці року було всіх учеників **586+6** приватистів. З того числа вчило ся надобовязкових предметів із кінцем року: краєвої історії 264, польської мови 229, співу 141, каліграфії 69, рисунків 63, а французької мови лише 53 ученики. Коли возьмемо на увагу, що на історію краєву ходять обовязково всі ученики 3—4, 6—7 класи, то побачимо, що з надобовязкових предметів мала найбільше фреквентантів польська, а найменше французька мова. Родичі учеників повинні старати ся, щоби ті відносини змінили ся і щоби на

французьку мову ходило коли не більше, то бодай не так разячо менше учеників тим більше, що се світова мова і нераз навіть у практичнім життю її незнанє дасть себе більше і діткливійше відчути, як незнанє польської мови. Розумієть ся, ми не відраджуємо через те вчити ся й польської мови: чим більше хто знає, тим ліпше, але підносимо те, що важнійше і що може мати для нас більшу вартість. Коли порівнаємо число учеників, записаних із початком року з числом, яке лишило ся при кінці, то побачимо, що в році покинули школу 94 ученики, отже одна шеста часть усіх учеників. Розумієть ся, що мусіли вони покинути школу (хйба з мінімальними виймками) задля злих нот. І як супроти таких цифр сміють польські шовіністи нарікати навіть у соймі на лагідну класифікацію в українських гімназиях? Якже додамо до того числа злі ноти, одержані в кінцем року (II. кл. 27, III. кл. 11), то одержимо число 132 учеників, що стратили рік, а не один може й покине на все школу через те. А не вчисляємо тут числа поправок (45), яких певно якийсь процент теж не здасть. Гарна лагідна класифікація; не знаю, чи в багатьох гімназиях найдуть ся ще острійші. Коли візьмемо під увагу загальне число учеників із кінцем року, то переконаємо ся, що вони вчать ся переважно добре. Першу класу дістало 453 (+5 приватистів) учеників, першу класу з відзначенєм 48, а ся цифра рівноважить ся майже з числом поправок, яких є 45. Число злих клас (38+1 прив.) супроти того представляєть ся добре, але лише тоді, коли не беремо

на увагу учеників, що виступили протягом року. Вік учеників обертав ся між 1876—1891 уродин. Усі ученики були української народности і майже всі грекокатолики. Римокатоликів було тільки 2, православних 3. Найбільше число учеників доставили повіти: Львів 72, Рава 45, Сокаль 41, Жовква 33, Перемишляни 31, Рудки і Бібрка по 24, Стрий 22, Жидачів 19, Броди і Яворів по 15. Низших чисел не наводимо. З поза Галичини було дуже маленьке число учеників, бо тільки 2. Треба-б щось зробити і в тім напрямі, щоби те число зросло, бо воно принесе нам із часом також неодну користь. Що до стану родичів учеників, то найбільше було селян і маломіщан (також відрадна проява), бо 273; по тім ідуть святишеники — 145, дальше народні учителі 48, державні урядники 37 (дуже незначна цифра; видно що урядники переважно посилають свої діти до польських гімназий), ремісники і промисловці 24, державні слуги 10, приватні офіціалісти 10, дяки 7, властителі реальности 6, приватні слуги 6, зарібники 6, автономічні урядники, адвокати, літерати, нотарі, по 3, лікарі 2, архітект 1. Стипендистів було між учениками тільки 18, що пібрали стипендій на суму 4461 кор. За те оплата шкільного виносила далеко більше, бо в першім півроці 160 (+ 2 прив.), у другім 150 (+ 5 прив.) учеників. Се рішучо за багато; треба-б старати ся конечно зменшити се число. Бібліотеки і учителів і учеників зростають досить пропорціонально до наших публікацій; жаль тільки, що в польських гімназиях звертають на них малу увагу учи-

телі Русини, через що тамошні бібліотеки або світять пустками, або переважно заповнені різним смітєм, яке безпечно можна викинути. Будемо чекати на справозданя інших українським гімназій, аби переконати ся, які в них панують відносини. **В.**

Про звязь періодичної діяльності сонця з температурою земскої атмосфери. Написав Стефан Рудницький. (Відбитка зі Звіту дирекції ц. к. акад. гімназій у Львові за рік 1901/1902). Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 38, 8^о.

Сильвестер Яричевський. Франц Прешерен, найбільший словінський поет. (Його жите і твори). Відбитка зі Справозданя ц. к. II. гімназії в Перемишли. Перемишль, 1902. З печатні М. Джулинського. Ст. 32, вел. 8^о. — Д. Яричевський подає в отсій розвідці коротку біографію словінського поета і досить подрібний розбір його творів, із яких дещо й переклав. У вступі до розвідки говорить знов про словінську літературу взагалі, від найдавніших до найновіших часів (XVI — XX стол.). Для нас має розвідка д. Яричевського інтерес особливо тому, що познайомлює нас бодай з одним представителем словінської літератури, яка в нас — як і інші полуднево-славянські літератури — зовсім незнана. А все-ж повинні ми звернути на неї пильнішу увагу, хоч би з тої причини, що такий маленький народець, окружений чужими народами, не тільки не зденационалізував ся, але розвиваєть ся щораз сильніше і вже нині стоїть під кожним зглядом ліпше від галицьких Русинів, хоч його на половину менше. Познай-

омившись із ним, певно зможемо й дещо від нього навчити ся. Д. Яричевський заповідає у своїй розвідці видає перекладів із Прешерна. Очікуємо його радо і надіємось, що за ними підуть і інші. **В.**

Хлопска політика. Серія I. Том I. Накладом Вячеслава Будзиновского. Львів, 1902. З друкарні Народової. Ст. 96, 8^о. Ціна 48 сот. Зміст: 1) Хлопський страйк. Ст. 1—16. — 2) Хлопський рай в Новій Зеландії. Ст. 17—32. — 3) Народ а сойм. Ст. 33—48. — 4) Страйкуйте, Ст. 49—64. — 5) Хлопским коштом. Ст. 65—80. — 6) Хлопска земля. Ст. 81—96. — Як довідуємо ся з передмови до сеї книжки, „Хлопска політика“ має бути періодичним виданєм. Перша серія його має складати ся з 4-ох томів по 6 аркушів. Кожний аркуш буде обіймати одну справу, отже в цілій серії, з 24 аркушів, буде мова про 24 справи. Всі чотири томи будуть коштувати 1-92 кор. Гроші на них належить вислати на адресу „Свободи“ у Львові. Виданє се призначене головню на реферати для тих, що уряджують віча і виклади, особливо по читальнях, а не мають потрібних матеріалів під рукою. Маючи таку книжку, зможуть ті люди, що хотять реферувати, легко набути відомостей, які для їх цілі потрібні. Ціль виданя проте не тільки агітаційна, але й інформаційна, особливо для ширших мас письменного населеня. **В.**

Ворожбит. Комедия народня в трех діях, написав Григорий Цеглинський. У Львові, 1902. Накладом „укр.-руск. Драмат. Тов. ім. Івана Котляревского“. З друк. уділової. Ст. 59, вел. 8^о. Ціна 1 кор

Ярослав Марченко. На Тарасовій могилі. Річ сценічна, відіграна в Бережанах дня 2 червня 1902 перед вечерницями в пам'ять 41 роковин смерті Тараса Шевченка. Тернопіль, 1902. З друкарні Л. Вербицького. Ст. 8, мал. 8°. Ціна 30 сот. — Сей вірш — твір Богдана Лепкого, виданий коштом „Бережанського Бояна“. Витриманий цілий у патріотичній настрою, надаєть ся дуже на такі обходи, як Шевченківські. Добре проте, що автор оголосив його друком. *В.*

Василь Пачовський. Празник. Образок. Коломия 1902. З печатні Михайла Білоуса. Заходом Ярослава Весоловського. Накладом власним. Мала 8°, стор. 32. Гарно виданий віршований образок молодого, талановитого поета.

К. Квитка. Збірникъ українськихъ писень зъ нотами. Гармонизація Б. Яновського. Київ, 1902. Хромо-літографія И. И. Чоколова. Ст. 12, вел. 8°. Ціна 30 коп. У сїм збірнику містять ся десять згармонізованих пісень народніх: 1) Ой дощ іде й хмари нема. 2) Ой піду я за ворота. 3) Всі зірочки до купочки. 4) Молодая дівчинонька питала ся в козаченька. 5) Дівчинонько-ж моя люба. 6) Ой на горі пшениченька. 7) Там зелен явір розвив ся. 8) Василю, Василю, любая дитино. 9) Ой не піде дрібен дощик. 10) Ой дівчина Уляна. Видане дуже гарне, а до пісень подавані теж паралелі. *В.*

Як поступати в часі страйку? Пояснив Семен Вітик. Чернівці, 1902. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. 16, 8°.

Практичний провідник для катехитів. Уложив Евгений Гузар,

катехит муж. учит. семинарії у Львові. Друга часть для 3 і 4 р. науки. У Львові, 1902. Накладом автора. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 112, 8°. Ціна 1.40 кор.

Друга книжка рахункова для австрійських вселюдних шкіл народних. Обробили Краве і Габерналь. Переложив Омелян Попович. Ціна 30 сот. Відень, 1902. Накладом ц. к. видавництва книжок шкільних.

Rusíni a jejich odpûrci v Haliči. Napsal Julian Romanczuk, rusínský poslanec na říšské radě. Přeložil Rudolf Brož. Praha, 1902. Nákl. „Rusínsko-ukrajínské hromady“. Ціна 80 сот. — Є се переклад брошури д. Романчука, написаної по німецьки п. н. „Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien“ і виданої недавно, про що ми вже згадували. *В.*

Ukrainica в славянських часописах. Slovanský Přehled надрукував у 10 ч. за сей рік допись із Галичини Остапа Луцького п. н. „Podivné položení haličských Rusínů“. У статі говорить ся головно про Дністер, Народну Торговлю і Просьвіту. В сїм числі поміщена також рецензия тогож автора на „Kleinrussische Novellen“ д. Кобилянської. *В.*

Ukrainica в західно-славянській пресі.

Орган радикально-поступової партії чеської „Samostatnost“ подав в однім із чисел (за червень) статю: Rusínské strany politické, де попри вичислене і схарактеризоване наших партій політичних говорить ся про вплив української радикальної партії на сформуване

програми і діяльності радикальної партії чеської. Стаття написана на підставі брошури Ю. Романчука: *Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien*.

Політичний дневник чеський: *Plzeňské Listy* (виходять у Пільзні) містить в числах 142—144 статю: *O Rusínech*. Ї се напечатаний відчит Романа Цегельського (ст. філь.) про політичні, культурні та економічні відносини й розвій нашого народу. Реферат сей відчитав вперід Р. Ц—ий в товаристві пільзенських академіків у Празі: *Radbuza*.

Hlas Naroda (орган старочехів) почав печатати в недільнім додатку своїм *Nedělní Listy* (ч. 184) статю Івана Б(рика): *Taras Ševčenko — básník a křisitel Ukrajiny*. Ї се відчит владжений Іваном Б(риком) на вечерниці в честь Т. Шевченка устроєні товариством „Українська Громада в Празі“.

Словінська часопись: *Gorica* (ч. 52) містить у фейлетоні перевід новелі Марка Вовчка: *Чарп*. (*Čari, malorusko spisal M. Vovčok, poslovenil J. I. Cvetko*).

Almanach Slavie, періодичне видавництво чеського академічного товариства „*Slavia*“ містить статю Витовта Гошовського *Rusíni*. (Нарис життя і діяльності академічної молодіжї українсько-руської).

Менше важні звістки про відносини укр. містили надто в численних замітках слідуєчі часописі: *Čas*, *Hlas Naroda* (відмовлене субвенції тов. „*Просвіта*“, нові гім. укр.), *Samostatnost*, *Studentské Směry* і *Časopis pokrokového studentstva*. О. Л.

Berliner Tageblatt надрукував у 322 ч. (з 28 червня 1902) статю д. Романа Сембратовича „*Поляки і панслависти*“, в якій представляє німецькій публиці дотеперішні і уложені на будучність пляни панславистів та їх стремління і змаганя.

III. 3 громадського життя.

В справі археологічного з'їзду в Харкові. Археологічний з'їзд, що відбудеться в днях 15 до 31 серпня ст. ст. сього року у Харкові, обійдеться без участі наших учених, як і попередній — київський. По перебутій баталії за українську мову з нагоди київського з'їзду організаційний комітет сього нового з'їзду, зложений, як звичайно, з ініціативи московського археологічного товариства, вправді ухвалив допустити на з'їзді реферати в усіх словенських „*наріччях*“, але видко вже не мав охоти підіймати нову бучу, і ані він, ні харківські організатори з'їзду вже не звернулися з запитаннями до Наукового товариства ім. Шевченка, ані до поодиноких наших учених, як то було перед київським з'їздом. Харківський з'їзд, мовляв, буде мати характер локальний. Аж у цвітні сього року раптом звернуло ся московське археологічне товариство з запитанням, хто з галицьких учених має замір узяти участь в харківським з'їзді, і які вони мають для нього реферати. На се Наукове товариство ім. Шевченка відповіло, що досі про участь його членів у з'їзді взагалі не було мови, бо ані Товариство, ані по-

динокі члени його запрошень не дістали, ані взагалі не мало відомости, чи буде українська мова допущена на тім з'їзді; зрештою доследи в круві наук, обнятих програмою археологічних з'їздів, ведуть ся в Товаристві, як звичайно, усе, і так н. пр. проф. Грушевський, Колесса, Студинський, Верхратський, Др. Франко, Гнатюк, др. Щурат мають в роботі такі розвідки, а певно й інші члени Товариства також могли би предложити реферати на з'їзд, як би дістали запрошення і мали б відповідне пояснення в справі української мови. По кількох тижнях прийшли з організаційного комітету проспекти з'їзду на адрес троєх членів Товариства: проф. Верхратського, Студинського і дра Щурата. Закомунікувавши се секціям, названі сі члени — проф. Верхратський, Студинський і др. Щурат вислали до московського археологічного товариства лист, де пояснили, що наміряли ся взяти участь у з'їзді яко репрезентанти Наукового товариства ім. Шевченка, але з огляду, що воно запрошення на з'їзд не дістало, а справа допущення української мови на з'їзді лишила ся невиясною, вони не уважають для себе можливим брати участь у з'їзді.

IV. Некрольоги.

Дня 3 червня помер у Гродзїску один із визначнійших сучасних белетристів польських Адольф Дига сїньскій. Належав він до поступовійшої частини польської інтелігенції, був добрим педагогом і чутким публіцистом. Визначав ся

особливо мальованєм життя звірів і полишив по собі в тої царини цілий ряд оповідань, як: Wilk, psy i ludzie; Co się dzieje w gniazdach; Targaj; Na zwłokach zwierzęcia; W puszczy; Biały wróbelek; Kwiatek; Z psiarni, pola i kniei; As; Zając; Gody życia. Оповідання сі писані зі значною довою дотепу і гумору. Як педагог опублікував він цілий ряд книжок головно для самоуків, як: Nauczanie bez książki; Pierwsze nauczanie w domu i w szkole; Obraz psychicznych zjawisk w organizmie ludzkim; Wypisy polskie; Podręcznik do nauki stylu; Wskazówki do ćwiczeń stylistycznych polskich; Lekcje o rzeczach; Historya naturalna w obrazach; Przygody młodzieńca czyli Robinzon polski i ин. З народнього життя взяті отей оповідавя: Za krowę; Jarmark na św. Onufry; Na pańskim dworze; Niezdara; Von Wolden; Ze stajni; Wojtusiowe nieszczęście; Żarty chłop; Złodziej leśny; Walkowe zaloty. Одно оповіданє написав на основі еміграційного руху. Се: Na złamanie karku. Полишив також кілька романів, до яких брав теми з життя інтелігенції і шляхти, як: Tajemnice Warszawy; Gorzałka; Pióro; Pan Jędrzej Piszczalski. Як публіцист брав головно участ у варшавськїм „Przeglądzie tygodniowym“, але писав багато і до інших часописів. Остатньою працею, що вийшла за його життя, були: Gody życia. В рукописі полишив недокінчений роман „Dęby“.

В.

Дня 19 цвітня помер у Петербурзі директор тамошньої публічної бібліотеки Микола Карлович Шільдер. Із ним зійшов

у могилу не тільки один із найбільших збирачів історичних матеріалів до історії Росії в XIX в., але й один із найліпших знавців того періоду та плідний і талановитий історик. М. Шільдер уродився в маю 1842 р. як син генерала. Завдяки становищу свого батька був він вихований у корпусі па-жів, а опісля ходив до військової інженерської академії, до одного з найліпших наукових закладів за часів царя Миколи. В 1857 р. поступив він на службу, що принесла йому світлу кар'єру та заприятлила його з генералом Тотлебенем, під яким, у штабі великого князя Миколи Миколаєвича, відбув турецьку кампанію, звідки вийшов із високим відзначенням: золотою шаблею й ордером Анни другої класи. Від 1879—1886 р. займав він становище директора Миколаївського сирітського інститута в Гатчині, де й увійшов в особисті близькі зносини з царем Олександром III, завдяки чому міг він збільшити значно свої історичні матеріали, яких уже тоді мав красну збірку. Ті зносини не перервалися й тоді, як Шільдер став директором військової інженерської академії, в якій перед тим сам учився. На тім становищі пробув він аж до року 1899, коли перейшов на директора публічної бібліотеки, де міг цілковито віддати ся своїм фаховим студіям. Особисто був Шільдер дуже добрий чоловік, без ніякої бюрократичної жилки. Він не був задрісний, як багато інших, і кожної хвилі був готов послужити другому своїм знанням та допомогти в праці. У поглядах був ліберал, як і більшість освічених Росіян. Політично не

належав до ніякої партії і все усував ся, коли його хотіли до якої втягнути. В історії найбільше інтересували його психологічні моменти і в тім напрямі доходив він нераз аж до сьмішности. Першою його працею, з якою виступив публічно, був огляд першої турецької війни Миколи, з р. 1828—1829. Вона появилася 1876 р. друком. В 1885 р. видав він велику двотомову працю, що містить біографію Тотлебена; перший том доводить біографію до 1859 р., другий до 1884 р., до смерті графа. Ся біографія вказує величезну військову ерудицію автора і приносить дуже цінні матеріали до кримської й турецької війни; на жаль, багато фактів, незвичайно цікавих, мусів він промовчати з огляду на живі особи, що брали участь у тих війнах. Тоді почали теж появляти ся в історичних часописах його дрібні розвідки, що докладним опануванням предмету звернули на себе загальну увагу. То були переважно приготівні розвідки до чотиротомової історії Олександра I, що вийшла 1898 р. і була прийнята критикою дуже прихильно. Шільдер добачував одначе у сім творі тільки приготіване до великої праці про Олександра, яку хотів у відповіднім часі предложити на Аракчевську премію. Працю сю опер він виключно на матеріялах із російських архівів, до заграничних задумував удати ся пізнійше, а перед тим приготівити історію панования Павла I і Миколи I. Праця про Павла I вийшла дійсно минулого року, а велика чотиротомова праця про Миколу I полишила ся в рукописі, майже готова

до друку, бо в останніх часах до- | че працю і вона не побачила сві-
повнював він її тільки новими ма- | та за життя автора. Його знайомі
теріялами, які надпливали до нього | заходять ся одначе тепер коло її
звідусюди. Смерть перервала одна- | опублікованя. *В.*

Руська Історична Бібліотека

містить найважніші монографії по історії України-Руси. Для ширшого розповсюдження цього користного видання Товариство імени Шевченка ухвалило значну знижку: хто купує поодинокі томи безпосередно з книгарні Товариства (Львів, Чарнецького 26), дістає знижки 20⁰/₁₀₀, від комплекту 50⁰/₁₀₀. Доси появили ся отсі книжки „Іст. Бібліотеки“:

Том I. Коротка історія Руси, написав Стефан Качала, Тернопіль, 1886, 8 ⁰ , 168 ст.	1·50 зр.
” II. Історичні монографії, Миколи Костомарова, Тернопіль, 1886, 8 ⁰ , 231 ст.	2— ”
” III. Княжий період України-Руси, до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайського, том I, Тернопіль, 1886, 222 ст.	1·60 ”
” IV. Княжий період України-Руси, до князювання Данила Галицького, Д. Іловайського, том II, Тернопіль, 1886, 8 ⁰ , 247 ст.	1·80 ”
” V. Монографії до історії Галицької Руси, М. Смирнова, М. Дашкевича і Др. І. Шараневича, Тернопіль, 1886, 8 ⁰ , 196 ст.	1·50 ”
” VI. Історія Великого Князівства Литовського від найдавніших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Русі, В. Антоновича і Д. Іловайського, Тернопіль, 1887, 8 ⁰ , 207 ст.	1·60 ”
” VII. Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV віку, розвідка Ів. Ливниченка, 8 ⁰ , 268 ст.	1·60 ”
” VIII. Монографії до історії укр. церкви.	1 00 ”
” IX. Історичні монографії Миколи Костомарова, том II, Богдан Хмельницький, том I, Тернопіль, 1883, 8 ⁰ , 192 ст.	1·60 ”
” X. Історичні монографії Миколи Костомарова, том III, Богдан Хмельницький, том II, Тернопіль, 1888, 8 ⁰ , 194 ст.	1·60 ”
” XI. Історичні монографії Миколи Костомарова, том IV, Богдан Хмельницький, том III, Тернопіль, 1899, 8 ⁰ , 181 ст.	1·60 ”
” XII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том V, Богдан Хмельницький, том IV, Тернопіль, 1889, 8 ⁰ , 182 ст.	1·60 ”
” XIII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том VI, Гетьмана Івана Виговського і Юрія Хмельницького, Тернопіль, 1891, 8 ⁰ , 233 ст.	1·60 ”
” XIV. Історичні монографії Миколи Костомарова, том VII, Руїна, Гетьмановане Бруховецького, Тернопіль, 8 ⁰ , 151 ст.	1·40 ”
” XV. Історичні монографії Миколи Костомарова, том VIII, Руїна, II, Гетьмановане Многогрішного, Львів, 1893, 8 ⁰ , 127 ст.	1·30 ”
” VI. Історичні монографії Миколи Костомарова, том IX, Руїна, III, Гетьмановане Самійловича, Львів, 1894, 8 ⁰ , 215 ст.	1·50 ”
” XVII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том X, Мазепа часть I, Львів, 1895, 8 ⁰ , 198 ст.	1·50 ”
” XVIII. Історичні монографії Миколи Костомарова, том XI, Мазепа, часть II, в додатку: „Останні часи козаччини на правобережжі“ (монографія В. Антоновича), Львів, 1896, 8 ⁰ , 296 ст.	1·80 ”
” XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці, Львів, 1897, 8 ⁰ , 295 ст.	1·80 ”
” XX. Начерк Коліївщини на підставі виданих і не виданих документів 1768 і близьких років, написав Яків Шульгин, Львів, 1898, 8 ⁰ , 219 ст.	1·50 ”
” XXI. Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII в. 1901, 8 ⁰ , 174 ст.	1— ”

Том I—VI і IX—XII продають ся тільки в комплектах Історичної Бібліотеки.

В книгарні Наукового Товариства можна дістати також „Російсько-український Словарь“ Уманця і Спілки по зниженій ціні. Хто купує комплект (чотири томи), платить за нього 6 зл. (для Росії 6 карб.); хто купує окремо I-ий і II-ий том, платить за кожний по 2·50 зл.; хто купує III-ій і IV-ий том для скомплетованя попередніх, платить за кожний з окрема по 1·50 зл.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN